Piero Calamandrei

LOF VAN DE RECHTER

geschreven door een advocaat

VOORWOORD

In de zestiger jaren mocht ik een (onvolledige) Nederlandse vertaling op de kop tikken van Calamandrei's *Elogio dei giudici*. Meermaals kon hieruit geciteerd worden in de lessen over procesrecht; het meest voor de hand liggende citaat was het volgende:

> *"Een rechter met een nogal rijkelijke fantasie zei eens tegen een professor in het procesrecht: 'Uw hele leven lang leert u studenten wat een proces is; om er goede advocaten van te maken zou u hun beter kunnen leren wat een proces niet is. Bijvoorbeeld: een proces is geen podium voor potsenmakers of een etalage om koopwaar in uit te stallen of een vereniging voor het houden van lezingen, of een salon voor nietsdoeners die kwinkslagen uitwisselen of een schaakclub of een schermschool ...' 'of een slaapzaal ...' nam de professor voorzichtig over."*

Omdat dit boek kleurrijke verhalen bracht, suggereerde ik een nieuwe vertaling uit te geven ter gelegenheid van het veertigjarig bestaan van het Tijdschrift voor Privaatrecht (1964-2004). Bovendien werd thans het volledige werk naar de vierde uitgave van 1959 vertaald.

Piero Calamandrei (1889-1956) was een der grootste Italiaanse processualisten. Geboren Florentijn, werd hij na enkele omzwervingen in Messina, Modena en Siena reeds in 1924 benoemd in Florence op de leerstoel van het burgerlijk Procesrecht. Met Francesco Carnelutti en Enrico Redenti was hij een van de belangrijkste auteurs van de Italiaanse Codice di Procedura Civile (1940) en publiceerde hij vele boeken en bijdragen in datzelfde rechtsgebied.

Hij was als verwoed tegenstander van het fascisme actief in het clandestiene verzet en zou na de tweede wereldoorlog ook politiek actief worden.

Elogio dei giudici heeft een vrij complexe ontstaansgeschiedenis. Een eerste editie ervan verscheen in 1935, dus onder het fascistische regime. Aangezien Calamandrei op dat moment reeds tot de critici van dat regime behoorde, werden een aantal passages door de censuur geschrapt. Dit boek werd – met minieme wijzigingen – in 1938 herdrukt. Het is deze versie die in 1939 door de dichter (en tegelijk advocaat) H.W.M.J. Keuls in het Nederlands werd vertaald (uitgegeven door Boucher in Den Haag, en in 1963 ongewijzigd herdrukt). Omstreeks diezelfde tijd verschenen ook vertalingen in het Duits, het Engels, het Frans en het Spaans.

In 1954 verscheen in het Italiaans een nieuwe versie van het boek, waarin naast een aantal nieuwe passages ook de eertijds door de censuur geschrapte fragmenten zijn opgenomen: de nieuwe versie heeft ongeveer de dubbele omvang van de eerste.

De auteur bleef blijkbaar tot zijn dood (in 1956) met het boek bezig, want in 1959 verscheen postuum een nieuwe editie, waaraan nogmaals een aantal nieuwe passages zijn toegevoegd. Deze editie diende als basis voor alle latere herdrukken (sinds 1989 in een editie die bezorgd en ingeleid is door Paolo Barile). Deze laatste versie (Uitgeverij Ponte alle Grazie, Milaan, herdruk 1999) heeft ook als basis gediend voor de vertaling die thans voorligt.

Het is voor het Tijdschrift voor Privaatrecht een voorrecht thans de nieuwe Nederlandse vertaling van het volledige werk hierbij te kunnen aanbieden aan zijn abonnees. De hoofdstukken XII tot en met XVI verschijnen voor de eerste maal in Nederlandse vertaling; bij lectuur ervan zal blijken dat zij een historische meerwaarde hebben om de reeds vermelde reden. Sommige van deze toegevoegde teksten zijn ook bijzonder kritisch, maar dit was geen reden om ten tweeden male, en nu retroactief, enige censuur uit te oefenen.

Bijzondere dank is verschuldigd aan de heren Frans Denissen en Tom De Keyzer, die in een sierlijk Nederlands een accurate vertaling brachten en aan mevrouw Nicole Halsberghe die voor de passende illustratie zorgde.

Op een ogenblik dat de balie en de magistratuur regelmatig op de schopstoel zitten, is het goed de bedenkingen te lezen van Calamandrei, die met veel inzicht in het procesgebeuren maar vooral met milde humor het wel en wee in de gerechtelijke wereld beschrijft.

"De advocaten zijn de fijne voelsprieten van de justitie ... Rechters zijn zoals leden van een religieuze orde: elk van hen moet een toonbeeld van deugd zijn als hij niet wil dat de gelovigen hun geloof verliezen."

En verder: *"Ook met de vonnissen is het zoals met de seizoenen. Iedere advocaat weet dat voor sommige zaken die aan de vooravond van de vakantie worden behandeld, het gevaar bestaat dat erover beslist wordt door magistraten die hun koffers al gepakt hebben om op vakantie te vertrekken. De vonnissen zullen zijn zoals de zomerkleren: licht."*

Men zou zo verder kunnen gaan met citeren. Maar beter is nog het boek in zijn geheel te lezen: leesgenot voor juristen meer dan verzekerd.

Marcel Storme

Gent, 2 februari 2004

I

Over het vertrouwen in de rechter, eerste vereiste voor de advocaat

Wie was de bedenker van het lakse en laaghartige *habent sua sidera lites*[1], die spreuk waarmee men, onder de deftige mantel van het Latijn, eigenlijk wil zeggen dat de rechtspraak een niet ernstig te nemen spel is? Vast en zeker werd het bedacht door een derderangsadvocaat zonder scrupules en zonder hartstocht, die daarmee alle nalatigheden wilde rechtvaardigen, alle gewetensbezwaren sussen, alle inspanningen mijden. Maar jij, jonge advocaat, hecht je niet aan deze spreuk van laffe gelatenheid, even versuffend als een verdovend middel. Verbrand het vel waarop je het geschreven ziet, en als je een zaak hebt aangenomen die je rechtvaardig lijkt, zet je dan met hart en ziel aan het werk met de zekerheid dat wie vertrouwen heeft in de rechtspraak in ieder geval, wat astrologen ook mogen beweren, de loop van de sterren kan wijzigen.

Om de gerechtigheid te vinden moet je haar trouw zijn: zoals alle godheden openbaart zij zich enkel aan wie in haar gelooft.

Wie de rechtbank binnenstapt met in zijn bundel, in plaats van oprechte en eerlijke argumenten, achterbakse chicanes, duistere sluipwegen, vermoedens omtrent de omkoopbaarheid van rechters en verwachtingen omtrent hun partijdigheid, hoeft zich niet te verwonderen als hij merkt dat hij zich niet in de strenge tempel van de rechtspraak maar in een zinsbegoochelende kermistent bevindt, waar spiegels hem van alle kanten zijn listen en lagen vervormd en in veelvoud terugkaatsen. Om in de rechtszaal zuiverheid te vinden moet men er met een zuiver gemoed binnentreden. Ook hier klinkt de vermaning van pater Cristoforo: *omnia munda mundis*[2].

Stel, je moet een gewichtige zaak verdedigen, een van die zaken, die ook in het burgerlijk recht geen uitzondering zijn, waarbij van de uitspraak het leven van een mens, het geluk van een gezin afhangt. Je bent ervan over-

...waar spiegels hem van alle kanten zijn listen en
lagen vervormd en in veelvoud terugkaatsen...

tuigd dat je cliënt het gelijk aan zijn kant heeft, niet alleen volgens de wet, maar ook volgens het morele bewustzijn, dat zwaarder weegt dan de wet; je weet dat je zou moeten winnen als er op de wereld gerechtigheid bestaat… Maar je wordt overmand door angst en achterdocht: je tegenstander is geleerder, welbespraakter, gezaghebbender dan jij. Zijn conclusies zijn geschreven met een verfijndheid die jij niet bezit. Je weet dat hij een persoonlijke vriend van de voorzitter is, dat de rechters hem als een meesterlijk pleiter beschouwen; je weet dat de tegenpartij kan uitpakken met hoge bescherming. En dan, op de dag dat de zaak moet voorkomen, heb je het stekende besef dat je slecht gesproken hebt, je bent de beste argumenten vergeten en hebt de rechters verveeld, terwijl die bij het schitterende pleidooi van je tegenspreker wel glimlachend knikten.

Je bent aangeslagen en ontdaan, je stevent onafwendbaar op de nederlaag af, bitter herhaal je bij jezelf dat er van rechters geen heil te verwachten valt… En kijk, wanneer het vonnis wordt voorgelezen, krijg je het onverwachte bericht dat de overwinning voor jou is, ondanks je minderwaardigheid en de welbespraaktheid van je tegenstander en de gevreesde vriendschapsbanden en de hoge bescherming. Dat zijn feestdagen voor de advocaat: als hij merkt dat gelijk hebben, in alle bescheidenheid en alle nederigheid, belangrijker is dan alle intriges of chicanes samen.

De bescheiden advocaat, zelfs al heeft hij nauwelijks ervaring, hoeft niet bang te zijn om tegenover een van die meesterpleiters te staan die men vanwege hun rechtsgeleerdheid, hun welbespraaktheid, hun gezag als politici of zelfs vanwege het air dat ze zich aanmeten ‘steradvocaten’ pleegt te noemen. Zolang hij ervan overtuigd is dat hij het recht aan zijn kant heeft en zijn argumenten eenvoudig en helder naar voren weet te brengen, zal de bescheiden advocaat ondervinden dat rechters vrijwel altijd, naarmate het overwicht van de ene partij op de andere groter is, des te meer bereid zijn hun lof te schenken aan de bekwaamste en hun bescherming aan de minst getalenteerde.

Niet zelden hebben rechters vanuit de algemeen menselijke drang om de zwakke tegen de sterke te beschermen onbewust de neiging om de partij te bevoordelen die het slechtst wordt verdedigd: soms, als hij een edel-

moedige rechter treft, kan een onervaren verdediger het geluk van zijn cliënt betekenen.

Als je tegenstander een van die advocaten is die geducht zijn om hun buitengewone sluwheid, hoed je er dan voor hem met slinkse streken naar de kroon te steken. In plaats van te verbergen dat je minder bedreven bent in dat soort loze trucs kun je beter open kaart spelen en de rechter te verstaan geven dat je tegen de listen en lagen van je tegenstander geen ander wapen hebt dan je vertrouwen in de rechtspraak.

Ik heb haast altijd de zaken gewonnen waarin ik tegenover geslepener advocaten stond, maar de keren dat ik toch het onderspit moest delven was ik trots dat ik niet in de schoenen van de overwinnaar stond.

Francesco Guicciardini[3] merkt in zijn *Ricordi* onomwonden op dat de vonnissen van onze rechtbanken, ondanks alle processuele voorzorgsmaatregelen die juristen hebben uitgedokterd om ze minder feilbaar te maken, er slechts vijftig op de honderd keer in slagen het recht te laten zegevieren, precies zoals die van de Turkse rechters, die spreekwoordelijk zijn geworden omdat ze blindelings worden geveld. En daarmee bedoelt hij blijkbaar dat alle zorgen die beschaafde volkeren besteden aan het perfectioneren van de gerechtelijke procedures, vergeefse moeite zijn, en dat we maar beter de ijdele hoop laten varen om met onze povere logica van onvolmaakte wezens ooit gerechtigheid te vinden en het voorbeeld volgen van de goede rechter van Rabelais, die om onpartijdig te zijn de dobbelstenen liet beslissen.

Het spreekt vanzelf dat Guicciardini met deze onverkwikkelijke overtuiging niet geschikt was voor de advocatuur, die het niet begrepen heeft op kille harten, en hij deed er dan ook goed aan als jongeman een ander vak te kiezen. Maar wie een vurige roeping heeft voor de rechtsbijstand, zal u vertellen dat al die dure zorgen waarmee moderne maatschappijen de rechtsinstellingen trachten te vervolmaken, niet vergeefs zouden zijn, mochten ze het percentage van de rechtvaardige vonnissen in de statistieken met één kunnen doen stijgen. Ja, al waren alle inspanningen van ons rechters en advocaten om in de dichte mist het licht van de rechtvaardigheid te ontwaren niet méér dan een illusie, dan nog zou die verspilde moeite voor de rechtspraak een gezegende verspilling zijn en wellicht de

allerhoogste uiting van die geest waardoor de mens zich van de redeloze dieren onderscheidt. De wanhopige overgave waarmee iemand gerechtigheid zoekt is nooit onvruchtbaar, ook al wordt zijn dorst niet gelest: *Zalig zij die hongeren en dorsten naar gerechtigheid.*

Elke advocaat maakt tijdens zijn carrière als raadsman bepaalde momenten mee waarop hij de finesses van de wetteksten, de kunstgrepen van de welsprekendheid, de trucjes van de beraadslaging vergeet, de toga die hij aan heeft, niet meer voelt en die om de schouders van de rechters niet meer ziet. Hij kijkt hen als gelijken in de ogen en richt zich tot hen met die eenvoudige woorden waarmee het geweten van de mens zich broederlijk richt tot dat van zijn naaste om hem van de waarheid te overtuigen. Op zulke momenten krijgt het woord 'gerechtigheid' weer zijn frisse, prille lading, alsof het voor het eerst werd uitgesproken, en wie het uitspreekt voelt in zijn stem dat lichte, smekende beven dat doorklinkt in de woorden van een gelovige die bidt.

Zulke momenten van nederige en plechtige menselijke oprechtheid zijn voldoende om alle kleine kantjes van de advocatuur in het niet te doen verzinken.

Vandaag kunnen we alleen maar lachen om het aforisme dat de oude praktizijns zo dierbaar was: *res iudicata facit de albo nigrum et de quadrato rotundum*[4]. Maar bij nader inzien zou het ons aan het huiveren moeten maken. De rechter heeft inderdaad, zoals de tovenaar in het sprookje, de bovenmenselijke macht om in de rechtswereld de meest afzichtelijke gedaanteverwisselingen tot stand te brengen en om spoken de eeuwige schijn van waarheid te verlenen. En omdat vonnis en waarheid in zijn wereld ten slotte moeten samenvallen kan hij, als het vonnis zich niet naar de waarheid schikt, de waarheid op de leest van zijn vonnis schoeien.

In de gevangenis vertelt Socrates zijn volgelingen onbewogen, met een welbespraaktheid waaraan geen rechtsgeleerde ooit heeft kunnen tippen, welke de diepste maatschappelijke grond is om tot elke prijs respect te hebben voor het vonnis, zelfs al is dat onrechtvaardig: zodra een vonnis in kracht van gewijsde gaat, moet het loskomen van zijn motivering, zoals een vlinder zich losmaakt van zijn cocon, en vanaf dat moment kan men het niet langer rechtvaardig of onrechtvaardig noemen, omdat het voort-

aan de enige, onveranderlijke maatstaf is waarnaar de mensen zich kunnen richten om te weten wat in dat geval de officiële uitspraak van de rechtbank was.

Daarom ook hecht de staat zoveel belang aan het vraagstuk van de keuze van de rechters. Hij weet immers dat hij hen met een schrikbarende macht bekleedt, die – indien verkeerd gebruikt – rechtvaardig kan maken wat onrechtvaardig is, de soevereine wet kan dwingen een knecht van het onrecht te worden en op de maagdelijke onschuld onuitwisbaar het bloedige merkteken kan drukken waardoor zij nooit meer van de misdaad te onderscheiden zal zijn.

Zolang niemand het verstoort en dwarsboomt, omgeeft het recht ons onzichtbaar en ontastbaar als de lucht die wij inademen, onopgemerkt als de gezondheid, die we pas naar waarde leren schatten als we haar kwijt zijn. Maar zodra het recht bedreigd en geschonden wordt, daalt het uit de geestelijke wereld, waar het als begrip rustte, af naar de zinnelijke wereld, neemt de gedaante van een rechter aan en wordt door diens woord de concrete uitdrukking van werkzame wil.

De rechter is het mens geworden recht: slechts van die mens kan ik in het dagelijkse leven de bescherming verwachten die de wet mij *in abstracto* belooft; slechts wanneer hij het woord van de gerechtigheid in mijn voordeel weet uit te spreken, kan ik ervaren dat het recht geen drogbeeld is. Daarom legt men het echte *fundamentum regnorum* bij de *iustitia* en niet gewoon bij het *ius*, want als de rechter niet waakt, blijft de stem van het recht ongrijpbaar en veraf als de onbereikbare stemmen in een droom.

Het is mij niet vergund op mijn weg als mens tussen de mensen in de maatschappelijke realiteit het abstracte recht tegen te komen, dat enkel leeft in de ijle regionen van de vierde dimensie. Maar wel is het mij vergund u tegen het lijf te lopen, rechter, vleselijke getuigenis van de wet, in wiens handen het lot van mijn welzijn op aarde ligt.

Hoe kan ik niet van u houden, als ik weet dat de voortdurende bijstand bij al mijn handelingen, die het recht mij belooft, enkel en alleen door uw werk realiteit kan worden? Als ik u op mijn pad tegenkom en eerbiedig voor u buig, dan ligt er in mijn groet een milde, broederlijke dank-

baarheid. Ik weet dat u bewaarder en bewaker bent van al wat mij lief is: in u groet ik de vrede van mijn haard, mijn eer en mijn vrijheid.

Mijn vader, die ook advocaat was, sprak in de laatste dagen van zijn leven deze geruststellende woorden: 'De vonnissen van rechters zijn altijd rechtvaardig. In mijn tweeënvijftig jaar aan de balie heb ik mij niet één keer hoeven te beklagen over de rechtspraak. Won ik een zaak, dan was dat omdat mijn cliënt gelijk had; verloor ik, dan was dat omdat mijn tegenstander gelijk had.'

Naïef? Misschien, maar alleen met die gezegende naïveteit kan de advocatuur zich verheffen van een listig spel dat haat en nijd zaait, tot een geloof dat de vrede onder de mensen bevordert.

Na bijna twintig jaar wijst de leeftijd mij erop dat ik mij misschien vergiste toen ik stelde dat de bedenker van de spreuk *habent sua sidera lites* een 'derderangsadvocaat zonder scrupules en zonder hartstocht' was. Waarschijnlijker is dat hij een wijze oude advocaat was, die het reilen en zeilen van de rechtswereld kende en dat maxime als remedie wilde voorstellen tegen verbittering en ontgoocheling die anders ondraaglijk zouden lijken.

De pijnstillende berusting die in dit aforisme besloten ligt, kan inderdaad helpen te voorkomen dat de hartstochtelijke verdediger op sommige momenten van diepe teleurstelling zijn zelfbeheersing verliest en begint te schimpen, niet alleen op het onrecht, maar erger nog (ook dat is niet ondenkbaar) op de rechter die het heeft begaan. Als hij weet dat onrecht nooit het gevolg is van onbegrip of slechte wil bij de rechtspreker, maar van de kwalijke invloed van de constellaties, kan de advocaat zijn woede koelen door verwensingen naar de sterren te slingeren, zonder de magistraat te kort te doen.

De spreuk heeft dus haar nut: niet om te voorkomen, maar wel om te genezen. Zolang het oordeel niet geveld is, moet de verdediger ervan overtuigd zijn dat de uitkomst van de zaak enkel van hem afhangt, van zijn bravoure, van het vuur van zijn betoog. De sterren hebben er niets mee te maken en op de sterren vertrouwen zou gelijkstaan met verraad, de vlucht van een laffe lamzak die zich niet sterk genoeg voelt om de overwinning op eigen kracht in de wacht te slepen. Maar als het vonnis eenmaal is uit-

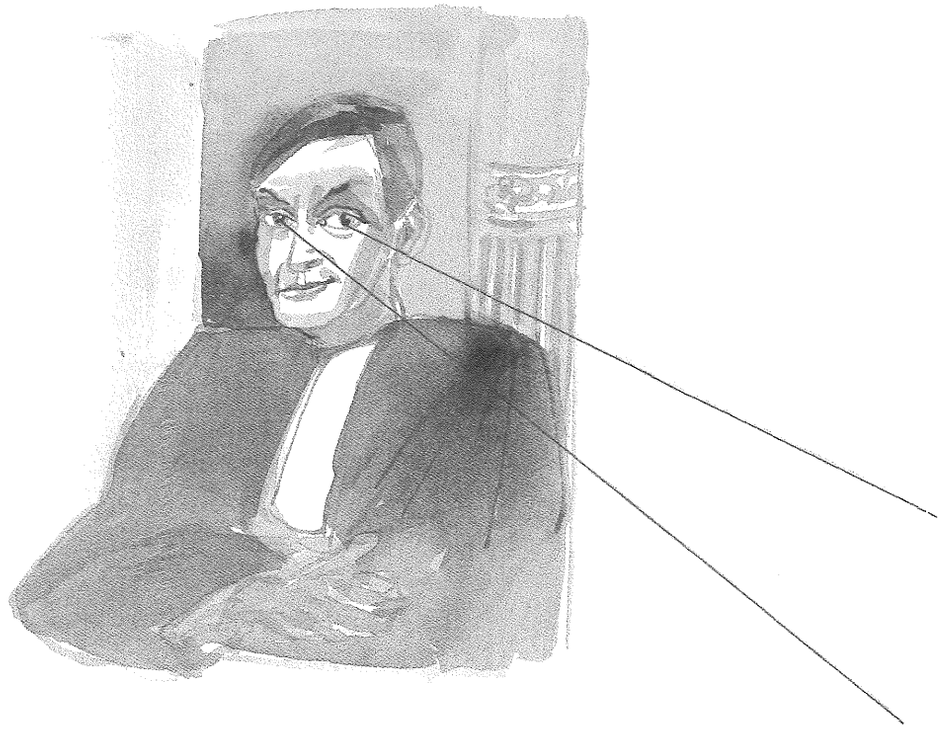

... hij kijkt hen als gelijken in de ogen...

gesproken en de onschuldige ten onrechte veroordeeld (en dat komt voor), dan rest de advocaat, die weet dat hij alles gedaan heeft wat in zijn macht lag om hem te redden, geen andere keus, als hij tenminste niet wil dat zijn hart aan wanhoop ten prooi valt, dan berusting te zoeken in deze spreuk: de sterren, het is allemaal de schuld van de noodlottige, meedogenloze sterren.

Als beginsel vóór het vonnis is dit gezegde ontmoedigend, want het ondermijnt je vertrouwen in de rechtspraak, het heilige vuur dat van een verdediger een held kan maken, maar na een onrechtvaardig vonnis is het een heilzaam kalmeermiddel bij het inslapen.

Ik hoor een ironische stem mij beklagen: 'Jij simpele geest, die na veertig jaar aan de balie zijn geloof in de rechtspraak nog niet heeft verloren en nog steeds niet heeft begrepen dat in het lot van de levenden, boven wier hoofd zonder onderscheid lijden en dood hangen, geschreven staat dat alles onrechtvaardig is! Lijkt het jou rechtvaardig dat mijn voet op zijn pad deze mierenhoop vermorzelt en die in de aardkluit daarnaast onaangeroerd laat? En lijkt het jou rechtvaardig dat deze oude man die vel over been is nog steeds voortstrompelt onder de zon en dat het donker dit kind opslokt, in de knop gebroken door een koortsnacht? Of het nu het blinde werk van het toeval is of het ondoorgrondelijke plan van de Voorzienigheid, geen minister van justitie kan ooit garanderen dat hij de allesbepalende onrechtvaardigheid, die de eeuwige regel des levens is, uit deze zalen zal bannen, alleen maar omdat zij hun naam ontlenen aan de rechtvaardigheid.'

Wie durft met zulke klachten bij mij aan te komen terwijl ik mijn toga draag? Deze trieste, moedeloze woorden zal ik vanavond misschien bij mezelf herhalen, alleen in mijn kantoor, als het mij niet gelukt is de onschuldige die ik vandaag verdedig, uit de gevangenis te houden. Maar nu hij in de beklaagdenbank zit en mij aankijkt, nu ik opsta om zijn rechters toe te spreken... scheer jullie weg, laffe gedachten! Rechtvaardigheid bestaat, ze moet bestaan, ik wil dat ze bestaat. Jullie, rechters, moeten naar mij luisteren. Laat de sterren aan hun hemelgewelf hangen. Laten we elkaar hier op aarde helpen om van nabij, met een beetje menselijke rechtvaardigheid, de afstandelijke en kille onrechtvaardigheid van de sterren te verzachten.

Een vriend van me, een groot scheikundige die zijn dagen in zijn laboratorium doorbrengt, legde mij uit dat de drijfveer van de wetenschapper bij zijn onderzoek niet de 'liefde voor de mensheid' is, zoals de mensen denken, maar eerder een hoogst persoonlijk plezier om zich aan een hypothese te wagen en vervolgens met een proefneming te controleren of die gegrond is. En voor de wetenschapper bestaat er geen grotere beloning dan te kunnen vaststellen dat de veronderstelde waarheid samenvalt met de proefondervindelijke.

Maar hoe zou de rechtsgeleerde aanspraak kunnen maken op diezelfde vreugde? Het kan gebeuren dat de rechtstheoreticus die een kwestie *in vitro* bestudeert, zich laat leiden door dat soort professionele intuïtie dat 'rechtsgevoel' wordt genoemd en zich voorstelt dat de kwestie op een bepaalde manier moet worden opgelost, en dat hij daarna opgetogen is als hij in de wetteksten een artikel aantreft dat hij zich niet herinnerde en waarin die kwestie op precies dezelfde manier wordt opgelost, of als hij bij zijn volgende onderzoekingen vaststelt dat de rechtspraak zelf haar al vóór hem op die manier heeft opgelost. In zulke gelukkige gevallen kan het voorkomen dat ook de rechtsgeleerde van zijn gissing een bevestiging krijgt die lijkt op de beloning waarnaar de wetenschapper streeft.

Maar heel anders loopt het wanneer de rechtsgeleerde van het veld van de theorie afdaalt naar dat van de rechtspraktijk. Bij zijn onderzoek heeft de wetenschapper de natuur voor zich, die altijd dezelfde is, en om haar te bestuderen gebruikt hij precisie-instrumenten die niet aan gemoedswisselingen onderhevig zijn; tussen zijn intelligentie en het feit is er geen ander hulpstuk dan zijn microscoop. Maar tussen de veronderstelling van de advocaat en de officiële waarheid, die ten slotte wordt opgetekend in het vonnis, liggen een hele reeks haken en ogen die ervoor zorgen dat de draad van de veronderstelling verstrikt raakt en niet zelden knapt: geheimzinnige psychische schakelaars, die de stroom afleiden of zelfs onderbreken.

Op school leert men dat de in het vonnis neergeschreven waarheid niets anders is dan het feit, gefilterd door de geest van de rechter. Maar de werkelijkheid is veel ingewikkelder: voor het bij de geest van de rechter komt, moet het feit nog eens langs het relaas dat elke litigant aan zijn eigen raadsman doet, vervolgens, tijdens het vooronderzoek, langs de vrijwillige of onvrijwillige verzwijgingen van de getuigen, en daarna, tijdens

de behandeling, nog eens langs de niet onpartijdige reconstructies van de raadslieden. En tot slot komt het bij de rechter, niet via één enkele weg in het volle daglicht, maar via twee verschillende bochtige wegen, die voor het grootste stuk door een tunnel lopen omdat ze door de duistere kronkels van de menselijke geest heen moeten.

Hoe kan de advocaat op het ogenblik dat het proces begint voorzien hoe veranderd of vervormd de waarheid te voorschijn zal komen uit haar geheime omzwervingen door de ondergrondse psychische gangen van de gewetens die betrokken zijn bij het oordeel? Ieder mens reageert op zijn eigen onvoorspelbare manier op uitwendige feiten; ieder bekijkt ze – of verkijkt zich erop – op zijn eigen manier.

Het vonnis is het dialectische resultaat van deze aaneenschakeling van individuele reacties, die elk op zich raadselachtig en onvoorspelbaar zijn. In het vonnis ligt niet alleen het allerlaatste raadsel van het geweten van de rechter, maar ook de voorafgaande samenloop van een hele reeks individuele gewetens, die elk op zich aleatoir zijn en waartegen wetenschappelijke veronderstellingen machteloos staan.

De advocaat die zijn cliënt vanaf het eerste gesprek verzekert van de overwinning in zijn zaak is misschien wel een geslepen gladjanus, maar in geen geval een groot wetenschapper. Hij doet eerder denken aan de goochelaar die verzekert dat hij kan raden welke kaart uit het pak zal komen. Dat heeft echter niets te maken met wetenschap, enkel met vingervlugheid.

Mensen denken dat het volstaat om in het wetboek van burgerlijke rechtsvordering of in dat van strafvordering de regels te lezen en met elkaar te verbinden om een getrouw beeld te krijgen van de praktische werking van de rechtspraak.

Dat is een illusie: de wetboeken regelen alleen wat zichtbaar is, namelijk het uiterlijke spel van vormen en gebaren dat bij het gerechtelijke toneel voor het voetlicht komt te staan. Maar het wetboek houdt geen rekening met al het voorbereidende werk in de coulissen voor het schouwspel begint en in geen geval kan het de psychologische processen regelen die zich in het verborgene van de gewetens afspelen.

Om te begrijpen hoe een proces echt in zijn werk gaat, volstaat het niet om zittingen bij te wonen of vonnissen te lezen of gerechtelijke sta-

tistieken te bestuderen: de fundamentele rituelen van de rechtspraak worden zonder toeschouwers gevierd in de raadkamers waar over het lot van de zaken wordt beslist of in de hoge raad waar over dat van de magistraten wordt beslist.

Niet van de uiterlijke formaliteiten maar van deze orfische geheimen hangt de goede werking van de rechtspraak af. Net als in de liturgie bestaan ook in de rechtsprocedure esoterische ceremoniën, waaraan alleen ingewijden mogen deelnemen. Wij leken, die de procedure in de wetboeken bestuderen, tasten daarover in het duister.

Van welke onvermoede en lang vervlogen voorvallen, persoonlijk of familiaal, hangen vaak de oordelen van de rechters en het lot van de beklaagden af!

In cassatie verdedigde ik ooit een zaak omtrent een vermeend koopvernietigend gebrek van een bijtgraag paard. De koper beweerde dat het door hem gekochte paard het gebrek had te bijten en eiste daarom de nietigverklaring van de koop, maar het hof van beroep had feitelijk uitgesloten dat het paard bijtgraag was en had de eis derhalve verworpen. De in het ongelijk gestelde koper was in cassatie gegaan. Ik verdedigde de verkoper, maar ik was er zo rotsvast van overtuigd dat het beroep afgewezen zou worden (precies omdat je in cassatie een feit niet opnieuw ter discussie kunt stellen) dat, toen het mijn beurt was voor mijn betoog, ik het woord niet nam.

Toen stond de procureur-generaal op. Tegen mijn verwachting in verklaarde hij dat de voorziening zeer gegrond was en dat ze ontvankelijk moest worden verklaard.

Mijn verbazing was zo groot dat ik mezelf na het debat niet kon bedwingen, naar de rechter toe stapte en tegen hem zei: 'Edelhoogachtbare, hoe moeilijk is het voor advocaten om te voorzien hoe een beroep zal uitdraaien! Ik had gezworen dat ook u in deze zaak ten slotte voor een afwijzing zou hebben gekozen.'

Hij antwoordde me: 'Beste meester, voor bijtgrage paarden kan een mens nooit streng genoeg zijn. Vele jaren geleden liep ik met mijn zoon aan de hand door de stad en toevallig passeerden we een koets die langs de stoeprand stond. U zal het niet geloven, maar dat verdomde paard, dat er zo onschuldig uitzag, draaide ineens zijn kop en zette zijn tanden in de

arm van mijn zoontje. De wond was zo diep dat het meer dan een maand duurde eer ze volledig genezen was. Sindsdien ben ik onverbiddelijk als het over bijtgrage paarden gaat.'

Cliënten die koste wat het kost op voorhand van hun advocaat willen horen hoe de uitspraak in hun zaak zal luiden, kunnen maar niet geloven dat bij de imponderabilia waarvan die kan afhangen, soms ook magie hoort.

Daar kreeg ik ooit een schrikbarend staaltje van te zien.

Ik kreeg in mijn kantoor het bezoek van een welgestelde Zuid-Italiaan, die voor het hof van beroep een zaak had gewonnen en die nu in cassatie door mij verdedigd wilde worden tegen de voorziening van zijn tegenstander. Het was een afschuwelijke zaak en een afschuwelijk vonnis: nadat hij een boer een hoeve had verkocht, had de welgestelde man spijt gekregen van de verkoop en wel honderd trucs bedacht om hem die weer afhandig te maken. En het hof van beroep had hem helaas gelijk gegeven. Ik las het arrest, ik las de zeer overtuigend geschreven conclusies van een van de voornaamste cassatiespecialisten van Rome en ik raakte ervan overtuigd dat het *de jure* ontvankelijk verklaard moest worden. Dat vertelde ik hem ook eerlijk en ik weigerde zijn verdediging op te nemen. Verontwaardigd droop hij af, maar ruim een jaar later zag ik hem aan de vooravond van het debat weer voor me verschijnen, met een andere verdediger, die er bij mij op aandrong dat ik tenminste naar de hoorzitting kwam om het door hem geschreven tegenberoep met een paar woorden te ondersteunen. Hij drong net zo lang aan tot ik toegaf, maar opnieuw wond ik geen doekjes om mijn overtuiging: 'De zaak is verloren, hopeloos verloren!'

We gingen naar de zitting. Ik herinner het mij tot in de kleinste details. De advocaat van de beroeper was doorgaans een briljant betoger, een sappig redenaar, een geducht tegenstander. Hij stond op om te spreken maar begon tegen elke verwachting af te dwalen, te haperen, de draad van zijn betoog te verliezen, zichzelf tegen te spreken. Ik herkende hem niet meer; op den duur dacht ik zelfs dat hij zich niet lekker voelde. Toen hij ten slotte weer ging zitten, was het hem niet gelukt een duidelijke uiteenzetting te geven van zijn argumenten, waarvan ik in zijn conclusie nog een zo heldere opsomming had gelezen.

... die om onpartijdig te zijn de dobbelstenen liet beslissen...

Toen stond ik op. Door het contrast met zijn wartaal kreeg ik een open kans en ik schudde een weerlegging uit de mouw die de toehoorders wist te overtuigen.

Dat was ook de indruk van de procureur-generaal, die er niet veel woorden aan vuilmaakte: 'Toen ik de beroepsakte las, was ik ervan overtuigd dat de beroeper gelijk had. Maar nu ik zijn advocaat heb horen spreken, ben ik ervan overtuigd dat hij ongelijk heeft. Ik vraag dat het beroep verworpen wordt.'

De rollen leken omgekeerd. Mijn cliënt, die de zitting had bijgewoond, kon zijn vreugde niet op. Bij het buitengaan van de rechtszaal klampte hij zich aan mijn arm vast: 'Ziet u wel, meester! En u zag het nog zo somber in…' Ik boog het hoofd: 'Maakt u zich geen illusies: als ze er in de raadkamer goed over nadenken, zullen ze u ongelijk geven.'

Maar hij kreeg gelijk: het beroep werd verworpen. Diezelfde avond nog werd ons dat langs officieuze weg door de griffier bevestigd.

Habent sua sidera lites… De volgende morgen kwam de cliënt naar mijn kantoor, nog helemaal in een overwinningsroes.

'Meester, voor ik weer naar mijn eigen streek terugkeer, wilde ik u komen bedanken voor de mooie overwinning.'

'Mij bedanken? U hoeft niet mij bedanken, die niets heb gedaan om deze zaak te winnen, u moet de advocaat van de tegenpartij bedanken, die haar heeft verloren.'

Op dat moment kwam hij dichterbij, keek om zich heen en fluisterde mij met een geheimzinnig air toe: 'Meester, omdat u zo openhartig met mij bent, wil ik oprecht zijn tegenover u. Luister, ik ben een gelovig man en gisterenmorgen ben ik voor de zitting twee uur lang in de kerk gaan bidden tot mijn beschermheilige (hij noemde ook diens naam, maar die weet ik niet meer), opdat hij de advocaat van de tegenpartij de gave van het woord zou ontnemen. Mijn heilige heeft mij verhoord.'

Terwijl ik hem uitliet, zei ik: 'Ik hoop dat ik u nooit meer terugzie.'

Een niet onnutte kanttekening.

Dit verhaal vertelde ik ooit, samen met vele andere herinneringen uit mijn beroepsleven, op een lezing met als onderwerp *De advocaat en zijn cliënten*. Ik vertelde het zoals ik het hier heb neergeschreven: woord voor

woord waar. Maar onder het vertellen ontglipte mij ongewild de naam van een stad.

Toen ik na de lezing midden in een kring van dierbare vrienden stond die mij kwamen groeten, baande een erg kordate jonge dame zich een weg tot bij mij en schold mij met vuurspuwende ogen de huid vol: 'U hebt mijn regio en mijn religie beledigd! Ik sta versteld!'

(Als ik terugdenk aan dat verhaal sta ik ook zelf nog altijd versteld.)

Toen twintig jaar geleden, na de dood van een oude advocaat, diens erfgenamen het meubilair van zijn kantoor weghaalden om het te verkopen, kwamen ze tot de ontdekking dat de houten verhoging onder zijn werktafel, waarop vijftig jaar lang zijn armstoel had gestaan, hol was en zo ontworpen dat ze kon dienen als geheime bergplaats. Ze braken haar open en bevonden haar volgestouwd met een massa intieme geschriften, liefdesbrieven, testamenten, compromitterende documenten en oude naaktfoto's. Maar hun nieuwsgierigheid werd vooral geprikkeld door een vergeeld notitieboekje, dat begon met een alfabetische lijst waarin alle rechters van de stad waren opgenomen, ingedeeld per magistratuur, elk met een nummer dat verwees naar een bladzijde.

Op elke bladzijde stond een soort biografische steekkaart: naam, voornaam, naam van de vader, woonplaats van de magistraat; hetzelfde voor zijn vrouw en kinderen. Daarop volgden heel wat preciezer en specifieker gegevens: het adres van zijn kapper en zijn kleermaker, de kleermaakster van mevrouw, de naam en voornaam van zijn dienstbode, de scholen waarop zijn kinderen zitten en hun leerkrachten. Of hij lid is van een partij, of hij gelovig is (en hier volgde dan de naam van zijn biechtvader), of hij een club of café bezoekt, of hij een of andere ziekte heeft (en hier volgde dan de naam van zijn dokter), of hij een fervent schaak- of voetballiefhebber is, welke kranten hij leest, welke boeken hij koopt, waar hij met vakantie gaat, wie zijn vrienden en zijn dorpsgenoten zijn, of hij een broer heeft die volksvertegenwoordiger of een neef die bisschop is.

Een monnikenwerkje, dat de oude advocaat, zoals bleek uit de aanvullingen die mettertijd met verschillende inktsoorten waren gemaakt, zorgvuldig tot de laatste dag had bijgewerkt.

Op het omslag van dat register stond een merkwaardige titel te lezen: 'De wegen'.

'Met jouw romantische geloof in de rechtspraak stort jij je cliënten in hun verderf. Overgave, stijlvol geformuleerde argumenten, mooie, ontroerende en spitsvondige algemeenheden, en af en toe een ode aan de oprechtheid: precisie, eruditie, eloquentie, literatuur, moralisme. *Verba generalia,* daar blijft het bij. Maar jouw tegenstander, die geen last heeft van dat soort zwaktes, verstaat een andere kunst. Hij weet dat hij niet de zaak moet bestuderen, maar de mensen die over die zaak moeten oordelen. Je moet de oplossing niet in de wetboeken zoeken, waar alleen maar abstracte formules te vinden zijn, maar in de rechters, door ze één voor één liefdevol te ontleden in hun leven, hun tegenslagen en hun verwachtingen. Hen tegen het licht houden, om in elk van hen de geheime ingang te ontdekken: vriendschappen, ambities, ziektes en zelfs manieën; het onschuldige kattebelletje van de politicus, de herinnering aan een jeugdvriend, het praatje aan een cafétafeltje, het spelletje kaart, de zitkamer van zijn vrouw, een entreekaartje voor het theater, soms de gezaghebbende raad van een hoge prelaat, en zo voort. En de zaak is gewonnen, zonder nachtenlang bladeren in de repertoria van de jurisprudentie.'

'Ik geloof niet dat deze werkwijze meer vruchten afwerpt dan de mijne. Hoe dan ook, ieder zijn manier. Ik ben van het slag dat blijft geloven dat je om gelijk te krijgen van de rechter niet anders kunt doen dan de regels van de procedure volgen: de toga aantrekken en tijdens een hoorzitting met luide stem het woord tot hem richten, zodat iedereen je kan horen; en hem niet thuis opzoeken om onder vier ogen te kunnen spreken, of hem in de gang opwachten om hem een paar dingen in het oor te fluisteren.

Dat is de methode van de advocaat zoals ik hem zie: de cliënten zijn gewaarschuwd. Ik voel me daar goed bij. Maar als zij diensten van andere aard wensen, dan hoeven ze geen advocaat te zoeken: dan kunnen ze zich beter wenden tot een verkoper van gebakken lucht.'

II

Over goede manieren (ofwel gematigdheid) in de rechtszaal

Zolang het proces werd opgevat als een kamp tussen gedingvoerende partijen, waarbij de magistraat zich ertoe beperkte zoals een scheidsrechter in een turnzaal de score bij te houden en erop toe te zien dat de spelregels werden nageleefd, leek het vanzelfsprekend dat de advocatuur niets meer was dan een wedstrijd in acrobatische toeren, en dat de verdedigers naar zogenaamde sportieve maatstaven werden beoordeeld. Een kwinkslag die de waarheid geen stap dichterbij haalde, maar de vinger legde op de zere plekken van de tegenstrever, bracht de toehoorders in extase, zoals de meesterlijke trap van een voetballer tegenwoordig in het sportstadion; en als de advocaat opstond voor zijn pleidooi draaide hij zich naar het publiek om met dezelfde beweging waarmee de bokser, net voor hij in de ring klimt, de forsheid van zijn biceps laat bewonderen.

Maar tegenwoordig weet iedereen dat in elk proces, zelfs in de burgerlijke, geen atletische discipline, maar de hoogste en meest exclusieve functie van de staat wordt uitgeoefend en horen woordenwisselingen niet meer thuis in de rechtszaal. Advocaten zijn geen circusartiesten of salon-causeurs: de rechtspraak is een ernstige zaak.

'Ik vraag me af,' vertelde een rechter mij eens in vertrouwen, 'of je de excentrieke gedragingen van sommige advocaten tijdens een zitting niet moet toeschrijven aan een raadselachtige mediamieke oorsprong.

Als ze hun toga niet dragen, zijn het zonder meer beschaafde, hoffelijke mensen, die alle regels van het fatsoen goed kennen en ook toepassen. Met hen op straat een praatje maken over het weer is een aangename ontspanning; ze weten dat het niet netjes staat om in een gesprek hun stem te verheffen, ze vermijden om eenvoudige dingen met dure woorden uit te drukken, ze wachten zich er wel voor hun gesprekspartner in de rede te vallen of hem met ellenlange zinnen te kwellen, en als ze naar een boetiek gaan om een stropdas te kopen of in een salon gaan zitten pra-

ten, dan zie je hen niet met hun vuisten op de toonbank van de verkoper bonzen of met rollende ogen hun wijsvinger op de vrouw des huizes richten, die thee uitschenkt.

Maar als ze eenmaal op een rechtszitting zijn, dan zijn deze welopgevoede heren het fatsoen en de goede smaak vergeten. Met verwarde haren en rood aangelopen gezicht persen ze een boos krassende stem uit hun strot, die nog versterkt lijkt door de obscure krochten van een andere wereld; ze veranderen hun gebaren, hun woordenschat en zelfs (ook dat is mij opgevallen) de gangbare uitspraak van bepaalde medeklinkers. Moet je dan aannemen dat zij, zoals men wel eens zegt, in *trance* raken en dat door hun willoze persoon de geest van een of andere uit de hel ontsnapte charlatan spreekt?'

Zo moet het zijn: anders valt het niet te verklaren hoe zij bij hun volle verstand kunnen geloven dat wie tijdens een zitting door de rechtbank ernstig genomen wil worden, zodanig kan brullen, gesticuleren en met zijn ogen rollen dat er onder zijn onschuldige kindertjes een onbedaarlijke storm van hilariteit zou losbarsten mocht hij dit ook thuis bij zijn gezin aan tafel doen.

Het zou nuttig zijn mocht aan de verschillende proeven waarvoor kandidaat-advocaten moeten slagen voor ze tot de balie worden toegelaten, ook een zenuwproef worden toegevoegd, zoals die waaraan aspirant-piloten worden onderworpen. Men kan geen goed advocaat zijn als men bij een onvertogen woord meteen het hoofd verliest, of als men op een slag onder de gordel van zijn tegenstrever alleen maar weet te reageren met het traditionele gebaar van advocaten van de oude garde: naar de inktpot grijpen om ermee te gooien. De nobele hartstocht van de advocaat moet in alle omstandigheden bewust en bezonnen zijn: stalen zenuwen hebben zodat je een belediging kunt pareren met een beminnelijke glimlach, en met een hoffelijke buiging de aanmatigende voorzitter kunt danken die je het woord afneemt. Het is intussen toch bekend dat stemverheffingen geen blijk van geestkracht zijn en woede-uitbarstingen geen blijk van echte moed: wie tijdens het debat zijn hoofd verliest, verliest bijna altijd de zaak voor zijn cliënt.

De advocaat die de rechters met geschreeuw meent te kunnen intimideren, doet denken aan die ene boer die, telkens als hij iets kwijtraakte, in plaats van te bidden tot Sint-Antonius, die verloren voorwerpen helpt terug te vinden, hem een reeks beledigingen naar het hoofd slingerde en achteraf zijn heiligschennis wilde goedpraten met de woorden: 'Als je van een heilige iets gedaan wilt krijgen moet je niet tot hem bidden, maar hem bang maken.'

Het aforisme *iura novit curia*[5] is niet alleen een regel uit het procesrecht, die wil zeggen dat de rechter de plicht heeft om voor elk feit de passende rechtsregel te vinden, zonder te wachten tot de partijen hem die suggereren, maar ook een regel uit de gerechtelijke etiquette, die luidt dat de advocaat, als hij zijn zaak ter harte neemt, maar beter niet kan denken dat hij de rechters een lesje in het recht kan geven, waarvan zij volgens de beleefdheidsregels als deskundigen gelden. Die advocaat mag dan wel een groot jurist zijn, maar hij is zeker een beroerd psycholoog (en dus een matig advocaat) als hij de rechters als vanaf een leerstoel toespreekt, hen ergert door zijn kennis te etaleren en hen vermoeit met achterhaalde leerstellige enigma's.

Het doet mij denken aan die oude professor gerechtelijke geneeskunde die, toen hij merkte dat een examinandus niet de na vijftig jaar gebruik vergeelde syllabi van zijn leermeester had ingestudeerd, maar een moeilijke moderne tekst, hem met een achterdochtige blik onderbrak en zei: 'Jongen, ik geloof dat je het beter wil weten dan ik', en hij liet hem zakken.

'Advocaten vertrouw ik,' vertelde een rechter me eens, 'want ze treden openlijk naar voren als verdedigers van een partij en geven daarmee de grenzen van hun geloofwaardigheid toe, maar dat vertrouwen heb ik niet in sommige academische consulenten die, zonder de conclusies te ondertekenen en openlijk de taak van verdediger op te nemen, een aantal eigen meningen aan het dossier van de zaak toevoegen, die ze richten aan ons rechters, alsof wij hun leerlingen waren, en *Pro Veritate* noemen, alsof ze ons wilden wijsmaken dat zij met deze adviezen op bestelling niet als verdedigers van een partij naar voren treden, maar als belangeloze specialisten die zich niet met aardse zaken inlaten. Die manier van doen lijkt mij

ongepast om twee redenen: ten eerste, als het *consilium sapientis*[6] al in zwang was toen er nog recht werd gesproken door analfabeten, dan is het allesbehalve een compliment voor de magistraat die zijn rechtsdiploma heeft, om zo'n privélesje te krijgen; ten tweede, ik kan maar niet begrijpen hoe het komt dat bij deze meningen, die in het dossier van een partij gestopt zijn, de Waarheid, met hoofdletter W, altijd samenvalt met het belang van de partij die de mening bijsluit.'

'Dat was ook de opinie van een consulent met kennis van zaken,' voegde de rechter nog toe, die in de vrije uurtjes ook een erudiet was; en hij citeerde een passage uit Scaccia[7] die als volgt gaat: *Ego quidam, contra cuius causam allegabatur consilium antiqui et valentis doctoris, dicebam: amice, si pars adversa, quae eo tempore litigabat, adivisset prius illum doctorem cum pecunia, tu nunc in causa tua haberes consilium illius pro te.*'[8]

De advocaat die het bij de verdediging van een zaak openlijk aan de stok krijgt met de rechter, begaat dezelfde onvergeeflijke onvoorzichtigheid als de examinandus die op een examen woorden krijgt met de examinator.

Als de advocaat die voor de rechtbank moet spreken, de indruk heeft dat de rechter een andere mening is toegedaan dan hij, dan kan hij niet recht tegen hem ingaan, zoals hij zou kunnen doen met een tegenstrever op gelijke voet. Hij zit in het lastige parket van wie, om zijn gesprekspartner te weerleggen, hem eerst naar de mond moet praten, van wie, om de ander te doen inzien dat hij ongelijk heeft, moet beginnen met te verklaren dat hij het volkomen met hem eens is.

In de klassieke baliewelsprekendheid leidt dat onbehagen tot het veelvuldige gebruik van de *praeteritio*, de retorische figuur van de hypocrisie, die zelfs opduikt in sommige geijkte zinnen, zoals de vaak misbruikte, onhandige frase waarmee de advocaat, die de rechters aan een of andere stelling wil herinneren, zalvend zegt dat hij 'zichzelf eraan wil herinneren'.

Een typisch voorbeeld van zulke trucs is de aanhef van die ene verdediger die een of andere juridische stelling moest verdedigen voor een rechtbank die in dezelfde kwestie al twee tegenstrijdige vonnissen had geveld, en die zijn betoog als volgt begon: 'De kwestie die ik behandel

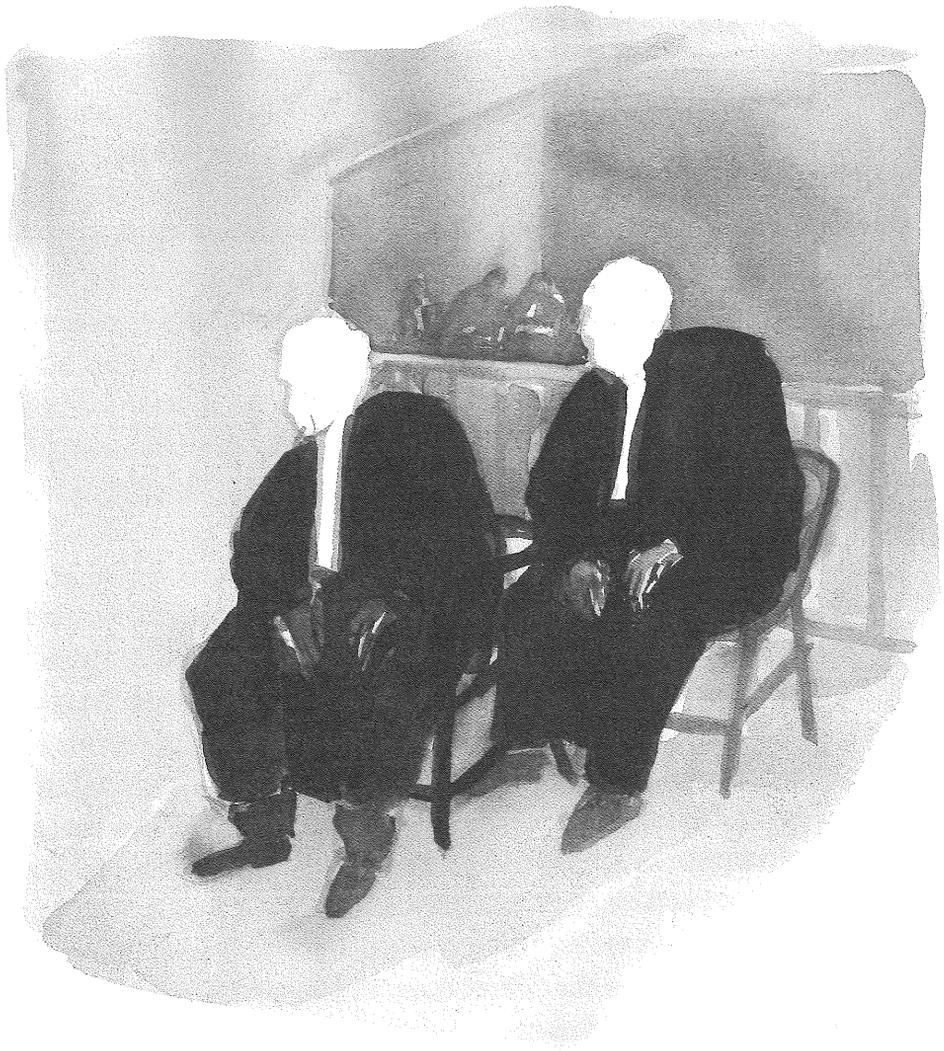

... de toga is voor iedereen gelijk...
zonder toevoeging van naam of titel...

laat geen twee oplossingen toe. Twee keer heeft dit Hoogwaardige Hof er al over geoordeeld: de eerste keer in de ene, de tweede keer in de omgekeerde zin…'

Stilte. Daarna, met een buiging: '… en telkens zeer terecht!'

Ik hou van de toga, niet om de goudfranjes waarmee hij versierd is en evenmin om de wijde mouwen die het gebaar statigheid verlenen, maar om zijn gestileerde uniformiteit, die bij wijze van symbool alle persoonlijke hebbelijkheden verdoezelt en de onderlinge verschillen tussen mensen onder het donkere ambtsgewaad verstopt. De toga is voor iedereen gelijk: wie hem aantrekt om het recht te verdedigen is 'een advocaat', net zoals wie plaatsneemt op de rechterstoel, zonder toevoeging van naam of titel, een 'rechter' is.

Het getuigt van zeer slechte smaak om tijdens een rechtszitting onder een toga professor Zus of doctor Zo te voorschijn te halen, net zoals het van gebrek aan fatsoen zou getuigen om tijdens een zitting de voorzitter of het openbaar ministerie met meneer Giuseppe of meneer Gaetano aan te spreken. Dat doel heeft ook de pruik van de Engelse advocaten, die op het eerste gezicht misschien een belachelijk anachronisme is: de mens ondergeschikt maken aan het ambt; de ambtsdrager, die misschien kaal en grijs is, te verstoppen onder het ambt, dat altijd dezelfde leeftijd en hetzelfde voorkomen heeft.

De beste advocaat is hij van wie de rechter zich na afloop van het debat niet meer de gebaren, het gezicht en de naam kan herinneren, maar wel nog heel precies de argumenten die, te voorschijn gekomen uit die toga zonder naam, de zaak voor de cliënt zullen winnen.

De rechtspraak kan niets aanvangen met advocaten die naar een zitting komen, niet om de rechters de argumenten van hun cliënt uiteen te zetten, maar wel om zichzelf en hun eigen retorische kwaliteiten te etaleren. De verdediger moet uitsluitend proberen zijn verhelderende licht over de feiten en de argumenten van de zaak te laten schijnen, en zelf in de schaduw blijven, zoals die ultramoderne verlichtingssystemen, diffusors genaamd, die de lichtbron aan het oog onttrekken en de indruk wekken dat de dingen door een zachte gloed van binnenuit als het ware doorzichtig worden.

Net het tegenovergestelde dus van lampen met direct licht die zich schaamteloos opdringen: ze verblinden wie erin kijkt, terwijl de voorwerpen rondom in het donker blijven.

De advocaat die tijdens het debat niet over de zaak maar over zichzelf praat, betuigt de rechters die naar hem luisteren, even weinig respect als wanneer hij op het hoogtepunt van zijn betoog zijn toga zou uittrekken om die rechters te laten zien dat hij zich door de beste kleermaker in de stad laat kleden.

De advocaat moet de rechter de argumenten om hem gelijk te geven zo subtiel weten te suggereren dat die in de overtuiging is dat hij ze zelf heeft bedacht.

Zonder rechtschapenheid geen rechtvaardigheid. Maar rechtschapenheid wil ook zeggen stiptheid, die misschien een banale vorm van rechtschapenheid is, enkel geschikt voor de kleine doordeweekse zaakjes.

Dat geldt voor de advocaat, wiens rechtschapenheid in geringe maar altijd aanwezige mate blijkt uit de zorg waarmee hij zijn dossiers ordent, de waardigheid waarmee hij de toga draagt, de helderheid van zijn geschriften, de spaarzaamheid van zijn betoog en de ijver waarmee hij zich van de taak kwijt om de conclusies tijdig in te dienen.

Dat geldt ook – met uw welnemen – voor rechters, wier rechtschapenheid er niet alleen in bestaat dat ze zich niet laten omkopen, maar ook bijvoorbeeld dat ze advocaten en partijen die voor het begin van een getuigenverhoor zijn samengekomen, geen uren in de gang laten wachten.

In de zaal van een hooggerechtelijke bijeenkomst was ik eens getuige van een episode die mij toch een tikkeltje bitter stemde, niet zozeer voor mijzelf als toeschouwer, maar voor de waardigheid van het ambt.

Er was een oude advocaat opgestaan, die bekend stond om zijn bekwaamheid maar ook om een zekere wijdlopigheid in zijn manier van spreken, die het gevolg was van zijn gebruikelijke vlijt en misschien ook van zijn leeftijd. Hij was net met de aanhef begonnen toen de jonge voorzitter, die eerder bekend stond om zijn ongeduld dan om zijn verdraagzaamheid, hem sarcastisch onderbrak: 'Ik heb het al begrepen: u bent een

van die advocaten die, als ze eenmaal beginnen te praten, zelfs de komma's vermelden…'

Zonder te laten blijken dat hij de sneer van de ander had opgemerkt, maakte de oude advocaat een buiging: 'Mijnheer de voorzitter, ik heb verder niets te zeggen.'

En hij zag af van het woord.

Bij het buitengaan vroeg ik me af: Wat is nu erger voor de goede loop van de rechtspraak, een breedsprakige advocaat of een lichtgeraakte magistraat?

Al veertig jaar ben ik advocaat, en nog zou ik niet naar het debat van een zitting kunnen gaan zonder als voorbereiding een grondplan te hebben uitgeschreven van wat ik zal zeggen, rekbaar genoeg om het naar behoeven aan te passen, maar concreet genoeg om mijn betoog duidelijk en overzichtelijk te houden. En elke keer als ik moet spreken, voel ik me op slag weer jong, want voor ik begin voel ik in mijn maag die misselijkheid opkomen die ik als student voelde voor ik het examenlokaal binnenging, en dan, zodra ik begonnen ben, dat soort extatische opwinding dat ik destijds ook voor de examinatoren gewaarwerd.

Maar rechters zouden zich rekenschap moeten geven van die examenkoorts waarmee advocaten, ook al is het hen niet aan te zien, voor hen verschijnen. Wie de student afschrikt door hem met een norse blik aan te kijken of hem ontmoedigt door te laten blijken dat hij niet let op wat hij zegt, is een slecht examinator. Ook rechters zouden altijd moeten proberen vriendelijke en geduldige examinatoren te zijn.

De rechtspraak is een ernstige zaak. En precies daarom is het niet nodig, waarde rechter, dat u mij vanaf uw rechterstoel zo'n trotse, gefronste blik toewerpt.

Dat woeste masker waarmee u naar mij kijkt, intimideert mij en dwingt mij om net zo lang uit te weiden tot ik op dat stalen gezicht een teken van begrip zie verschijnen. Voor alle duidelijkheid: redelijke mensen moeten ook bereid zijn om te glimlachen; een glimlach kan veel nutteloze betogen overbodig maken.

De frons is een muur, de glimlach een venster. Waarde rechter, ik sta hier beneden, ik sta me hier tegenover u suf te spreken over ontzettend

belangrijke onderwerpen, zoals de vrijheid en de eer van een mens. Wees vriendelijk, waarde rechter: laat u zich af en toe eens aan het venster zien, al was het maar om te tonen dat u thuis bent.

III

Over bepaalde gelijkenissen en verschillen tussen rechters en advocaten

Advocati nascuntur, iudices fiunt[9]: dat wil niet zeggen dat je een goede advocaat kunt zijn zonder een behoorlijke opleiding, maar wel dat die kwaliteiten van vechtlust en vinnigheid, die zo gewaardeerd worden in een advocaat, eigen zijn aan de vurige, uitbundige jeugd, terwijl pas met het verstrijken van de jaren de kwaliteiten van bezonnenheid en wijsheid rijpen die voor een rechter de grootste gaven zijn. De rechter is een door het ouder worden tot rust gekomen en gelouterd advocaat die door de jaren al zijn illusies, overdrijvingen, verdraaiingen, gezwollenheid en misschien ook wel al de spontane edelmoedigheid van de jeugd is kwijtgeraakt. De rechter is wat overblijft wanneer de advocaat ontdaan is van al die uiterlijke gaven waarom het lekenpubliek hem bewondert.

De advocaat is de broeiende, edelmoedige jeugd van de rechter; de rechter is de bedachtzame, ascetische ouderdom van de advocaat. Het Engelse systeem, waarin de hoogste magistraten worden gekozen uit de oudste advocaten, is de praktische bevestiging van die psychologische overgang.

Het aforisme *nemo iudex sine actore*[10] drukt niet enkel een rechtsbeginsel uit, maar heeft een ruimere, psychologische draagwijdte: het verklaart namelijk waarom de rechter tijdens het proces niet vanwege een afkeurenswaardige luiheid, maar vanwege een grondvoorwaarde voor zijn ambt een statische houding moet aannemen en zonder ongeduldig of nieuwsgierig te worden moet wachten tot anderen bij hem komen en hem de problemen ter oplossing voorleggen.

Traagheid is voor de rechter een waarborg voor evenwicht, en meer bepaald voor onpartijdigheid: handelen zou hetzelfde zijn als partij kiezen. Het is aan de advocaat, die niet bang is voor partijdigheid, om de drijvende kracht achter het proces te zijn; hij moet alle initiatieven nemen,

alle twijfels aanwakkeren, alle hinderpalen uit de weg ruimen, kortom, híj moet handelen, niet alleen in processuele, maar ook in menselijke zin.

Dit verschil in functie, dat bij een proces tussen rechter en advocaat bestaat, het statische en het dynamische moment van de rechtspraak, blijkt zelfs tijdens de rechtszitting uit de lichamelijke gedragingen en gebaren: de rechter zit, de advocaat staat; de rechter met zijn hoofd tussen zijn handen, roerloos en in gedachten verzonken, de advocaat met zijn uitgestoken vangarmen, fel en opgewonden. De scherpe tegenstelling tussen de twee types blijkt ook uit hun tekortkomingen, die hun respectieve kwaliteiten vervormd weerspiegelen: de advocaat kan in het vuur van zijn betoog zo'n heethoofd worden dat hij als een ordeverstoorder uit de raadszaal verjaagd moet worden; de rechter kan in het diepst van zijn concentratie simpelweg indommelen.

Het is best mogelijk dat het ambt van advocaat meer vernuft en meer verbeelding vraagt dan dat van rechter: technisch gezien is het moeilijker om argumenten te vinden, wat de zware taak van de advocaat is, dan om een keuze te maken tussen de argumenten die de verdedigers al gevonden hebben, zoals de rechter doet. Maar hoe verlammend is de angst voor de morele verantwoordelijkheid van die keuze! De advocaat die de verdediging van een zaak op zich heeft genomen, volgt een vaste koers; hij kan het hoofd koel houden zoals een soldaat in een loopgraaf, die aan het schietgat weet in welke richting hij moet schieten. Maar om te beslissen moet de rechter over een karaktersterkte beschikken die de advocaat gerust kan missen: hij moet de moed hebben om een oordeel te vellen, een haast goddelijke taak, ook al voelt hij in zichzelf alle zwakheden en misschien alle laagheden van de mens; hij moet de rusteloze stem weten te smoren die hem vraagt wat hij in zijn menselijke zwakte gedaan zou hebben, mocht hij in de schoenen van de beklaagde hebben gestaan; en telkens als hij vonnis wijst, moet hij zo overtuigd zijn van zijn plicht dat hij erin slaagt de eeuwige vermaning van de Bergrede uit zijn hoofd te bannen: *Gij zult niet oordelen...*

Ik hou van de rechter omdat ik voel dat wij uit hetzelfde hout gesneden zijn; ik heb eerbied voor hem omdat ik voel dat hij, tenminste in aanleg, tweemaal zoveel waard is als ik, advocaat.

Als de embryologie haar onderzoek kon uitbreiden naar het terrein van de psychologie, zou ze tot de ontdekking komen dat de ziel van de rechter samengesteld is uit twee advocaten in embryonale vorm, met de gezichten tegen elkaar gedrukt als de tweelingen uit de Bijbel, klaar voor de strijd vanaf de moederschoot. Onpartijdigheid, hoogste deugd van de rechter, is het psychologische uitvloeisel van twee elkaar bestrijdende partijdigheden. De advocaten hoeven zich niet van de wijs te laten brengen door een rechter die, hoe gewetensvol ook, er tijdens de zitting geen blijk van geeft aandachtig naar hun pleidooien te luisteren. Dat komt omdat hij, voor hij zijn vonnis velt, lange tijd naar de vinnige discussie zal moeten luisteren van de twee tegenstrevers die elkaar in het diepst van zijn geweten bekampen.

Ik hoorde een Spaanse advocaat, die bij ons een strafzitting bijwoonde, zich erover verbazen dat in onze rechtszalen de tafel van de advocaten lager staat dan die van de rechters, terwijl ze in Spanje traditioneel even hoog staan, als een symbool dat beide ambten gelijkwaardig zijn.

Iemand antwoordde hem dat dat verschil in opstelling misschien te maken had met een andere opvatting van de advocatuur: een gelijke hoogte zou overeenstemmen met een liberale, individualistische opvatting van de verdediging, terwijl een hoogteverschil, dat wijst op een ondergeschiktheid van de advocaat aan de magistraat, de uitdrukking zou zijn van de rechtspraak in een autoritair regime.

Ik ben van mening dat het tegendeel waar is. Terwijl men bij een liberale opvatting van de rechtspraak in feite ervan uit kan gaan dat de advocaat, als vertegenwoordiger van individuele belangen, lager staat dan de rechter, die de Staat vertegenwoordigt, wordt de advocaat in een autoritair regime steeds meer een werktuig van openbare belangen: net als de rechter staat hij ten dienste van de Staat en heeft hij met hem de waardigheid gemeen die hij ontleent aan het feit dat hij een onmisbaar orgaan van de rechtspraak is.

In een regime als het Italiaanse, waarin de advocaat zich bekleed voelt met een publieke functie, staan advocaten en rechters zo al niet materieel dan toch moreel op gelijke hoogte. Net zoals de advocaat die niet voldoende respect heeft voor de rechter, is de rechter die niet voldoende eerbied heeft voor de advocaat, zich er niet van bewust dat advo-

catuur en magistratuur gehoorzamen aan de wetten van de communicerende vaten: men kan het niveau van het een niet laten zakken zonder dat ook dat van het ander evenveel omlaag gaat.

De tekortkomingen van advocaten hebben hun uitwerking op rechters en omgekeerd.

De vage, breedsprakige en geslepen advocaat zet de rechter aan tot onoplettendheid en geestelijk isolement: als de rechter door de tekortkomingen van een advocaat alle advocaten over dezelfde kam gaat scheren, neemt hij onbewust de gewoonte aan om onverschillig naar de verdedigers te luisteren, zo hij al niet op hen neerkijkt en hen beschouwt als een noodzakelijk kwaad bij het proces, dat men moet ondergaan met een passieve berusting die regelmatig op een hazenslaapje uitdraait. Zo wijst de rechter door de schuld van een enkele slechte advocaat een kostbaar hulpmiddel van de hand dat tien goede advocaten hem met alle plezier zouden geven.

Maar op zijn beurt zet de verstrooide, luie rechter de advocaat aan tot oppervlakkigheid en soms ook tot ongehoorde procespraktijken. Hoeveel excepties van onbevoegdheid, hoeveel overbodige aanvragen van getuigenbewijs zouden advocaten met alle plezier achterwege willen laten, als ze uit ervaring niet wisten dat sommige rechters, zolang ze de inhoud van de zaak maar niet ten gronde hoeven te bestuderen, bereid zijn om met hun ogen dicht elke processuele exceptie te aanvaarden of om met open armen het bewijsmiddel toe te laten dat slechts de kleine moeite van een interlocutoir vonnis van een paar regeltjes vraagt!

Ook rechters zijn mensen en hebben de neiging om in hun werk de weg van de minste weerstand te volgen, en dus bezaait de geslepen advocaat, die wil inspelen op deze verleidelijke neiging tot geestelijke ledigheid, zijn uiteenzettingen veelvuldig met zijpaadjes, die de rechter zin geven om van de hoofdweg af te wijken.

De ' formele excepties' zijn geen achterbakse truc van de advocaten om het werk van de rechter zwaarder en vermoeiender te maken, maar juist vaak een respectvolle bijdrage tot zijn gezondheid, want zij verlichten het werk voor hem.

Ik ben bang voor de rechter die al te zeker is van zichzelf, die meteen zijn conclusie trekt en alles van meet af aan doorheeft, zonder enige twijfel of

... de rechter met zijn hoofd tussen zijn handen, roerloos en in gedachten verzonken ...

aarzeling. Om het in militaire termen te zeggen: het lijkt me goed dat de advocaat in het proces vanwege zijn slagvaardigheid en zijn vechtlust te werk gaat als een onverschrokken infanteriesoldaat, maar wat de rechter betreft, acht ik het wenselijk dat hij zich door zijn kalme, bezonken manier van redeneren onder alle omstandigheden gedraagt als een behoedzame alpenjager.

Op het platteland zag ik eens een jongen die de lange voelsprieten van een van die zwarte kevers had afgerukt, die entomologen *cerambicus longicornus* noemen, en hem toen aan de kant van de weg had gezet om met de wrede nieuwsgierigheid van kinderen toe te kijken hoe het insect zich met die verminkingen zou weten te redden. Beroofd van zijn verkennings- en oriënteringsorganen strompelde de arme kever wanhopig op zijn pootjes, waggelend en om zijn as draaiend; nu en dan botste hij tegen een grashalm en de lichte tik van een sprietje was voldoende om hem te doen omrollen.

Dit tafereeltje komt mij voor de geest als ik bedenk wat er van het proces zou overblijven, mochten – zoals sommigen wel zouden willen – de advocaten afgeschaft worden: die zo fijne voelsprieten van de justitie.

Belangrijk bij de rechter is niet zijn intelligentie: die hoeft niet meer dan normaal te zijn om hem in staat te stellen als belichaming van de gemiddelde mens te begrijpen *quod omnes intellegunt*. Belangrijk is vooral zijn morele overwicht, dat zo groot moet zijn dat de rechter de advocaat diens scherpere intelligentie kan vergeven.

De advocaat die zich erover beklaagt dat de rechter hem niet begrijpt, moet niet de rechter maar zichzelf met de vinger wijzen. Het is niet de plicht van de rechter te begrijpen, maar die van de advocaat om zich begrijpelijk te maken. Van die twee is de rechter degene die zit, in afwachting; degene die staat en zich moet bewegen en dichterbij komen, ook geestelijk, is de advocaat.

Van alle gerechtelijke ambten lijkt dat van openbare aanklager mij het moeilijkst: als indiener van de aanklacht moet hij even partijdig zijn als een advocaat en als handhaver van de wet even onpartijdig als een rechter.

Een advocaat zonder hartstocht, een rechter zonder onpartijdigheid: dat is de psychologische ongerijmdheid waarin de openbare aanklager, tenzij hij over een feilloos gevoel voor evenwicht beschikt, ieder ogenblik het risico loopt omwille van de lieve vrede de ongebreidelde vechtlust van de verdediger op te geven, of omwille van de polemiek de koele objectiviteit van de rechter.

Wanneer hij met de rechter spreekt, hoort de advocaat nederigheid te tonen. Dat is geen lafheid of onderdanigheid tegenover de mens, maar burgerlijke eerbied voor de waardigheid van het ambt.

Soms herken ik onder de magistraten die voor mij zitten, er een paar die ik als mens niet erg hoog schat. Ik weet dat sommige als jurist minder voorstellen dan ik; ik weet dat, hoezeer ik mij ook uitsloof om hun de argumenten van mijn cliënt helder uiteen te zetten, zij niet kunnen begrijpen wat ik zeg, of het niet willen, omdat ze nog voor ze mij hebben gehoord besloten hebben mij ongelijk te geven. En toch, wanneer zij hun toga dragen, buig ik voor hen met een oprecht gevoel van respect, omdat ik in hen de idee van hun ambt zie. Ik heb eerbied voor de rechter, niet voor wat hij is, maar voor wat hij zou moeten zijn.

Maar het zou ook de rechter niet misstaan tegenover de advocaat nederigheid te tonen (al komt dat veel minder vaak voor), want al heeft hij als verdediger weinig te betekenen, tegenover de rechter stelt hij de niet minder verheven idee van de verdediging voor.

Ik heb een aantal magistraten gekend die zo vol waren van zichzelf, zo rotsvast overtuigd van hun eigen grenzeloze wijsheid, dat ze met minachting neerkeken op alle advocaten, en alle aandacht die ze schonken aan wat die zeiden, als een beknotting van hun eigen waardigheid zagen. Bij sommige magistraten heeft de gewoonte om altijd op een stoel te zitten die hoger staat dan de tafel van de advocaten de overtuiging gekweekt dat er ook sprake is van een intellectueel verschil, zoals wie met een auto rijdt voetgangers haast onbewust gaat beschouwen als mensen van een minderwaardig soort.

Men zegt wel eens dat een welopgevoed mens te herkennen is aan de manier waarop hij aan tafel zit of (volgens de 'gentlemen') aan de manier

waarop hij zich gedraagt op zijn uitgelezen terrein, namelijk (nog steeds volgens diezelfde 'gentlemen') aan de goktafel.

Ik ben geneigd te zeggen dat men om het karakter van een advocaat in te schatten moet kijken naar hoe hij zich tijdens de zitting achter de tafel van de verdediging gedraagt: hoe hij zich beweegt, hoe hij gesticuleert, hoe hij met zijn toga zwaait, de zorg waarmee hij zijn bef schikt, de promptheid waarmee hij opstaat als het hof binnenkomt, de manier waarop hij zich omdraait om zich door het publiek te laten bewonderen, de ingehouden of schallende toon van zijn stem, het feit of hij onder het spreken achter de tafel vandaan komt. Aan al deze dingen kan men afmeten wat voor een soort advocaat hij is: zijn welopgevoedheid, zijn beschaafdheid, zijn oprechtheid ofwel zijn arrogantie, zijn gemaaktheid, zijn platvloerse verwaandheid.

Hoogmoed is voor de rechter een zware zonde, maar misschien is het wel een beroepskwaal.

Ik weet niet of er rechters bestaan die denken dat hun oordeel onfeilbaar is, maar als ze bestaan, moeten we ook eerlijk toegeven dat onze rechtsprocedure en nog meer onze rechtsgewoonte de rechter kennelijk met opzet tot pretentie willen verleiden. De plechtigheid van de zitting, de toga's met hun gouden kwastjes, het mystieke geheim van de raadkamer, het principe van de eensgezindheid van het vonnis en niet het minst de traditionele beleefdheidsformules als 'edelhoogachtbare' waarmee advocaten rechters aanspreken, en hun frasen van slaafse nederigheid als 'u wijst mij erop', 'ik wil mezelf eraan herinneren', 'uw verlichte wijsheid' enzovoort – dat alles maakt dat de rechters een dunk van zichzelf krijgen die de werkelijkheid misschien wel enigszins overstijgt. Ongewild creëren al die ceremoniën rond hen een sfeer waardoor zij zich orakels gaan wanen.

Het beroep van advocaat daarentegen is een toonbeeld van bescheidenheid. Er is geen zaak of de verdediger krijgt de volle laag van zijn tegenstander: wat hij ook zegt, hij moet erop voorbereid zijn te horen tegenwerpen dat het een fout of misschien wel een stommiteit of zelfs een leugen is. Aangenomen dat de advocaat vijftig percent van de zaken die hij verdedigt wint, dan blijft er nog altijd die andere vijftig percent over om hem erop te wijzen dat hij niet onfeilbaar is en om hem de raad te

geven respect op te brengen voor zijn tegenstander wanneer die sterker is geweest dan hij.

Het verschil tussen de school van hoogmoed en die van nederigheid wordt zichtbaar voor het blote oog als magistraten in ruste advocaat worden: zelfs onder de toga van verdediger dragen zij nog het mentale kleed dat tot gisteren elke weerlegging beschouwde als een gebrek aan eerbied.

Een ex-magistraat die advocaat was geworden, liet zich tijdens een woordenwisseling met zijn tegenstander eens deze onbezonnen zin ontvallen: 'Vergeet niet dat ik voorzitter van de rechtbank ben geweest!'

'Beste confrater,' zei de tegenstander, 'zolang je voorzitter was, was je onfeilbaar, maar nu je advocaat geworden bent, moet je je erbij neerleggen dat je fouten kunt maken. Als magistraat was je een god, als advocaat ben je een mens: *errare humanum est*[11].

Het grootste onheil dat een advocaat kan overkomen is dat hij als cliënt een magistraat heeft, die zich in een zaak door hem wil laten verdedigen.

Voor de verdediger is het nooit prettig om te maken te krijgen met een cliënt die beweert dat hij de wetteksten kent (neem nu die landeigenaar, een rentenier die dertig jaar geleden zijn rechtendiploma haalde: 'nou ja,' zei hij, 'een mens moet toch een titel hebben'), zoals het voor de dokter bijzonder vermoeiend is om een zieke te hebben die voor hij zich laat onderzoeken in de encyclopedie zelf de symptomen is gaan nazoeken en zegt dat hij er zelf al achter is wat hem mankeert.

Maar voor de advocaat betekent de magistraat als cliënt een nog grotere schok. De advocaat is gewend om tijdens een zitting altijd te buigen voor de mening van de rechter: bij een meningsverschil tussen advocaat en rechter is het de mening van de rechter die uiteindelijk in kracht van gewijsde gaat, niet die van de advocaat. Het gebeurt dan ook niet vaak dat de magistraat, wanneer hij zelf een gedingvoerende partij wordt in een zaak, het oude aforisme *nemo judex in re sua intelligitur*[12] ter harte neemt en zich erbij neerlegt dat hij tegengesproken en geadviseerd wordt, waardoor hij afstand doet van het beroezende (maar op termijn riskante) voorrecht om altijd gelijk te hebben.

Oud is de klacht van de rechters tegen de advocaten, die zij als de grote schuldigen beschouwen voor de ongenade waarin de rechtspraak bij de

...dat de ziel van de rechter samengesteld is uit twee advocaten in embryonale vorm...

publieke opinie is gevallen, maar nieuw en uitzonderlijk leek mij de motivering die een rechter mij in vertrouwen voor deze klacht gaf.

Hij had het niet zozeer gemunt op de meest erbarmelijke advocaten, de charlatans en de leugenaars, die met hun grove tekortkomingen – aldus de rechter – het contrast met de morele superioriteit van de rechters alleen maar sterker in de verf zetten, maar eerder op de beste advocaten, zij die beschikken over een voortreffelijke juridische kennis om de argumenten van hun cliënten te onderbouwen en over een spitsvondige dialectiek om ze op een overtuigende manier uiteen te zetten.

'Het zijn deze topadvocaten,' zei hij met steeds meer ergernis, 'die er door hun bekwaamheid in slagen de waarheid te verdraaien en de leek op het verkeerde been te zetten. Voor hij het pleidooi van zijn advocaat had gehoord, kon de cliënt in zijn binnenste nog toegeven dat hij aan de kant van het ongelijk stond, maar als hij eenmaal de overredende stem van zijn verdediger met zoveel meesterschap argumenten heeft horen uiteenzetten die de waarheid vertekenen, dan laat hij zich graag overtuigen, weerloos als hij is tegen deze retorische trucs, dat hij aan de kant van het gelijk staat. En als wij rechters, die ons niet in zulke netten laten verstrikken, hem dan ongelijk geven – wat zijn verdiende loon is – dan is hij er in zijn binnenste van overtuigd dat hem onrecht wordt aangedaan en veronderstelt hij dat ons vonnis het gevolg is van allerlei obscure trucs.

Het vakmanschap waarmee advocaten zwart wit kunnen laten lijken en omgekeerd, is een constante bedreiging voor de rechtspraak: het zijn de advocaten die in de publieke opinie wantrouwen zaaien tegenover de magistratuur. Elk hoger beroep, elke cassatievoorziening bevat een onvermijdelijk partijdige kritiek op het aangevochten vonnis, en is dus haast altijd een vervorming of een belastering ervan. En het ergste van alles is nog dit: hoe beter de advocaten slagen in hun taak om de rechters te bezwadderen, hoe meer ze in de smaak vallen bij de cliënten.'

Elke advocaat zou twee maanden per jaar rechter moeten zijn en elke rechter twee maanden per jaar advocaat.

Zo zouden zij begrip en medeleven voor elkaar leren opbrengen, maar ook meer wederzijds respect.

Ik geloof dat het meer na- dan voordelen heeft om ex-magistraten in ruste de toestemming te geven de rechtsbijstand als beroep uit te oefenen, maar een van de niet te miskennen voordelen is dat deze advocaat geworden ex-magistraten de empirische mogelijkheid geboden wordt om te ondervinden wat het verschil is tussen de rechtspraak zoals ze die zagen toen ze achter de tafel van de rechter zaten en de rechtspraak zoals die eruit ziet van achter de tafel van de verdediger (wie op zijn hoofd gaat staan ziet de wereld op zijn kop).

Na zijn eerste ervaringen als verdediger vertrouwde een ex-voorzitter van het hof, die nu advocaat is, mij toe: 'Merkwaardig: toen ik rechter was had ik de indruk dat alle advocaten, zelfs de beste, een bende onuitstaanbare zwetsers waren; nu ik advocaat ben vind ik het onuitstaanbaar dat de voorzitter met zijn gedachten elders zit als ik aan het woord ben, en dat hij mij na amper vijf minuten met gebaren duidelijk maakt dat hij wel genoeg gehoord heeft!'

Nog betekenisvoller is het geval dat men mij heeft verteld van een andere ex-magistraat, die zijn hele rechterscarrière lang de eerlijke overtuiging had bewaard dat vonnissen altijd rechtvaardig zijn en met dat geloof advocaat was geworden. Maar de eerste zaak die hij verdedigde, verloor hij; en toen het tot hem doordrong dat hij dat vonnis dat hem ongelijk gaf, onrechtvaardig vond, leek zijn hele wereld in te storten. 'Is het dan echt waar dat rechtvaardigheid niet meer bestaat?'

De schok was zo groot dat hij er krankzinnig van werd.

Toen ik eens een zitting voor de verenigde kamer van het hof van cassatie bijwoonde, hoorde ik de voorzitter met een paar welgekozen woorden het verschil schetsen tussen de verantwoordelijkheid van de verdediger en die van de rechter.

Deze voorzitter, nu in ruste – een man van onschatbare intellectuele en morele waarde, maar met nogal kordate en doortastende manieren – kwam nooit naar een zitting zonder dat hij de dossiers met de te behandelen beroepen grondig had bestudeerd. Van elke zaak kende hij zelfs de allerkleinste feitelijke en juridische details en als hij merkte dat een verdediger afdwaalde of de heikele punten probeerde te omzeilen, onderbrak hij hem na twee minuten om hem tot de kern van de zaak terug te roepen, terwijl hij hem vaak net zo lang met tegenwerpingen en vragen onder vuur

nam tot hij in het nauw werd gedreven. Zo werd het debat van de zaak een onderonsje met de voorzitter, een soort retorisch handgemeen van man tegen man.

De advocaten die hem kenden, waren dit debat-met-zijn-tweeën gewend, en als ze wisten dat de zitting door hem werd voorgezeten, probeerden ze het nog zorgvuldiger voor te bereiden, zodat ze op elke vraag een antwoord klaar hadden. Maar wie hem niet kende en naar de zitting kwam met zijn netjes uitgeschreven betoog, werd met stomheid geslagen door die regen van vragen.

Die keer was het niet anders. Een advocaat uit de provincie, die speciaal naar Rome was gekomen voor de behandeling van een beroep, begon uit het hoofd plechtig zijn pleidooi te reciteren dat hij maandenlang had voorbereid. Hij was halverwege de aanhef toen de voorzitter hem abrupt onderbrak en hem vroeg zich toe te spitsen op de kern van de zaak. De advocaat begon te stamelen en te haperen, gaf geen antwoord… en nam toen, alsof er geen vuiltje aan de lucht was, de draad weer op. Nieuwe onderbreking, geprikkelder dit keer, en nieuwe ontwijking. Niet bij machte om die orkaan te trotseren kon de advocaat ten slotte alleen nog dit uitbrengen: 'U belet mij mijn plicht te doen. Ik protesteer en sta het woord af!' En hij ging weer zitten. Toen werd de voorzitter milder en hij zei tegen hem op ongewoon verzoenende toon: 'Meester, neemt u mij mijn onderbrekingen niet kwalijk. U zou reden tot klagen hebben mocht u een spreker zijn, voor wie het publiek verplicht in stilte moet lijden, ook al begrijpt het geen woord van wat hij zegt. Maar u bent iets veel beters dan een spreker: u bent een advocaat, namelijk iemand die spreekt om ons rechters te overtuigen juist te oordelen. Hoe kun je ergens van overtuigd zijn als je het niet begrepen hebt? Voel u dus vrij om uw plicht te doen, namelijk te spreken, maar doe het dan wel zo dat u ons daarmee helpt de onze te vervullen, namelijk te begrijpen.'

IV

Over de zogenaamde baliewelsprekendheid

Neem twee of meer middelmatig ontwikkelde en verstandige personen, die met elkaar willen overleggen om het eens te worden over een of andere technische kwestie of om een derde die naar hen luistert te overtuigen: zakenlieden die onderhandelen over een contract, in consult geroepen clinici, generaals die een aanvalsplan opstellen. Hun manier van redeneren zal naar de vorm dezelfde zijn: een bondige dialoog bestaande uit korte zinnen, waarin ieder zijn best doet om de essentie in eenvoudige woorden uit te drukken; bezwaren zullen een voor een worden opgeworpen en weerlegd zodat men uiteindelijk bij het eigenlijke twistpunt uitkomt, volzinnen zullen half voltooid blijven als de spreker merkt dat de aangesprokene de rest zelf kan aanvullen en gebaar, blik en toon alleen zullen meer verstandhouding en overeenstemming teweeg brengen dan gepolijste zinnen.

Zo spreken mensen die begrepen willen worden en anderen willen overtuigen. Advocaten daarentegen, deze specialisten in het overreden, gebruiken vaak een manier van uitdrukken die daar recht tegen indruist. De levendige, heen en weer springende dialoog maakt plaats voor de doorlopende monoloog; de verlevendigende prikkel van de tegenwerpingen vervalt of komt pas later. Een knap advocaat ben je als je erin slaagt in één adem een reeks lange volzinnen over je lippen te krijgen, ook al heeft iedereen bij het eerste woord begrepen waar je heen wilt. Er wordt langdurig stilgestaan bij datgene waarover iedereen het eens is: de leemten van het denken worden opgevuld met nutteloze of misleidende stijltrucs. Onderbreken is zoveel als beledigen; iedereen spreekt voor zich volgens het plan dat hij in zijn hoofd heeft, zoals een evenwichtskunstenaar zijn blik niet afwendt van de stoel die op de punt van zijn neus balanceert.

Deze manier van redeneren, die ingaat tegen die waarop verstandige mensen met elkaar plegen te overleggen, noemen sommigen 'baliewelsprekendheid'.

Om de balie te zuiveren van slechte gewoonten zoals de neiging tot 'bel-canto', die de mondelinge verdediging bij de rechters een kwalijke reputatie heeft bezorgd, zouden de rechtszalen niet te groot mogen zijn en zou de tafel van de advocaten dicht bij die van de rechters moeten staan, zodat de verdediger onder het spreken in de ogen van zijn in toga gehulde toehoorders de hilariteit of de afkeer zou kunnen lezen die sommige retorische kunstgrepen wekken.

Grote zalen, waar niet de minste sfeer van intimiteit of gezelligheid heerst, brengen de redenaar er vanzelf toe met sterke nadruk te spreken, zoals alleenzijn om fluiten in het donker vraagt. Hoe kan men niet geneigd zijn de stem te verheffen en bredere gebaren te maken in de grote zaal van de verenigde kamer van het hoogste gerechtshof, waar de advocaat zich nietig en verloren voelt te midden van de brede zuilenrijen en hij de rechters mijlenver van zich af ziet zitten, ginds achter die hoge tafel, als roerloze afgodsbeelden achter in een tempel door de lens van een omgekeerde verrekijker? Die zaal met haar plechtstatige decor zet aan tot weidse retoriek. Weliswaar heeft de architect als tegenwicht boven op de muren in gouden letters, omkranst door cartouches en festoenen, een spreuk van vier woorden laten aanbrengen, één aan elke kant: *Veritas nimium altercando amittitur*[13]. Op de muur tegenover de redenaar pronkt hoog boven de hoofden van het verre rechtscollege dat NIMIUM, van hetzelfde goud als het zwijgen, en de redenaar wiens blik er midden in een prachtige tirade op valt, begrijpt onmiddellijk het Latijn en rondt snel af.

Prille advocaat, jij die ervan droomt om het ooit tot topadvocaat te schoppen en de stromen van je welsprekendheid vrij te kunnen uitstorten over de hoogste rechters, jou raad ik aan dadelijk de trein naar Rome te nemen en te midden van het schaarse publiek een zitting bij te wonen van de burgerlijke kamer van het hof van cassatie: je zult beseffen hoe ver droom en werkelijkheid uit elkaar liggen (en dat besef zou nog sterker zijn, mocht je in plaats van de zaal van een burgerlijke kamer die van een strafkamer daarnaast binnengaan).

Als je het geduld hebt om de hele zitting te blijven, die wel drie à vier uur kan duren, zul je naar schatting acht zaken horen behandelen: nog geen half uur per zaak. In iedere zaak zul je na een kort mondeling verslag van de rechter-rapporteur achtereenvolgens de advocaat van de eiser, die

van de tegenpartij en het openbaar ministerie horen spreken. Acht à tien minuten per pleidooi, volgens de regels van de klassieke welsprekendheid amper genoeg om tot de aanhef te komen en als een advocaat over die tien minuten heen gaat, dan hoor je de voorzitter hem berispen om zijn breedsprakigheid.

Je zult de zaal verlaten met een gevoel van verslagenheid maar ook van bewondering voor twee soorten heldenmoed: die van de verdedigers, die het klaarspelen om in acht minuten precies te zeggen wat ze te zeggen hebben, zonder in hun haast over hun woorden te struikelen en zonder zich te laten afschrikken door de wegtikkende tijd; en die van de rechters, die jaar in jaar uit een hele middag lang onbewogen het verschrikkelijke lot torsen om in drie uur vierentwintig pleidooien aan te horen.

Rechter en advocaat zijn het met elkaar eens dat de klassieke definitie van de rechtsverdediger – *vir bonus, dicendi peritus*[14] – aan herziening toe is.

De advocaat zegt: 'Rechtschapenheid is zeker de voornaamste gave van de verdediger, in die zin dat hij de rechter nooit bewust een onwaarheid mag vertellen. Maar aangezien de pleitbezorger zijn beroepsgeheim heeft en hij zijn trouw aan de waarheid niet boven die aan de verdediging mag stellen, moet hij op tijd weten te zwijgen en in dat zwijgen zijn verplichting om eerlijk te zijn tegenover de rechter weten te verzoenen met die om de cliënt te beschermen.'

De rechter zegt: 'De rechtschapen verdediger is zeker een waardevolle medewerker van de justitie, maar aangezien ik, wanneer een advocaat spreekt, verplicht ben hem te wantrouwen en te vermoeden dat hij mij ten behoeve van zijn cliënt om de tuin wil leiden, toont hij zijn rechtschapenheid tegenover mij bij uitstek door te zwijgen. De meest gewaardeerde proeve van rechtschapenheid die een advocaat de rechter kan schenken om hem argwaan, gepieker en tijdverlies te besparen, is zijn stilzwijgen. Nergens blijken zijn wijsheid en zijn kiesheid meer dan uit zijn stilzwijgen.'

Zo komen rechter en advocaat er allebei toe, zij het langs verschillende wegen, om van de volmaakte verdediger deze herziene en verbeterde definitie te geven: *vir bonus, tacendi peritus*[15].

Ik denk niet dat het nodig is om de jongeren aan onze rechtsfaculteiten te bekwamen in baliewelsprekendheid, zoals in de oude scholen voor retorica. De juridische studie moet helpen om het denken los te maken: als dat soepel en vlug is, volgt de tong vanzelf.

Maar mocht er toch een school voor baliewelsprekendheid worden opgericht, dan zou ik die als volgt willen laten werken: ik zou de leerling een ochtend de tijd geven om het dossier van een ingewikkeld en moeilijk geschil te bestuderen, waarover hij dan in de onverbiddelijke loop van een uur een duidelijk en volledig mondeling verslag zou moeten uitbrengen. De volgende dag zou hij dezelfde zaak in een half uur moeten behandelen en op de derde dag ten slotte zou de hem toegemeten tijd om verslag uit te brengen tot een kwartier worden beperkt.

Bij deze derde, beslissende proef zou dan een publiek van studenten aanwezig moeten zijn, die helemaal niets van de zaak weten. Als de spreker het klaarspeelt om in deze geconcentreerde rede alle fundamentele punten van de zaak op een zo heldere, overzichtelijke manier uiteen te zetten dat zijn gehoor hem onmiddellijk kan volgen en begrijpen, dan zou hij bewezen hebben dat hij het soort welsprekendheid had geleerd dat nodig is om een goed cassatie-advocaat te worden.

Om echt vruchten af te werpen zou de verdedigingsrede geen doorlopende monoloog mogen zijn, maar een levendige dialoog met de rechter, die eigenlijk de aangesprokene is en zou moeten antwoorden met blikken, gebaren en onderbrekingen.

De advocaat moet blij zijn met de onderbrekingen van de rechter, want zij bewijzen hem dat deze onder zijn pleidooi niet koel en onbewogen blijft. Onderbreken wil zeggen reageren en welk beter bewijs bestaat er van prikkelende actie dan reactie?

Het proces zal de volmaaktheid benaderen wanneer het tussen rechters en advocaten die wisselwerking van vraag en antwoord mogelijk maakt die zich gewoonlijk tussen elkaar respecterende mensen afspeelt, wanneer zij om een tafel zitten en in ieders belang onderling proberen hun ideeën te verduidelijken.

Door het pleidooi te verbrokkelen tot een dialoog, verliest men aan retoriek, maar wint men aan gerechtigheid.

Het pleidooi van de advocaten wordt door veel rechters beschouwd als een geestelijk reces; de rechter keert met zijn gedachten tot de zaak terug wanneer de advocaat gaat zitten.

Wie zonder te weten wat een proces is een rechtszaal zou binnengaan terwijl de advocaten aan het woord zijn, zou zich na een paar tellen vanzelf gaan afvragen voor welke toehoorders die welsprekendheid eigenlijk bedoeld is; en nooit zou het bij hem opkomen dat de toehoorders nu juist die heren zijn die daarboven achter de tafel van de rechters zo verveeld en afwezig met het hoofd in de handen zitten. De leek die voor het eerst getuige is van dat tafereel, krijgt de indruk dat de tekeergaande redenaar, druk gebarend in zijn toga, slechts voor zijn eigen vertier en verzet spreekt, zoals iemand zingt of aan kamergymnastiek doet, en dat iedereen die de zitting bijwoont daar niet is om naar hem te luisteren, maar om hem te laten uitrazen en geduldig te wachten tot hij klaar is met zijn oefening, waarna ieder pas ernstig met zijn eigen werk kan beginnen.

Zo is het pleidooi van een onmisbaar onderdeel van het proces ontaard in een vrijblijvend intermezzo ergens halverwege de procedure, zoals men vroeger bij toneelvoorstellingen de acteurs even rust gunde door tussen twee bedrijven een ballet in te lassen, waarbij de toeschouwers intussen rustig een dutje konden doen zonder dat ze bang hoefden te zijn om de draad van het verhaal kwijt te raken.

Visie van een rechter op de baliewelsprekendheid: 'De vorm van welsprekendheid waarin de twee meest verdienstelijke eigenschappen van een redenaar, bondigheid en helderheid, het best samenkomen, is het zwijgen.'

Als hij spreekt, kan de advocaat bijna op het gehoor de momenten herkennen waarop zijn woorden de rechter overtuigen en die waarop ze hem besluiteloos of zelfs kribbig stemmen. Eigenlijk is het een kwestie van resonantie: de ene keer voelt men dat de argumenten die uit de mond van de advocaat komen afgestemd zijn op de gemoedsgesteldheid van de rechter en deze aan het trillen brengen, de andere keer klinkt zijn stem vals en zonder weerklank, bijna los zwevend in de leegte. En hoe nadrukkelijker de advocaat spreekt om het onaangename van de eenzaamheid te boven te

... de Hoed die op de punt van zijn neus balanceert...

komen, hoe moeilijker het voor hem is om zich precies af te stemmen op zijn toehoorders.

Vergeet niet dat bondigheid en helderheid de twee gaven zijn die de rechter het meest op prijs stelt in de redevoering van de advocaat.

'En als het mij nu niet lukt om tegelijk bondig en helder te zijn, welke van die twee kwaliteiten moet ik dan opofferen om de rechter zo min mogelijk te ontstemmen?'

'Helderheid heeft geen enkele zin als de rechter door uw wijdlopigheid in slaap valt. Zweer liever bij bondigheid, ook al is die duister: als een advocaat weinig spreekt, dan begrijpt de rechter misschien niet wat hij zegt, maar wel dat hij gelijk heeft.'

Ik kan geen medelijden opbrengen met de tranen van hen die betreuren dat de beperkingen die tegenwoordig in strafzaken op de lengte van de pleidooien staan, het doodvonnis van de 'schone' welsprekendheid betekenen.

Om te beginnen stuit het mij tegen de borst om de redevoeringen van advocaten louter op esthetische gronden te waarderen. Als ik over een 'mooi' of 'schitterend' pleidooi hoor spreken, heb ik het gevoel dat dit bijvoeglijke naamwoord, dat voor een saloncauseur een leuk compliment zou zijn, oneerbiedig en onbezonnen gekozen is als men denkt dat men het op de zware, ernstige taak van de advocaat kan toepassen.

Maar ook al bekijkt men de baliewelsprekendheid enkel van de artistieke kant, dan nog is er nooit een smakelozer en lachwekkender schouwspel vertoond dan dat van de al te breedsprakige verdediger die een paar tientallen jaren terug in een strafproces drie of vier zittingen na elkaar had gesproken, maar niet meer tot een slot wist te komen en ten slotte de pijnlijke indruk wekte dat hij, zonder zich nog te kunnen losmaken, aan de windmolen van zijn welsprekendheid was blijven hangen. Kunst is maat en discipline. En mochten er nog mensen bestaan die in de pleidooien van advocaten op zoek gaan naar artistiek genot, laten zij dan de wetgever danken, die door de lengte van het pleidooi te beperken ook op het vlak van de welsprekendheid heeft willen aanzetten tot een heilzame terugkeer van de tomeloze woorden naar de 'teugel van de kunst'.

Die dag was ik op de zitting bijzonder goed van de tongriem gesneden: ik zag het aan de gulle instemming die zich op het gezicht van de rechters afschilderde toen ik aan het eind van mijn rede ging zitten. Ze begroetten mij zelfs met zo veel sympathie dat hun in togamouwen gestoken armen als door een wonder van liefde een paar meter leken uit te rekken om mij van achter hun hoge tafel te komen omhelzen.

Als ik mij niet vergis, was dat de dag dat ik opstond om te zeggen: 'Ik zie van het woord af.'

Net zoals de architectuur heeft de baliewelsprekendheid een neiging tot het 'rationele': strakke lijnen, kale wanden, geen overbodige ornamenten, de noodzakelijke architectonische elementen openlijk tonen in plaats van ze handig weg te moffelen. Kortom, net zoals de architect moet de redenaar zich in de eerste plaats bekommeren om de stevigheid van de constructie; des te beter als die stevigheid toevallig ook monumentale schoonheid met zich meebrengt.

Maar dit weglaten van de wandversieringen en blootleggen van de draagelementen van de constructie lijkt mij niet zonder gevaar: als men sommige pleidooien, net zoals sommige gevels, van hun versierselen ontdoet, ben ik bang dat daaronder geen sterke balken maar niets dan broos pleisterwerk zou blijken te zitten.

In sommige delen van Italië heeft de praktijk bij burgerlijke zaken (misschien tegen de wet in) geleid tot een systeem van mondelinge bespreking van de zaken dat naar mijn mening alle voordelen van de mondelinge behandeling biedt zonder de nadelen van de retoriek. In plaats dat het plechtig wordt gehouden in de rechtszaal voor een onoplettend en onvoorbereid rechtscollege, heeft het debat plaats in de raadkamer, een paar weken na de inleidende zitting, wanneer de rechter-rapporteur de dossiers van het proces heeft bestudeerd en er verslag over heeft uitgebracht aan de rechters. Dit systeem heeft twee voordelen: ten eerste geeft het de advocaat toehoorders die de zaak waarover hij spreekt kennen en die dus in staat zijn om wat hij zegt op zijn waarde te schatten; ten tweede zorgt het voor een vertrouwelijke debatvorm in dialoog, zoals bij mensen die zonder toga of decorum om een tafel zitten.

Als het gesproken woord, dat is de oprechte, eenvoudige uitdrukking van de eigen gedachte, zijn rechtmatige plaats opnieuw wil innemen, moet er komaf gemaakt worden met de welsprekendheid, waarmee de retorische kunst wordt bedoeld om zijn gedachten onder woorden te verstoppen. En ook met de gebaren, de standbeeldachtige poses en de afstanden. Welsprekendheid is in grote mate een kwestie van lichaamstaal: laat een redenaar gaan zitten en hij zal ogenblikkelijk een andere toon aanslaan. Ik kan mij niet voorstellen dat een Cicero zijn Catilinarische redevoeringen keurig aan een tafeltje zou kunnen declameren.

Hoe komt het toch dat wanneer een rechter in de tram of in een café een advocaat tegenkomt en een gesprek met hem aanknoopt, wie weet zelfs over kwesties in verband met een hangend proces, hij hem gemakkelijker gelooft dan wanneer hij hem dezelfde dingen als verdediger op de zitting hoorde verkondigen? Waarom is er in een gesprek van mens tot mens meer vertrouwen en meer geestelijke toenadering dan bij een overleg tussen rechter en advocaat?

De allerbeste advocaat is hij die in de rechtszaal even eenvoudig en oprecht weet te spreken als wanneer hij de rechter op straat tegenkwam, hij die, als hij zijn toga aan heeft, de rechter de indruk weet te geven dat hij even betrouwbaar is als buiten de rechtszaal.

Van een pleidooi dat bezaaid was met stijlbloempjes en dat hij met graagte maar ook met argwaan had beluisterd zei de rechter: 'Het is ermee als met die roos: ze is zo mooi dat ze niet meer echt lijkt.'

De lelijkste streek die een rechter een advocaat kan leveren, is hem zonder onderbreking door te laten spreken, als hij merkt dat hij dingen zegt die overbodig of ongunstig zijn voor de zaak die hij verdedigt.

Voor het geoefende oor van de rechter verraadt de toon waarop de advocaat iets zegt veel meer dan wat hij zegt: sommige zinnen van een pleidooi, waarin de advocaat zijn stem moet forceren om niet hypocriet te klinken, zijn als de doffe toon die de dokter bij het ausculteren de juiste plaats van de ziekte aanwijst.

De cliënt die de mondelinge behandeling van zijn zaak bijwoont, is niet tevreden als zijn advocaat niet als laatste spreekt, want het is de *communis opinio* dat wie tijdens het debat als laatste spreekt, altijd gelijk heeft.

Maar de cliënt weet niet dat er ook onder de rechters achterdochtige, prikkelbare karakters zitten, die bij het luisteren naar andermans argumenten de onweerstaanbare drang krijgen om die te weerleggen. Wanneer men op dat soort moeilijke karakters stuit, is het beter dat de laatste die bij de rechter een reactie uitlokt, de advocaat van de tegenpartij is: zo koelt de rechter vanwege de recentere woordenwisseling zijn woede op hem wanneer hij in raadkamer gaat.

In zulke gevallen klopt deze volkswijsheid wel, maar dan in omgekeerde zin: wie het laatst spreekt, heeft altijd ongelijk.

Confidentie van een rechter aan het eind van een zitting: 'Wie heeft gezegd dat de mondelinge behandeling in burgerlijke processen nergens toe dient? Vóór de pleidooien van de advocaten stond ik in twijfel. Toen sprak de advocaat van de eiser en besefte ik dat die laatste ongelijk had, maar gelukkig voor hem nam de advocaat van de verweerder daarna het woord en toen moest ik inzien dat de eiser wel degelijk gelijk had.'

De cliënt weet niet dat hij na een overwinning vaak niet zijn eigen advocaat maar die van de tegenpartij ontroerd in de armen zou moeten sluiten.

Als ik bedenk hoe sommige advocaten spreken en schrijven, vraag ik mij weleens af of het soms de taak van de verdediger is om niet de argumenten vóór, maar die tegen zijn cliënt te beklemtonen: zo kan de schrandere rechter de argumenten vóór de ene partij met grote zekerheid terugvinden in het pleidooi van de advocaat van de andere.

De beknoptheid van geschreven en gesproken verdedigingsredes – wij advocaten zullen het wel nooit leren! – is misschien wel het meest doeltreffende middel om een zaak te winnen: aangezien de rechter zijn energie niet hoeft te verspillen aan het lezen van lijvige getuigenissen of aan het geeuwend bijwonen van eindeloze pleidooien, kan hij zijn volle aandacht schenken aan het weinige dat hij leest of hoort. Hij heeft geen behoefte aan ingewikkelde samenvattingen om het te begrijpen en de

dankbaarheid jegens de verdediger, die hem heel wat moeite heeft bespaard, maakt dat hij hem gelijk wil geven, zelfs als hij ongelijk heeft. Als ze kunnen samengaan, zijn bondigheid en helderheid de meest doeltreffende middelen om de rechter eerlijk om te kopen.

Daarvan getuigt een waar gebeurde anekdote, die een parabel zou kunnen lijken. Op een correctionele zitting in de politierechtbank die al verscheidene uren bezig was, bleef nog één zaak te behandelen. Het ging om een overtreding en de functie van plaatsvervangend politierechter werd waargenomen door een advocaat. Het middaguur was al een hele tijd verstreken: de plaatsvervangend politierechter wilde zo snel mogelijk gaan lunchen. De rechtszaal was leeg; alleen de beklaagde met zijn verdediger en een tweede advocaat die als openbaar ministerie dienst deed waren nog aanwezig. Allebei waren ze bevriend met de plaatsvervangend politierechter.

Toen liet hij hun vanaf zijn rechterstoel weten: 'Wie het minst praat, krijgt gelijk. Het woord is aan de openbare aanklager!'

De advocaat die fungeerde als openbaar ministerie stond op voor zijn requisitoir: op die overtreding stond een maximumstraf van drie maanden cel. Hij stak drie vingers op en zei: 'Drie!'

En hij ging zitten.

Toen stond de verdediger op. Hij zei niets: hij schudde zijn hoofd, haalde zijn schouders op, knipoogde en ging weer zitten.

De beklaagde werd vrijgesproken.

De dag dat er op deze aarde een marsmannetje landt om tijdens een bliksembezoek van een uur te komen kijken hoe de dingen hier beneden in hun werk gaan, wat laat ik hem dan zien om hem aan het verstand te brengen welk beschavingspeil onze planeet heeft bereikt?

Alvast geen televisietoestel of een scooter of een vliegveld of een atoombom: veel liever nodig ik hem uit om tijdens dat ene uur een rechtszitting bij te wonen.

Dat is allesbehalve een grap. Op de talloze zittingen waaraan ik heb deelgenomen, heb ik een paar keer (één op de honderd) het geluk gehad een tafereel te mogen aanschouwen dat naar mijn mening zelfs een marsbewoner kan ontroeren.

Een flauw verlichte rechtszaal, ver weg van alle lawaai, weggestopt in een oud adellijk paleis met antieke meubels en schilderijen. Een sfeer van ingekeerdheid en respectvolle vertrouwelijkheid. De voorzitter is streng maar hoffelijk, de rechters luisteren aandachtig naar de pleidooien van de verdedigers, willen ze zelfs helemaal tot het eind horen. De advocaten, onberispelijk in hun robes gestoken, houden zich bij het debat sober en ingetogen aan de hoofdzaken, zonder nodeloze uitweidingen of retorische stembuigingen, allebei, zowel de een als de ander, overtuigd van de gedegenheid van hun eigen argumenten, maar vol wederzijds respect, zonder ooit de indruk te wekken dat ze hun tegenstander willen overtroeven met hun eigen gezag of vakmanschap. Op het eind wisselen ze rustig en sereen een groet met elkaar en met de rechters, even goede vrienden als voorheen. Het vonnis zal zijn wat het zal zijn: de rechters zullen beraadslagen, wikken en wegen en beslissen, maar elke verdediger weet dat hij gedaan heeft wat hij kon: zonder de rechters of zijn tegenstander of zichzelf te kort te doen, vertrouwend op niets anders dan op de macht van de rede, op de overtuigingskracht waarvan beschaafde mensen onder elkaar zeggen dat ze een eerlijke uiteenzetting van sterke argumenten was door iemand die er ook zelf in geloofde.

Hoeveel duizenden jaren zijn er nodig geweest om dat wonder te bewerkstelligen? Ik geloof dat zelfs een marsbewoner in bewondering zou staan (maar hij moet dan wel net die ene keer hier op aarde terechtkomen, ik heb het al gezegd: één op de honderd).

Voor de advocaat die op het eind van zijn pleidooi honderd keer ontroering heeft voorgewend met die trillende stem waarvan het geoefende oor van de rechter ogenblikkelijk de onnatuurlijkheid herkent, moet het verschrikkelijk zijn om op de dag dat hij bij het verdedigen van een onschuldige daadwerkelijk tot tranen bewogen is, vast te stellen dat de achterdochtige rechters hem niet meer geloven.

Het is algemeen bekend dat de aanwezigheid van publiek (en nog meer die van cliënten) voor sommige redenaars een soort roesmiddel is, dat een ogenblikkelijke splitsing van hun persoonlijkheid teweegbrengt.

Wie de redenaar buiten de rechtszaal kent en weet hoe vriendelijk en aardig hij is, herkent hem niet meer: in aanwezigheid van publiek lijkt het

alsof er door zijn mond, zoals dat het geval is bij geestenbezweerders, een ander begint te spreken.

Hij verandert niet alleen zijn toon en zelfs de uitspraak van sommige medeklinkers, maar ook zijn houding en zijn goede manieren. Collega's met wie je in de wandelgangen in vertrouwen en met wederzijdse blijken van respect kon praten, komen je tijdens de zitting plots vijandig en lomp voor; of het nu is om een goed figuur te slaan bij de toehoorders of om jou een boutade naar het hoofd te slingeren die de hilariteit van het publiek opwekt, ze zijn bereid je als een persoonlijke vijand te behandelen en daarvoor niet alleen de vriendschap maar ook het fatsoen terzijde te schuiven.

Het ideaal van de baliewelsprekendheid is, tenminste in burgerlijke zaken, naar mijn mening precies het tegenovergestelde: voor een publiek kunnen spreken met de natuurlijkheid en de kalmte waarmee beschaafde mensen zich in een conversatie uitdrukken.

Ook in de welsprekendheid – tenminste in die aan de balie – zou men het gebruik van verdovende middelen moeten verbieden.

Het komt in cassatie dikwijls voor dat het beginuur van de zitting al enige tijd verstreken is en de grote deur van de rechtszaal nog altijd onherroepelijk dicht blijft. Dan verdringen de advocaten in toga, die staan te wachten om hun beroepen te verdedigen, zich rond de gerechtsbode met zijn rode mantel die de ingang bewaakt en vragen hem naar het waarom van die vertraging. En de gerechtsbode antwoordt (het valt niet uit te maken of hij het nu meent of niet): 'Ze houden raadkamer om te beslissen over de beroepen die uwe heren straks moeten verdedigen.' En hij knipoogt met het air van iemand die weet hoe de vork in de steel zit.

De raadkamer vóór de behandeling? Laten we hopen van niet: dat zou een aanfluiting van de advocaten zijn. Zeker is wel dat de behandeling in cassatie soms dat wat gênante air heeft van sommige bruiloften die met de gebruikelijke plechtigheid worden gevierd, terwijl iedereen weet dat het onherstelbare allang is geschied. Als je goed kijkt, kun je onder de hagelwitte bruidssluiers misschien het bollende buikje zien dat van haar maagdelijke kleed een anachronisme maakt; maar kom, uit respect voor het fatsoen draagt ze toch maar oranjebloesem.

... waar de advocaat zich verloren voelt temidden van de brede zuilenrijen ...

Tijdens het spreken in de rechtszaal deed ik al vijf minuten mijn uiterste best om een bijzonder ingewikkelde juridische stelling helder samen te vatten. Net op het moment dat ik tot de kern van mijn bewijsvoering wil komen, zie ik dat de voorzitter (die zich uiteraard niet de moeite wilde getroosten om mijn betoog te volgen) mij er met een gebaar van zijn rechterhand, door zijn vijf vingertoppen bij elkaar te brengen als de schubben van een artisjok, toe aanspoorde om af te ronden.

Op de meest cruciale momenten van het betoog kan zo'n gebaar volstaan om iemand in de war te brengen. Ik stopte en zei: 'Ziet u, mijnheer de voorzitter, als ik hier van een blad stond af te lezen, dan zou ik u tevreden kunnen stellen door telkens een regel over te slaan. Maar nu ik voor de vuist moet spreken, moet er op zijn minst enige logica in mijn betoog zitten. Dus met uw permissie...'

Om de tijd tot het begin van de zitting te doden staat een gerechtsbode tegen de nog vergrendelde deur van een rechtszaal geleund en onderhoudt een kring van toehoorders die geïmponeerd zijn door zijn rode manteltje, met kennis van zaken over de redenaarskunst van de topadvocaten, naar wier pleidooien hij al twintig jaar elke dag moet luisteren. Van elk van hen kent en beschrijft hij de gebaren, de spreekstijl, de stembuigingen: 'Willen jullie weten wie de mooiste stem van het justitiepaleis heeft?'

Dat kan ik ook vertellen. Lang geleden moest ik op een zomermiddag, als er niemand in het justitiepaleis is en de rechtszalen leeg zijn, een dossier gaan zoeken dat ik vergeten had en ik had de kans om op de trappen te lopen en door de eindeloze gangen te dwalen op een uur dat ze er doods en verlaten bijliggen. Tot daar achteraan, in de stilte van de monumentale omgangen, plots een Romeins volksliedje opklonk, gezongen door een kristallen stem.

Verbaasd bleef ik staan, alsof ik op een orfisch mysterie was gestoten. Zou het echt waar zijn dat de magistraten zich na de zitting, om al die overbodige woorden waarnaar ze hebben moeten luisteren uit hun hoofd te bannen, in de raadkamer verschansen om onder elkaar zangwedstrijden in volksliedjes te houden?

Ik ging op dat ongebruikelijke gezang af. Het kwam uit een van de honderd deuren van die gang, waarop in gulden letters geschreven stond:

'Procureur-generaal'. Hoe kon dat nu? En toch kwam het gezang precies daarvandaan, onverstoorbaar en uitbundig als een lachbui.

Op de toppen van mijn tenen sloop ik naar de deur. Op haar knieën op de vloer zag ik niet de procureur-generaal, maar een vrouw in een blauwe overall met een lap het marmer boenen en ondertussen, om het zwoegen voor zichzelf te verlichten, uit volle borst een volksliedje zingen: 'Rozenbloempje…'

Op de toppen van mijn tenen sloop ik weer weg zonder dat ze mij had opgemerkt. Dat is de mooiste stem die ik ooit in het justitiepaleis heb gehoord.

Een magistraat, een vriend van mij, die tijdens het reces voor de eerste keer een vliegreis maakte, vertelde mij zijn indrukken: 'Betoverend mooi, een droom, dat glijden op puur licht, zoals op een diamanten skipiste hoog boven de stormen. Het leek wel een andere wereld. Alleen heb ik er een minder leuke indruk aan overgehouden, die mij hier op aarde wel meer heeft overvallen: als je begint te dalen en je merkt dat de landingsbaan door wolken aan het oog onttrokken wordt, begint het vliegtuig koortsachtig boven dat wolkenveld te cirkelen op zoek naar een wak waar het doorheen kan. Maar het kan er geen vinden en blijft maar rondcirkelen. Opeens lijkt het echter alsof het er een gevonden heeft en het daalt, maar trekt dan ogenblikkelijk weer op en begint door de wolken te dolen. Op dat moment slaat de angst je om het hart en zou je naar de piloot willen toestappen en hem vragen of je hem misschien niet op de een of andere manier kunt helpen om de weg naar beneden te vinden.'

Toch was die gewaarwording mij niet onbekend: ik heb haar zo vaak in de rechtszaal ervaren, als sommige redenaars, nadat ze alles gezegd hebben wat ze maar te zeggen hadden, niet tot een slot kunnen komen. En ze blijven maar ronkend boven dezelfde argumenten cirkelen, op zoek naar een mooie slotzin. En als het er dan eindelijk naar uitziet dat ze die gevonden hebben, schieten ze plots weer omhoog de leegte van de zinnen in, omdat ze het effect van de laatste zin verkeerd ingeschat hadden.

Op dat moment krijgt de arme rechter zin om in te grijpen: 'Meester, als het u niet lukt om te landen, dan help ik u wel een handje. Kijk, probeer zo eens…'

Een leek, die nooit de behandeling van een burgerlijke zaak had bijgewoond, kwam op een dag in het gezelschap van een bevriende magistraat die hem een rondleiding gaf een cassatiezaal binnen. En aan de twee tafels van de verdediging, gescheiden door een kleine tussenruimte, zag hij niet minder dan tien advocaten in toga zitten, elleboog aan elleboog, vijf aan de ene en vijf aan de andere kant. Hij dacht dat ze alle tien aan de behandeling moesten deelnemen, maar uiteindelijk spraken er maar twee, een voor elke partij. En op het eind stond de procureur-generaal op voor zijn requisitoir.

Bij het naar buiten gaan vroeg hij aan zijn begeleider wat die acht andere advocaten daar zonder iets te zeggen naast die twee zaten die wel spraken. De magistraat antwoordde: 'In de meest gewichtige zaken is de verdediging zoals een concert: elke partij heeft een eigen orkestje ingehuurd, namelijk een college van verdedigers, waarin iedereen volgens de afgesproken muziekpartituur zijn instrument speelt.'

'En hoe kan een orkestje nu behoorlijk werken als vier van de vijf muzikanten zwijgen?'

'In de muziek heeft ook de stilte haar waarde; en het is trouwens niet gezegd dat alle instrumenten waaruit dat orkestje bestaat geschikt zijn om tijdens de zitting gespeeld te worden…'

En omdat zijn vriend liet blijken dat hij het niet begreep, gaf de minzame begeleider hem de volgende uitleg: 'Je moet weten dat in de gerechtelijke dierkunde de soort advocaat onderverdeeld wordt in verschillende soorten, die op hun beurt weer onderverdeeld worden in ondersoorten en variëteiten.

Je hebt de gewone advocaat (*advocatus merus* van Linnaeus), gewoonlijk nog erg jong, die zich in de bibliotheek in het zweet werkt met het onderzoeken van rechtsstellingen en –opvattingen, het schrijven van conclusies en het opstellen van schema's voor de mondelinge verdediging; je hebt de 'gangadvocaat' (*advocatus exploratur seu commendator*) die, wanneer de rechtszalen gesloten zijn, als een spook door de gangen en de wachtkamers dwaalt, op zoek naar bruikbare contacten; en verder heb je nog de 'ceremonieadvocaat' (*advocatus ad pompam, seu luminar fori*), die de exclusieve taak heeft, tot slot en louter voor de vorm, om tijdens de zitting hardop de argumenten te herhalen die de gewone advocaat, zijn collega van de verdediging, in de conclusies heeft gezet.

Daarbij komt dat elk van die soorten nog eens kan worden onderverdeeld in verschillende variëteiten. Bijvoorbeeld, de ceremonieadvocaten kunnen tot drie verschillende subtypes behoren: 'vermaarde juristen', 'grote redenaars' en 'gezaghebbende parlementairen', maar sommige dierkundigen delen deze laatsten, de gezaghebbende parlementairen, liever in bij de gangadvocaten, samen met de familievrienden (van de magistraten) en met de magistraten in ruste die wettelijk ingeschreven zijn op het tableau der advocaten.

'Maar waarom,' vraagt de naïeveling, 'verspillen al deze advocaten dan hun tijd om naar de zitting te komen, als er uiteindelijk toch maar één van hen moet spreken?'

'Omdat elk van hen, door zijn aanwezigheid op de zitting, zijn cliënt en de rechters wil herinneren aan het belang van zijn bijdrage aan de gemeenschappelijke overwinning, en misschien ook vanuit hun overtuiging dat de rechtsprekende magistraten, als zij hen in die slagorde zien zitten, onder de indruk zullen raken en wel zullen moeten luisteren naar een zo goed georkestreerd college van verdedigers.'

'Wat denken de rechters dan eigenlijk van dat alles?'

'Ze denken er niets van: het kost hun al genoeg denkwerk om volgens hun geweten recht te spreken zonder zich om zulke parades te bekommeren.'

Aan de vooravond van de behandeling kwam mijn cliënte te weten dat de tegenpartij op de valreep haar verdediging had versterkt met een pas gepensioneerde magistraat, die tot voor kort, voor hij zich had ingeschreven op het tableau der advocaten, in die zelfde rechtbank het ambt van procureur-generaal had bekleed.

De cliënte begon te razen en te tieren: 'Dat is valsspel! Ik wil ook een ex-magistraat!'

Om haar tevreden te stellen moesten we de behandeling met een smoes enkele weken laten verdagen. Binnen de kortste keren vonden we een voormalig cassatievoorzitter en we lijfden hem in bij onze verdediging. Hij vroeg ons niet om de conclusies te mogen lezen, deed tijdens de zitting geen mond open; tijdens de behandeling bleef hij alleen plechtig naast mij zitten terwijl ik aan het woord was, en af en toe wierp hij een uitdagende blik naar zijn ex-collega van de magistratuur die, gezeten aan de

tafel van de tegenstrever, eveneens keek en zweeg: een subtiel spel van loden tegenwichtjes op de balans van de justitie.

Verdedig je zaken met verve, maar drijf het niet te ver. Te veel rechtstheorie, het overdadig citeren van auteurs en verfijnde dialectische virtuositeit vermoeien de rechter. Schrijf je te veel, dan leest hij het niet. Spreek je te veel, dan luistert hij niet. Ben je niet duidelijk, dan heeft hij geen tijd om te proberen je te begrijpen. Om zaken te winnen moet je bescheiden en eenvoudige argumenten aandragen die de rechter de kans geven de gemakkelijke weg van de minste weerstand te volgen.

Toen hij het bericht kreeg dat hij een zaak verloren had waaraan hij zes maanden van onverdroten inspanningen had gewijd, zei die ene advocaat met een zucht: 'Ik heb haar niet slecht genoeg verdedigd om de overwinning te verdienen.'

Een zitting van de verenigde kamer van het hof van cassatie duurde van negen uur 's morgens tot zeven uur 's avonds, en na afloop bleven de raadsheren nog ruim twee uur overleggen in de raadkamer. Afgemat en wankelend kwamen ze na twaalf uur werken 's avonds laat naar buiten: tien uur luisteren, twee uur conclusies trekken uit wat ze gehoord hadden.

In de tien uur zitting werden tien beroepen behandeld. Elke behandeling bestond uit vier pleidooien: eerst bracht de rechter-rapporteur mondeling verslag uit van de voorgeschiedenis van de zaak, toen kreeg de advocaat van de beroeper het woord, daarna die van de verweerder, en tot slot hield de openbare aanklager zijn requisitoir. Tien beroepen, alles samen veertig pleidooien; veertig gedeeld door tien uur maakt dat elk van deze pleidooien gemiddeld een kwartier duurde.

Na afloop van deze tien uur zitting nog eens twee uur raadkamer om te beslissen over de tien behandelde beroepen: het hof heeft er in raadkamer dus twaalf minuten per beroep over gedaan om te beslissen. Er waren vijftien raadsheren bij de bespreking: elk van de deelnemers kreeg dus minder dan een minuut (om precies te zijn, achtenveertig seconden) om zijn mening te overdenken en uit te spreken, en om de tegengestelde meningen te weerleggen.

De leek die voor het eerst deelneemt aan een van die gerechtelijke mallemolens, stelt zich een heleboel vragen:

- Is het mogelijk dat mensen met een doorsnee gestel (ouderdomskwaaltjes buiten beschouwing gelaten) tien uur na elkaar, of zelfs maar acht of zes, aandachtig blijven luisteren naar veertig sprekers die elkaar zonder tussenpoos opvolgen, waarbij ze tien verschillende zaken behandelen en bij elke zaak tegengestelde argumenten aanvoeren?
- Hoe kunnen deze heren zich na die tien uur nog van a tot z herinneren wat ze gehoord hebben?
- Is het echt waar dat ze, wanneer ze in raadkamer gaan om hun eigen bezonken mening over elk beroep te geven, in de warboel van pleidooien die nog altijd door hun arme gonzende hoofd galmt op slag het passende argument eruit kunnen pikken waarmee de verdediger – een van de twintig verdedigers die gesproken hebben op de zitting – gemeend had triomfantelijk zijn stelling te kunnen bewijzen?
- Kan men werkelijk geloven dat zij elk niet meer dan achtenveertig seconden hoeven na te denken om het eens te worden over de beslissing in vaak bloedernstige zaken?

Dat zijn vragen waarop niet meteen een geruststellend antwoord gegeven kan worden. Maar misschien is het goed dat de leken deze mysteriën niet proberen te doorgronden: wat ze niet weten, is dat het aan het eind van deze zittingen soms voorvalt dat iedereen, advocaten en rechters, moe en vervuld van dezelfde melancholie weer naar huis gaat.

V

Over een bepaald soort onbeweeglijkheid van de rechters tijdens de zitting

Het moet voor een rechter een vreselijke kwelling zijn om te zitten luisteren naar een advocaat die nutteloze of onzinnige dingen vertelt; om korte metten te maken met deze kwelling moet de redenaar ophouden met spreken, wat de doortastende rechter bereikt door hem te onderbreken, of moet de toehoorder ophouden met luisteren, wat de vredelievende rechter bereikt door in te dutten.

Ik denk dat rechters vaak met voorbedachten rade in slaap vallen: zij dommelen opzettelijk in om niet te hoeven luisteren naar wat de advocaat zegt, maar om toch naar eer en geweten gelijk te kunnen geven aan de partij die hij verdedigt.

Slapen is heel vaak een listig hulpmiddel waarmee de rechter de partij beschermt tegen de fouten van haar verdediger.

Ik hou van de rechter die mij in de ogen kijkt als ik spreek: daarmee bewijst hij mij de eer achter de woorden, die misschien niet meer dan een handig dialectisch spelletje zijn, in mijn blik op zoek te gaan naar het licht van een overtuigd geweten.

Ik hou van de rechter die mij onderbreekt als ik spreek: ik spreek om hem van dienst te zijn en als hij mij verzoekt te zwijgen en mij zo waarschuwt dat het voortzetten van mijn rede hem zou vervelen, erkent hij dat ik hem tot op dat moment niet verveeld heb.

Ik hou ook – maar misschien iets minder – van de rechter die indommelt als ik spreek: slapen is voor de rechter de meest tactvolle manier om er muisstil tussenuit te knijpen, en mij, als mijn betoog hem niet meer interesseert, naar hartelust te laten verderspreken voor mij alleen.

Een rechter vertrouwde mij eens zijn ambtelijke ervaringen met de slaapverwekkende woorden van redenaars toe: ‘Het is niet waar dat de slaap

...Ik denk dat rechters vaak
met verbeelden rede in slaap vallen...

stiekem komt, hij pleegt zich juist heel trouw te laten aankondigen door een onopvallend voorteken. Wie een redenaar aan het woord hoort, voelt heel goed dat hij zelf op het punt staat in te dommelen wanneer op een gegeven moment de betekenis van de woorden verzwakt, ja zelfs bijna helemaal verdwijnt en het stemtimbre, ook al blijft dat duidelijk hoorbaar, een vage, geheimzinnige galm krijgt zoals het ritmische moduleren van een slangenbezweerdersfluit. Die akoestische filtering van het woord, dat van uitdrukking van de gedachte haast tot muziek wordt, is voor de schrandere luisteraar het onmiskenbare voorteken van de betovering die op het punt staat hem in de greep te krijgen.

Maar onvoorzichtige advocaten merken niet dat zij door de modulaties in hun spreken, door het geraffineerde, ritmische klankverloop dat zij aan hun volzinnen geven het pad effenen voor die noodlottige loskoppeling van betekenis en klank van het woord. Er hoeft maar een van die zwierige sprekers aan te treden, die de toon van zijn rede met zoveel zorg weet te doseren dat de rechter meteen de draad van het betoog kwijtraakt en zich overgeeft aan de muzikale betovering. En de rest volgt vanzelf.

'Er bestaan *in rerum natura*[16] van die aanhoudende geluiden die op bepaalde momenten en in bepaalde landschappen vanwege hun ritmische cadans het akoestische symbool van slaperigheid lijken te zijn: het luide sjirpen van krekels op een zomermiddag, het verre kwaken van kikkers in de zwoelte voor een onweer, zelfs het gonzen van vliegen in bepaalde armzalige kamers van tweederangshotels...'

Dat vertelde een rechter mij eens, die tijdens een pauze van een burgerlijke zitting even de zaal was uitgegaan om in de gang van het gerechtsgebouw een luchtje te scheppen. Het was een snikhete middag in juli; de bode zat op een bank en wiste zijn zweet af met zijn vaalzwarte jasje. En uit de op een kier staande deur van de rechtszaal klonk nu en dan de pathetische uithaal van een pleidooi, als het geneuzel van een toespraak in een vreemde taal uit een luidspreker die je niet kunt uitzetten.

Je moet er eens op letten hoeveel mensen in een concertpubliek hun ogen open hebben, en je zult de ware betekenis begrijpen van het compliment dat een rechter aan het eind van de zitting een advocaat maakte: 'Uw pleidooi was pure muziek.'

Een rechter met een nogal rijke fantasie zei eens tegen een professor in het procesrecht: 'Uw hele leven lang leert u studenten wat een proces is; om er goede advocaten van te maken zou u hun beter kunnen leren wat een proces niet is. Bijvoorbeeld: een proces is geen podium voor potsenmakers of een etalage om koopwaar in uit te stallen of een vereniging voor het houden van lezingen, of een salon voor nietsdoeners die kwinkslagen uitwisselen of een schaakclub of een schermschool…

'…of een slaapzaal…,' nam de professor voorzichtig over.

Op een van de zuilen in de hal van het hof van cassatie, tegenover de deuren van de strafkamers, las ik een twintigtal jaar geleden met eigen ogen dit opschrift in potlood, dat er verscheidene maanden bleef staan (ik citeer het uit het hoofd, zonder de dialectwoorden waarvan het bol stond):

Ik Rocco Salvatore
na een lange reis
uit mijn dorp aangekomen
om de zitting van mijn
zaak bij te wonen
ging daar naar binnen
stond drie uur lang rechtop
zag het hof
slapen
verwerpen
weer slapen.

Ik weet niet of het woord 'tribunaal' etymologisch afstamt van het cijfer drie, zoals de assonantie zou kunnen doen vermoeden: tri-bunaal, omdat het uit drie rechters bestaat. Waarschijnlijk heeft het een andere etymologie, maar toen een advocaat – die niet ook nog eens filoloog hoeft te zijn – opstond om te spreken voor een tribunaal waarvan een van de rechters een verkwikkende dutje deed, vond hij het gepaster om de etymologie niet in het *ter*, maar in het *bis* te gaan zoeken en tegen de twee nog wakkere rechters begon hij als volgt: 'Heren van het bibunaal…'

Toen ik als stagair regelmatig in rechtszalen begon te vertoeven, verwonderde het mij dat ik de magistraten zo vaak met een zonnebril in de zaal

zag zitten; en naïef als ik was gaf ik mezelf daar twee verschillende verklaringen voor: of het ging om een beroepsziekte die een nasleep was van de slapeloze nachten waarin ze bij kaarslicht processen hadden zitten bestuderen; of het ging om een scherm waarachter ze hun geheim wilden verbergen om te vermijden dat indiscrete advocaten op voorhand in het fonkelen van hun ogen hun gedachten zouden lezen. Deze tweede verklaring klonk aanlokkelijk, maar tegelijk beangstigend: hun pupillen lagen verborgen achter die zwarte glazen, grote, donkere oogbollen zonder blik, ondoordringbaar maar toch waakzaam als de facetogen van sommige kevers; en ik dacht dat achter dat schild de meest onverbiddelijke rechters op de loer lagen, zij die om zich niet te laten ontroeren elke toegangspoort tot hun geest aan de buitenkant afsluiten.

Maar een paar dagen geleden kreeg ik een veel simpelere verklaring van een oude magistraat in ruste, tegen wie ik tijdens een praatje over koetjes en kalfjes had verteld dat in de huizen van sommige noordelijke landen anders dan bij ons de ramen geen luiken hadden.

Aan het eind merkte hij op: 'In zulke huizen zou ik niet kunnen leven. Wij zijn het op zijn Italiaans gewend: om te kunnen slapen moet het donker zijn.'

Een rechter stapt binnen bij een opticien en zegt: 'Ik had graag een donkere bril, een hele donkere.'

'Een zonnebril?'

'Nee, nog donkerder: een slaapbril.'

VI

Over de verhouding van advocaten tot de waarheid ofwel over de verplichte partijdigheid van de verdediger

De onmin tussen advocaten en de waarheid is zo oud als die tussen de duivel en het wijwater, en tussen de gebruikelijke grappen die de ronde doen over het beroepsmatig liegen van advocaten duikt af en toe een ernstige redenering als deze op: 'In ieder proces zijn er twee advocaten: wat de een zwart noemt, noemt de ander wit. Trouw aan de waarheid kunnen ze niet allebei zijn, want ze verdedigen tegengestelde stellingen, dus spreekt een van hen niet de waarheid. Daaruit zou je kunnen concluderen dat vijftig percent van de advocaten leugenaars zijn, maar aangezien dezelfde advocaat die in de ene zaak gelijk heeft, in een andere ongelijk heeft, wil dat zeggen dat er niet één is die niet bereid is om te gepasten tijde een verkeerde zaak te verdedigen, zodat zij dus, ieder op zijn beurt, allemaal leugenaars zijn.'

Deze redenering houdt er weliswaar geen rekening mee dat de waarheid drie dimensies heeft en dat zij anders kan lijken naargelang iemand haar vanuit een ander standpunt bekijkt.

In een proces kunnen de advocaten, al verdedigen ze dan verschillende stellingen, allebei te goeder trouw zijn en meestal zijn ze dat ook, want elk stelt de waarheid voor zoals hij haar ziet vanuit de positie van zijn cliënt.

In de National Gallery in Londen hangt een beroemd doek van de schilder Champaigne, waarop kardinaal Richelieu in drie verschillende poses is geportretteerd: in het midden van het doek staat hij van voren afgebeeld en aan weerszijden daarvan kijkt hij van opzij naar de centrale figuur. Het model is één en hetzelfde en toch lijkt het of op het schilderij drie personen een gesprek voeren, zo sterk verschillen de verbeten trekken van beide zijaanzichten onderling, en nog groter is het contrast met de gemoedsrust die op het middelste portret uit de samenvoeging van de twee profielen spreekt.

...het model is één en hetzelfde en toch lijkt het of op het schilderij drie personen een gesprek voeren...

Haar een bevend dock na de schilder Champaigne

Hetzelfde geldt voor het proces. De advocaten bestuderen de waarheid van opzij, waarbij ieder van zijn kant zijn blik scherpt; alleen de rechter die in het midden zit kijkt haar onverstoord frontaal in de ogen.

De weegschaal is het traditionele symbool van de justitie, omdat zij met een mechanisch toestel de materiële voorstelling zou zijn van dat spel van psychische krachten dat het proces doet functioneren: wil de rechter na enige schommelingen bij de waarheid stilhouden, dan moet er een krachtmeting tussen twee extreme, tegengestelde stellingen plaatsvinden, zoals de twee schalen van de balans enkel in evenwicht kunnen raken als er kracht wordt uitgeoefend op de uiteinden van elke arm.

Hoe verder de tegengestelde krachten afstaan van het midden van het juk (of van de onpartijdigheid van de rechter), hoe gevoeliger het toestel wordt en hoe nauwkeuriger de meting. Zo scheppen de advocaten, door elk zo veel mogelijk partij te trekken, het evenwicht waar de rechter naar streeft; wie hen laakt om hun partijdigheid, zou ook het gewicht moeten laken omdat het kracht uitoefent op de schaal van de balans.

De advocaat die mocht beweren dat hij zijn ambt onpartijdig uitoefent, zou niet alleen een lastige dubbelganger van de rechter zijn, maar ook diens grootste vijand, want als hij faalt in zijn taak om de partijdigheid van zijn tegenstander te pareren met de tegenkracht van een omgekeerde partijdigheid, zou hij, in de overtuiging de gerechtigheid te helpen, van de weeromstuit juist de overwinning van de onrechtvaardigheid in de hand werken.

De advocaat kan net zoals de kunstenaar het talent bezitten om de meest exclusieve, verborgen kanten van de waarheid te ontdekken en bloot te leggen, in die mate zelfs dat de leken, die niet over dat talent beschikken, de indruk krijgen dat de feiten die de pleiter met liefdevolle trouw heeft verzameld niet meer dan zijn eigen verzinsels zijn. Maar de advocaat vervalst de waarheid niet als hij uit haar een bloemlezing weet te maken van de belangrijkste elementen die het gewone publiek ontgaan, en het is niet fair hem ervan te beschuldigen dat hij afbreuk doet aan de waarheid, terwijl hij net zoals de kunstenaar haar meest gevoelige vertolker is.

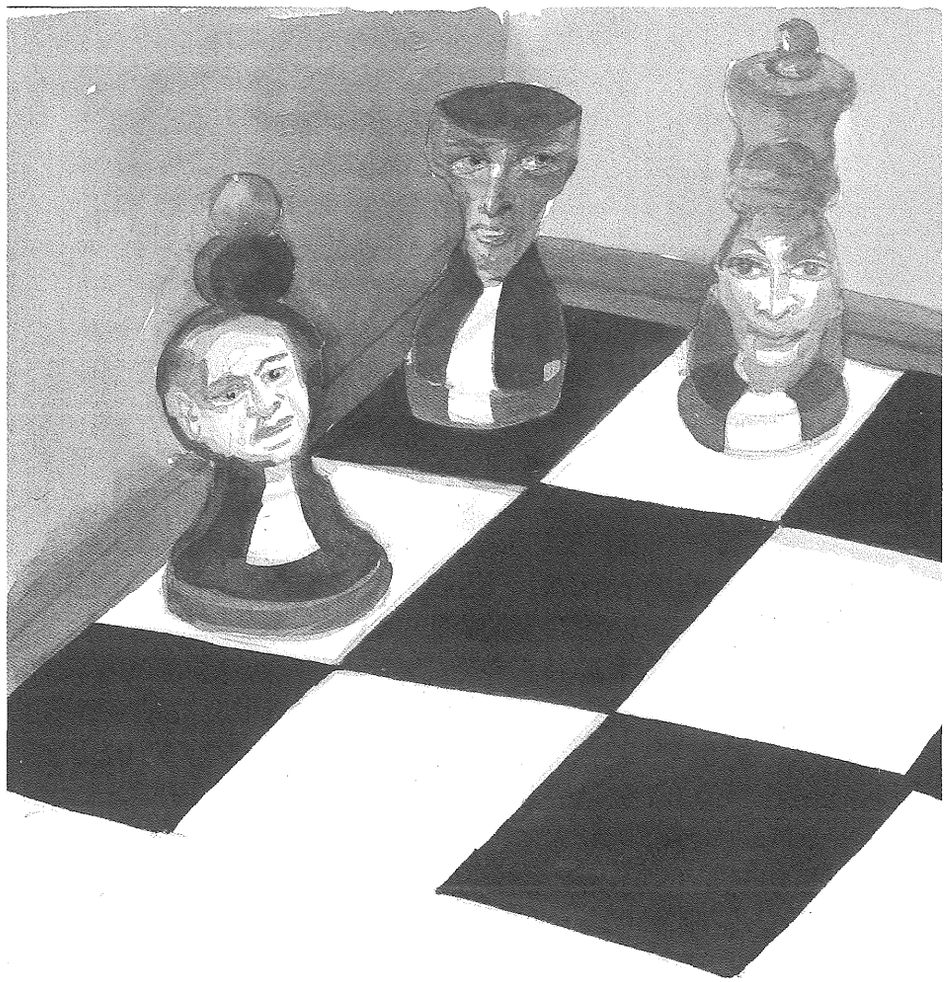

... één voor één stukken op het schaakbord van de waarheid ...

Zoals de nobele inborst van de historicus de heroïek belicht van gebeurtenissen die in het verslag van een bekrompen kroniekschrijver niet meer dan banale, oninteressante voorvallen leken, zo zijn de feiten in een proces, vooral in strafzaken dan, afhankelijk van de intellectuele en morele kracht van de advocaat.

Het publiek verbeeldt zich dat sommige advocaten uitsluitend die misdrijven wensen te verdedigen waaraan toch een sprankje van nobele bedoelingen en meeslepende hartstocht ten grondslag ligt, maar het is veel dichter bij de waarheid om te zeggen dat deze advocaten het talent bezitten om in ieder misdrijf, hoe verwerpelijk ook, de begrijpelijke menselijke motieven te ontdekken waarin ze zich het best kunnen inleven en die voor het publiek verborgen zouden blijven als zij ze niet grootmoedig openbaarden.

Zet twee schilders, elk met zijn ezel, naast elkaar voor hetzelfde landschap en kom een uur later weer kijken wat elk op zijn doek heeft staan. Je zult twee landschappen zien die zo sterk van elkaar verschillen dat het haast onmogelijk lijkt dat het onderwerp hetzelfde was.

Zul jij dan beweren dat een van beiden de waarheid tekort heeft gedaan?

Om het nut van de advocaten voor het proces te beoordelen moet men niet de afzonderlijke verdediger beschouwen, wiens eenzijdige, partijdige bezigheid, op zich beschouwd, de rechters schijnbaar met opzet wil misleiden; men moet kijken naar de wisselwerking tussen de strijdende verdedigers op het proces, die elk met hun eigen partijdigheid die van hun tegenstander rechtvaardigen en noodzakelijk maken.

Onpartijdig moet de rechter zijn, die heel alleen boven de strijdende partijen staat. Advocaten zijn echter gemaakt om partijdig te zijn, niet enkel omdat men gemakkelijker tot de waarheid komt als men haar van twee kanten probeert te bereiken, maar ook omdat de partijdigheid van de een de prik is die de tegenprik van de ander uitlokt, de impuls die de reactie van de tegenspreker opwekt, zodat de rechter bij wijze van spreken na een reeks slingerbewegingen tussen twee uitersten op het evenwichtspunt de juiste beslissing kan vinden.

De advocaten leveren de rechters de basisstoffen, waaruit, eenmaal verbonden, op een bepaald moment, precies in het midden, de onpartijdige beslissing ontstaat, de chemische synthese van twee tegengestelde partijdigheden. Ze moeten altijd beschouwd worden als 'koppel', ook in de betekenis die deze term in de mechanica heeft: een samenstel van twee evenwaardige krachten, die langs evenwijdige lijnen in tegengestelde richtingen werken en zo de beweging opwekken die leven geeft aan het proces en vrede vindt in de gerechtigheid.

Het beste bewijs van de louterende werking die de discussie van twee strijdende advocaten heeft op het geweten van de rechter – advocaten, die de lucht moeten vrijwaren van alle polemische uitwassen om de rechter af te zonderen in een atmosfeer van onpartijdigheid – wordt in het strafproces geleverd door de instelling van het openbaar ministerie. Hiermee heeft de Staat een soort officiële tegenhanger van de verdediger in het leven geroepen, wiens aanwezigheid belet dat de rechter het met die laatste aan de stok krijgt en onbewust een vooroordeel opvat tegenover de beklaagde.

Dus heeft de staat het in het algemeen belang nodig gevonden om aan het strafproces, waar het partijbelang gediend werd door een enkele advocaat, een tweede toe te voegen om tegenover de natuurlijke partijdigheid van de verdediger een soort kunstmatige partijdigheid te stellen, die de discussie onbevooroordeeld moet voeden en die de rechter nodig heeft om zich boven die discussie verheven te kunnen voelen.

De verdediging van elke advocaat bestaat uit een samenstel van volten en holten: feiten die worden overbelicht omdat ze het pleidooi versterken en feiten die worden onderbelicht omdat ze het verzwakken. Maar als men de redeneringen van beide tegensprekers zorgvuldig over elkaar heen legt, ziet men dat de holten in de ene redenering precies overeenkomen met de volten in de andere. En zo worden voor het geestesoog van de rechter, die zich van het ene pleidooi bedient om de leemten in het andere op te vullen, even geleidelijk als bij sommige geduldspelletjes, één voor één de stukken op het schaakbord van de waarheid uitgestald.

De advocaat benadert de werkelijkheid zoals de historicus, die feiten verzamelt volgens een door hem vooraf gekozen criterium en links laat lig-

gen wat hem in het licht van dat criterium verwaarloosbaar lijkt. Net zoals de historicus zou de advocaat tekortschieten in zijn taak, mocht hij de waarheid verdraaien door verzonnen feiten te vertellen, maar hij blijft haar trouw zolang hij niet meer doet dan uit de ongefilterde werkelijkheid alleen maar die gezichtspunten te kiezen en op een rijtje te zetten, die zijn stelling vooruit helpen.

VII

Over bepaalde hebbelijkheden van cliënten, die rechters advocaten niet mogen aanrekenen

Het is verbazingwekkend hoe cliënten bij de keuze van hun advocaat steevast op zoek gaan naar precies die eigenschappen die rechters niet appreciëren. Rechters houden van bescheiden, bondige advocaten, cliënten hebben ze graag breedsprakig en brutaal; rechters hebben het niet erg begrepen op sluwe vossen, cliënten zien de vruchtbaarheid waarmee advocaten sluipwegen kunnen bedenken als het meest sprekende bewijs van hun bekwaamheid als advocaat; rechters geven de voorkeur aan advocaten die het bij het uiteenzetten van hun stelling moeten hebben van de objectieve degelijkheid van hun argumenten en niet van de impact van hun persoonlijke gezag en cliënten zoeken hun verdedigers graag onder volksvertegenwoordigers en professoren.

Maar het vreemdste is wel dit: dat ook de rechter, zodra hij zelf beklaagde wordt in een persoonlijk conflict en een verdediger nodig heeft, dezelfde hebbelijkheid vertoont als de lekencliënt en met een lantaarn precies onder dat soort advocaten gaat zoeken dat hij als rechter altijd heeft gewantrouwd.

Een 'groot advocaat', wat wil dat zeggen? Dat wil zeggen een advocaat die nuttig is voor de rechters door hen te helpen een rechtvaardige beslissing te nemen en nuttig voor de cliënt door hem te helpen zijn eigen argumenten door te drukken.

Nuttig is de advocaat die niet meer praat dan strikt noodzakelijk, helder en bondig schrijft, de zitting niet inpalmt met zijn overweldigende persoonlijkheid, de rechters niet verveelt met zijn langdradigheid en hen niet achterdochtig maakt met zijn scherpzinnigheid, precies het tegenovergestelde dus van wat een bepaald publiek verstaat onder 'een groot advocaat'.

Zei de cliënt, toen hij een verdediger koos: 'Welsprekend en geslepen: een voortreffelijk advocaat!'

Zei de rechter, toen hij hem ongelijk gaf: 'Een praatjesmaker en een rechtsverdraaier: een erbarmelijk advocaat!'

Sommige cliënten gaan hun hart uitstorten bij hun advocaat in de illusie dat ze zelf ogenblikkelijk weer genezen zijn als ze hem met hun kwalen besmetten; en monter en opgelucht gaan ze weer weg, in de overtuiging dat ze opnieuw met het volste recht onbezorgd kunnen slapen nu ze iemand gevonden hebben die beroepshalve hele nachten in hun naam moet liggen woelen en draaien.

Op een avond kwam ik in de schouwburg een cliënt tegen die mij diezelfde dag in mijn kantoor was komen toevertrouwen dat hij op de rand van het bankroet stond. Groot waren zijn verontwaardiging en verbazing toen hij mij in dat oord van vertier aantrof, en tijdens de voorstelling zat hij vanuit de verte met een soort boze frons naar mij te kijken, alsof hij mij te kennen wilde geven dat het niet erg tactvol van me was, met de ramp die hem boven het hoofd hing, plezier te willen maken en niet de elementaire plicht te voelen om thuis te blijven en over hem in te zitten.

Wanneer je sommige cliënten uitlegt dat advocaten er niet zijn om de justitie in de luren te leggen, kijken ze je stomverbaasd aan. Het is alsof ze vragen: 'Waarvoor dient een advocaat anders dan om de kastanjes voor ons uit het vuur te halen, zodat wij onze reputatie als fatsoenlijke mensen gaaf kunnen houden?'

Op het eind van een werkeloze dag, waarop geen enkele cliënt bij hem was komen aankloppen, verliet de advocaat handenwrijvend en met een voldaan gezicht zijn kantoor en zei: 'Een goede dag: niemand is me komen vragen hem de kosten voor te schieten!'

Rechters klagen dat advocaten te veel schrijven en meestal hebben ze daar ook gelijk in.

Maar ze vergissen zich als ze die overdrijving toeschrijven aan de voor advocaten kenmerkende breedvoerigheid of aan hun geldhonger. Rechters beseffen niet hoeveel van die wijdlopigheid te wijten is aan de

bemoeienissen van de cliënt en hoeveel volharding een advocaat aan de dag moet leggen om niet te zwichten voor de aandrang van diegenen die de waarde van de verdediging afwegen aan het gewicht van de beschreven vellen.

Nog steeds staat in mijn geheugen de zin gegrift van een vriendelijke dame die, toen ze mij voor de tiende keer de argumenten had uitgelegd waarmee ik volgens haar de verdediging moest stofferen, aanstalten maakte om weg te gaan maar bij de deur van mijn kantoor bleef staan en mij met een smekende glimlach op het hart drukte: 'Meester, schrijft u alstublieft vooral veel!'

Sommige voorname heren met een stevige eetlust vinden dat dokters niet op de wereld gekomen zijn om hun te leren dat matigheid goed is voor de gezondheid, maar wel om wondermiddeltjes te verzinnen tegen de ziekten die ze aan hun braspartijen overhouden en hun trouwe patiënten dus de remedie te verschaffen om vrolijk door te gaan met brassen. Zo verbeelden sommigen zich ook dat het niet de taak van een advocaat in de maatschappij is om zijn cliënten op het rechte pad te houden, maar om trucjes te verzinnen om de wandaden van oplichters te herstellen en hen zo in staat te stellen om rustig door te gaan met hun oplichterijen.

Ik ken een prul van een advocaat die, nadat hij veroordeeld was wegens valsheid en oplichterij en derhalve van het tableau der advocaten was geschrapt, bij het verlaten van de gevangenis een troep cliënten op zich af zag stormen waarvan hij nooit had durven dromen toen de mensen hem nog voor eerlijk hielden.

Zo denkt het grote publiek als het om advocaten gaat: als hij voor eigen rekening bedrog heeft weten te plegen, wie weet hoe goed hij de rechters dan niet kan bedotten in opdracht van de cliënten.

Bij advocaten in burgerlijke zaken bestaat het verschil tussen vaklui en knoeiers hierin: de laatsten pijnigen hun hersens af om in de wetten argumenten te vinden waarmee hun cliënten de moraal op wettige wijze kunnen overtreden, de eersten zoeken in de moraal argumenten die hun cliënten ervan weerhouden te doen wat enkel de wetten veroorloven.

Een advocaat die ik ken kreeg eens van een bevriend schilder (die zoals alle mensen die met hun hoofd in de wolken lopen, nog altijd gelooft dat cliënten de slachtoffers van advocaten zijn en niet omgekeerd) een ets cadeau die een broodmagere, kaal geplukte kip voorstelde. Bij het geschenk zat deze toelichting: 'Dit is het ware beeld van de cliënt die zijn proces gewonnen heeft.'

De advocaat hing de ets in de wachtkamer van zijn kantoor en eronder schreef hij, voor het metrum geholpen door een vriend, die filoloog was:

Non ego sic plumas evellere quaero clienti,
Felix ni raperet perfidus ille meas.[17]

Een tijdje later las een edelman, die al vele jaren cliënt was van die advocaat en bij hem voor ettelijke duizenden lires aan voorgeschoten kosten in het krijt stond, dit onderschrift toen hij door de wachtkamer kwam, maar hoewel hij van adel was, kende hij geen Latijn en toen de advocaat hem uitliet, vroeg hij dan ook nieuwsgierig: 'Wat betekent toch die spreuk onder die onfortuinlijke kip? Wilt u mij dat eens uitleggen, meester?'

'Met alle genoegen, waarde heer, leg ik u uit wat dat distichon wil zeggen. Voor de goede orde moet u er wel bij denken dat het de advocaat is die hier het woord voert: "Ik wens mijn cliënten niet zo kaal te plukken als deze kip, ik zou alleen graag willen – en hier slaakte de advocaat een diepe zucht – dat die boeven van cliënten míj niet plukten…"'

Dacht u dat de edelman zich door die uitleg van de wijs liet brengen? Hij gaf de advocaat een adellijk-welwillend schouderklopje en zei bij het naar buiten gaan: 'Wat bent u toch een gelukkig man dat u zich met het geld van uw praktijk aan zo'n literair tijdverdrijf kunt wijden!'

Uitlatingen die een advocaat in stilte moet leren slikken zonder uit zijn vel te springen en bij voorkeur zelfs met een gelukzalige glimlach op zijn gezicht, als ze – zoals dat bijna altijd het geval is – uit de mond komen van een lieftallige cliënte: 'Ik heb mij tot u gewend, want ik dacht dat een mens zich maar beter kan laten villen door een bekwame beul.'

Of: 'Ik laat mijn centen nog liever opslokken door advocaten dan ze aan die moordenaar te geven.' (Hiermee wordt gewoonlijk de echtgenoot bedoeld.)

De spontane neiging die je krijgt bij het horen van deze fijnzinnige toespelingen op de villende beul of op de geldhonger van 'advocaten', die je bij die meervoudsvorm al als een troep jakhalzen ziet komen aanstormen, is om de cliënt (of – hoffelijkheid voor alles – de cliënte) van de trap af te gooien. Maar ten slotte moet je je erbij neerleggen dat je deze bloempjes uit de spreektaal als compliment krijgt, al was het maar hierom: als je ze slecht zou opnemen, zou de cliënt die ze geeft je verontwaardiging niet begrijpen en zich verbazen over je onbekendheid met zulke zinnen, die in het cliëntenjargon willen zeggen dat je in hun ogen een topadvocaat bent.

Bijzonder moeilijk om te verdedigen is de naïeve cliënt die geen flauw benul heeft van de complexe gerechtelijke alchemie. Als je hem spreekt over niet gerespecteerde termijnen of vormfouten en hem meedeelt dat alles verloren is door verjaring of door een uitdrukkelijk ontbindend beding, hoort hij je aan met wijdopen mond, zwevend tussen angst en bewondering, niet in staat om de raadselachtige betekenis van die formules te vatten, en dan zit jij tegenover hem in de hachelijke situatie van iemand die niet de rol van tovenaar wil spelen en daardoor in de ogen van de massa een oplichter dreigt te lijken.

Maar nog moeilijker om te verdedigen is de cliënt die zich een doorgewinterd jurist waant, zoals bijvoorbeeld de gepensioneerde die op zijn oude dag om de tijd te doden in openbare bibliotheken kanttekeningen maakt in juridische vakbladen of de welgestelde man die dertig jaar geleden, voor hij in alle rust zijn land ging bebouwen, 'gewoon om een titel te hebben' zijn rechtendiploma haalde. Het eerste wat hij zal doen, als hij vandaag een partij wordt in een geding, is achter uit een la zijn oude wetboeken onder het stof vandaan halen en in een overwinningsroes geloven dat hij daarin op slag eigenhandig de remedie voor zijn kwaal gevonden heeft, en wanneer hij jou dan zijn zaak komt toevertrouwen, geeft hij je met een knipoog te kennen dat jouw werk in een handomdraai klaar zal zijn, want eigenlijk kun je je ervan afmaken door de voor honderd procent onweerlegbare bewijzen die hij reeds ter verdediging heeft voorbereid netjes over te schrijven.

Wee jou als jij zijn zaak op jouw manier aanpakt zonder die geniale argumenten van hem ten volle aan te wenden; als je verliest, valt niet te

voorspellen hoeveel verwijten je naar het hoofd zult krijgen, maar ook als je wint, zal hij niet nalaten om een onderhuidse wrok tegen je te blijven koesteren. Dat jij de zaak uiteindelijk voor hem gewonnen hebt, zal de cliënt spoedig vergeten, maar de miskende jurist zal zijn leven lang onthouden dat jij hem de smaad hebt aangedaan de zaak te winnen met andere argumenten dan de zijne.

Een groot civilist uit Rome vertelde mij dat, toen hij op een keer door een cliënt gevraagd was om in een stad op een eiland een zaak voor het hof van beroep te behandelen, hij twee dagen voor de behandeling over zee aankwam, in de hoop de kans te krijgen (zoals hem maar zelden overkwam) om zich een dag van afzondering en verpozing te gunnen en ook (want het was zomer) een beetje verkoeling te zoeken op het strand.

Maar toen hij van boord ging, stond de onverbiddelijke cliënt hem in zwarte kleren en met een lijkbiddersgezicht op te wachten om hem naar zijn huis te brengen. Het kostte de advocaat alle moeite van de wereld om de man aan het verstand te brengen dat hij al een hotelkamer had geboekt en behoefte had om alleen gelaten te worden, zodat hij de zaak in alle rust nog eens kon doornemen. Zeer tegen zijn zin legde de cliënt zich er ten slotte bij neer om hem naar het hotel te brengen, maar hij bleef naast de ingang de wacht houden. En telkens als de advocaat zich onder aan de trap liet zien, zag hij beneden in de lobby die zwarte schim opstaan en een buiging naar hem maken.

Bij zonsondergang verliet de advocaat het hotel om te gaan zwemmen aan het strand vlak bij de stad. De cliënt vermoedde wat hij van plan was, bezwoer hem het niet te doen, volgde hem op straat; hij legde hem opgewonden uit dat het een gevaarlijk strand was, er stond een striemende wind en de zee zat vol met verraderlijke stromingen. De advocaat stapte in een taxi, de cliënt ging, zonder zijn toestemming te vragen, naast hem zitten.

Toen ze bij het strandpaviljoen kwamen, glipte de advocaat een cabiné binnen en barricadeerde de deur. En op een onverwacht moment stormde hij in zijn zwembroek weer naar buiten en rende bliksemsnel naar het strand. De nog steeds van top tot teen in het zwart geklede cliënt achtervolgde hem tot aan de branding.

'Meester, Weledelgestrenge, Hoogedelachtbare… Bega alstublieft geen stommiteiten. Waag u niet te ver, ga niet te diep. Let op de stromingen, kijk uit voor de kuilen. Misschien ligt het eten u nog zwaar op de maag… Let op voor bloedaandrang. Niet duiken.'

De advocaat dook en begon naar de open zee te zwemmen.

Toen verloor de zwarte man zijn zelfbeheersing. Hij begon heftig met zijn armen te zwaaien en mensen te roepen: 'Help, help! Hij verdrinkt! Hij is verdronken! Hij is verloren! Oei, oei! Help, ik ben verloren! Help, mijn zaak is verloren…' Hij leek wel een wanhopige moeder wier kind in gevaar is. De redders snelden toe. Hevig gepikeerd kwam de advocaat uit het water, trok zijn kleren weer aan, ging terug naar het hotel en sloot zich op in zijn kamer.

En terwijl hij in de lobby zijn zweet stond af te wissen, dacht de in het zwart geklede cliënt: Je wordt betaald om te verdedigen, niet om te zwemmen. Eerst verdedigen, daarna mag je verdrinken.

VIII

Beschouwingen over de zogenaamde proceslust

Er is een moment waarop de civilist de waarheid onder ogen moet zien met de onbewogen blik van de rechter, namelijk wanneer de cliënt hem is komen raadplegen over de wenselijkheid om een zaak aan te spannen en hij de plicht heeft onpartijdig en rekening houdend met de argumenten van de eventuele tegenpartij te onderzoeken of de gerechtigheid gebaat is bij de daad van partijdigheid die van hem verlangd wordt. In burgerlijke zaken moet de advocaat dus de onderzoeksrechter van zijn cliënten zijn: het maatschappelijk nut daarvan is recht evenredig met het aantal seponeringen dat in zijn kantoor wordt uitgesproken.

Hun meest waardevolle werk verrichten de civilisten vóór het proces, als ze met wijze schikkingsvoorstellen de geschillen in de kiem smoren en al het mogelijke doen om ze niet dat paroxisme te laten bereiken waarbij een behandeling in het gerechtelijke ziekenhuis onvermijdelijk is. Het is met de advocaten als met de dokters: mocht iemand er nog aan twijfelen dat hun werk het verloop van een al uitgebroken ziekte daadwerkelijk kan wijzigen, dan durft al helemaal niemand het maatschappelijke nut van hun preventiewerk te ontkennen.

De rechtschapen advocaat moet, méér nog dan ziekenhuisdokter, de hygiënist van het gerechtelijk leven zijn, en precies vanwege dat dagelijkse ontsmettingswerk, waar niemand in de rechtszalen ooit iets van verneemt, zouden rechters advocaten als hun trouwste medewerkers moeten beschouwen.

Het is niet waar, zoals ik wel eens door sommige derderangsadvocaten zonder scrupules heb horen beweren, dat het juridische aspect tot de bevoegdheid van de advocaat en het morele tot die van de cliënt behoort. De nobelste taak van de advocaat bestaat er wat mij betreft nu net in dat hij de cliënt eerst op de moraal en dan pas op het recht wijst en hem te ver-

staan geeft dat de artikelen van het wetboek niet bedoeld zijn als handige matten om er allerlei verfoeilijks onder te vegen.

De rechtsvraag beschouwen als een stelling die met abstracte formules bewezen moet worden, waarbij de mensen worden voorgesteld door letters en de belangen door cijfers: dat kan de rechtsgeleerde in een verhandeling of een college doen, maar de praktiserende advocaat moet achter de formules de mensen van vlees en bloed zien. Laat de docenten op school maar leren dat de wet voor iedereen gelijk is: uiteindelijk zal het de taak van de advocaat zijn de cliënt aan het verstand te brengen dat het burgerlijk wetboek er vooral is voor fatsoenlijke mensen en dat voor de anderen het strafwetboek bestaat.

Als we Racine mogen geloven, is zestig jaar werkelijk de ideale leeftijd om te procederen: *le bel âge pour plaider*. Maar elke advocaat kent cliënten voor wie het leven altijd, zelfs op een leeftijd waarop anderen dromen van liefde of roem, draait om het geding, waartoe zij niet door gemeenheid of hebzucht gedreven worden, maar door de ziekelijke woekering van die onverzadigbare nieuwsgierigheid naar de ongewisse toekomst, die elk wijs mens in het diepst van zijn hart weet weg te sluiten, al voelt hij haar elke morgen ook weer de kop opsteken. De querulant houdt van processen, omdat ze de spanning van de verwachting keer op keer voor hem vernieuwen; een nederlaag ontmoedigt hem niet, maar maakt de raadsels van de revanche voor hem nog eens zo groot, en als hij met steeds nieuwe eisen en incidenten komt aandragen, dan is het niet omdat hij hoopt dat ze ontvankelijk zullen worden verklaard, maar omdat ze hem de gelegenheid bieden om telkens weer een reeks streefdoelen voor zich uit te schuiven, die zijn levensdrang aanzwengelen zolang hij ze niet heeft bereikt. Niets vreest hij méér dan het einde van het proces, zelfs al is hij de overwinnaar, want dat wil zeggen dat het raadsel ontsluierd is, het gevaar geweken, de toekomst bezegeld. Wat voor zin heeft het leven als het laatste vonnis is uitgesproken? *Mais vivre sans plaider, est-ce contentement?*

Ik ken een eerbiedwaardige eiser, inmiddels de negentig voorbij, die na zijn zestigste een proces begon om in het bezit te komen van een betwiste erfenis. Zijn tegenstanders, die toen nog jong waren, meenden dat de beste tactiek tegen hem was om hem tot aan zijn dood, die volgens hen niet veraf meer was, met allerlei dilatoire excepties uit te putten; en zo

begon de epische strijd tussen procedure en levensduur. Maar terwijl met het verstrijken van de jaren generaties advocaten aan de verdediging te pas kwamen en de rechters die de eerste vonnissen hadden uitgesproken de een na de ander met pensioen gingen, kwijnde de grijsaard niet weg, maar putte hij als enige nieuwe kracht uit ieder tussenvonnis, dat de uitkomst van het proces nog verder opschoof in de onzekere toekomst. En nog steeds zet hij dapper door met zijn lange aartsvaderlijke baard, die opwappert achter een barricade van gezegeld papier en kijkt hij uitdagend zijn tegenstanders aan, die in de waan verkeren dat zij de dood als bondgenoot hebben om hem de overwinning te betwisten en niet inzien dat alleen de overwinning hem kan doen sterven.

Men moet opletten dat men niet zomaar elk fatsoenlijk man die bij de rechtbank komt aankloppen om hulp te vragen tegen het machtsmisbruik of de kwade trouw van anderen als een querulant gaat bestempelen en zich blindelings gaat verheugen wanneer de gerechtelijke statistieken ons vertellen dat de proceslust afneemt. Als de neiging tot procederen in sommige gevallen een symptoom is van ziekelijke anti-sociale instincten, dan is het gebruik van rechtsmiddelen in evenveel gevallen een bewijs van vastbeslotenheid om de maatschappelijke orde te beschermen tegen haar belagers en van een gezond vertrouwen in de rechtsbedeling.

Procederen kan betekenen (zoals voor de beroemde molenaar van Sans-Souci): vertrouwen hebben in de rechtvaardigheid van de Staat. Maar het kan ook betekenen: de Staat een dienst bewijzen, omdat hij in de rechtsverdediging zijn hoogste uitdrukking vindt, en hij moet de burger bedanken, omdat die hem met zijn vraag om gerechtigheid de kans geeft zijn meest wezenlijke bestaansreden nogmaals te bevestigen. Laten wij niet vergeten dat Solon zijn wetten volgens Aristoteles met opzet in troebele bewoordingen had opgesteld, zodat ze veel controverse zouden wekken en de Staat de kans zouden geven om met zijn oordeel zijn gezag bij de burgers te versterken.

De dag dat ik de rechtszalen bij gebrek aan processen de deuren zie sluiten, zou ik niet weten of ik nu moest juichen of huilen: juichen, als dat betekende dat over een wereld waarin niemand meer geneigd was zijn naaste onrecht te doen, de universele mensenliefde neerdaalde; huilen, als dat wilde zeggen dat in een wereld waarin niemand meer geneigd was in

opstand te komen tegen het machtsmisbruik van anderen, de universele lafheid zegevierde.

Waar eindigt de gezonde trots die ons beveelt niet te buigen voor machtsmisbruik en waar begint de lage, brutale klaagzucht die elk gevoel voor maatschappelijke tolerantie en elk menselijk begrip mist? Dat is een van de moeilijkste vragen die elke dag weer het geweten van de advocaat kwellen. Hij weet dat hij zou falen in zijn taak als hij de twistzieke aanmoedigde om er maar op los te procederen, maar dat hij nog meer zou falen als hij in het hart van de rechtvaardige het heroïsche voornemen verstikte om op eigen risico te vechten voor gerechtigheid.

Het vertrouwen dat sommige cliënten, vooral simpele, onontwikkelde mensen, hebben in de bekwaamheid van advocaten en de onfeilbaarheid van rechters, is bijwijlen zo blind en zo grenzeloos dat het tegelijk angst en vertedering wekt.

Wanneer ik eerlijk mijn twijfels uitdruk aan de goede afloop van een zaak en de cliënt hoor antwoorden: 'Meester, als u maar wilt, zal de rechtbank mij zeker gelijk geven', dan zou ik niets liever doen dan de naïeveling de ogen openen, die niet weet met hoeveel onzekerheden een advocaat op zijn pad af te rekenen heeft. Maar dan bedenk ik weer dat deze visie van de justitie als een almachtige godheid die men niet tevergeefs aanroept, wellicht de hoogste verworvenheid van de beschaving is en zeker het beste cement om de mensenmaatschappij samen te houden.

En dan heb ik niet de moed om die rechtschapen man uit zijn droom te helpen.

Een typische uiting, niet van het verval, maar van de veredeling van het ambt is dat sommige advocaten, die het van een onbetamelijke en onbeschaafde bekrompenheid zouden vinden om voor een paar honderd lires zelf een zaak aan te spannen, menen dat een cliënt verdedigen altijd een waardige en edele taak is, hoe weinig geld er ook mee gemoeid is.

Dit komt omdat voor de advocaat, die de zaak van een ander verdedigt, niet het economische gewicht van het geschil telt (dat gaat de cliënt aan), maar het erewoord waardoor hij zich persoonlijk verbonden voelt met degene die voldoende vertrouwen in hem heeft gehad om hem zijn

...waarbij de mensen worden voorgesteld
door letters en de belangen door cijfers...

rechten te laten behartigen, meer nog: hoe nietiger de geldelijke waarde van de zaak, hoe groter in het bewustzijn van de verdediger de menselijke waarde van die volle overgave van de arme, die in de advocaat zijn vriend in de nood ziet.

Hoe weinig achting er in Italië bestaat voor de rechtspraak mag blijken uit de veel te hoge fiscale hindernissen die bij elke stap de weg naar haar afsnijden. De rechter mag de waarheid niet in de ogen kijken voor ze de nodige stempels heeft; het vonnis mag niet gewezen worden voor het geregistreerd is. De waarheid en de rechtspraak mogen het grondgebied van de republiek niet binnen voor ze de voorgeschreven vergunning van de douane hebben: ze zijn zoals die luxegoederen waarvan men de import met torenhoge tol wil beletten. De invoer van de rechtspraak wordt strenger gecontroleerd dan die van drugs.

Zo vormen de belastingen op rechtvaardigheid een waar protectionistisch regime om geen schade te berokkenen aan de bijzonder bloeiende nationale productie van onrechtvaardigheid.

Maar het meest opmerkelijke fenomeen is wel dat van het gezegeld papier. In burgerlijke processen, waarin de pleidooien bij voorkeur worden uitgeschreven, moeten de advocaten op kostbare bladen met een watermerk schrijven, die tot bijna vijfhonderd lire per vel kunnen kosten. Een rekensommetje leert dat je de fiscus per geschreven regel een belasting van vijf lire moet betalen. Je kunt stellen dat het in Italië verplicht is om de memories op bankbriefjes te schrijven: het zou goedkoper zijn (en leuker voor de rechters) om ze op verlucht perkament te schrijven.

Toch heb ik een paar rechters horen instemmen met deze zware procesaccijns: 'Hoe meer de geschillen kosten, hoe minder er zijn!' Het meest stemmen ze nog in met de prijsverhoging van gezegeld papier: 'Dat zal de advocaten leren minder te schrijven!'

Mis, mis! Eigenlijk komt het hierop neer: de proceskosten zijn een van de indicatoren van het belang van een zaak; naarmate de prijs van gezegeld papier stijgt, nemen ook de proceskosten en daarmee het belang van de zaak toe. 'En aangezien dit een bijzonder belangrijke zaak is,' zegt de advocaat, 'heb ik de plicht om haar beter te verdedigen, en dus om meer te schrijven!'

De verdaging, symbool van het Italiaanse leven: stel altijd uit tot morgen wat je vandaag ook kunt verzorgen. Alle gebreken en misschien wel alle deugden van de Italiaanse zeden zitten vervat in de instelling van de verdaging: wikken en wegen, een slag om de arm houden, de keuze voor zich uit schuiven, op twee paarden wedden, dubbel spel spelen, komt tijd, komt raad, eind goed, al goed.

De ervaring van het parlementaire leven heeft mij geleerd dat de 'schorsing' voorstellen, vooral aan het eind van een zitting, zo goed als altijd de enige manier is om meerderheid en oppositie met elkaar te verzoenen. Als iemand voorstelt om de discussie uit te stellen tot een volgende keer (en om nu alvast te gaan lunchen), maakt het niet uit tot welke partij hij behoort en raakt iedereen het eens met een handopsteking.

Idem dito bij processen. Voor de zitting begint (vooral wanneer men voorziet dat het een uitputtingsslag zal worden) bevinden advocaten en rechters zich in dezelfde gemoedstoestand als iemand die de wachtkamer van de tandarts binnenkomt en hoopt dat de assistente hem vertelt dat de dokter die dag niet ontvangt.

Een pleidooi houden of aanhoren is altijd een vervelend vooruitzicht: als je de tandartsboor tot een volgende keer kunt uitstellen, slaak je een zucht van verlichting. En voor één dag loop je over straat met de illusie dat je kies geen pijn meer doet.

Het hof van cassatie is ingesteld om, zoals dat heet, de 'eenvormigheid van de rechtspraak' te bewaren, met andere woorden om te garanderen dat, als de wetten in omstreden zaken worden toegepast, de rechters ze altijd op dezelfde manier interpreteren. Maar deze noodzaak van de eenvormige, onveranderlijke interpretatie is gemakkelijker in theorie te formuleren dan in praktijk te brengen, want tussen de zaken die de rechters onder ogen komen is er niet één die niet een paar bijzondere kenmerken heeft, waarmee zij zich weer van alle andere onderscheidt. En die subtiele nuance in het feit (om maar niet te spreken over de stemmingswisselingen van de rechters) kan er op zich al voor zorgen dat tegenover dat feit ook de wet een nieuw, ongezien gezicht krijgt.

Men hoeft dus niet moord en brand te schreeuwen als er zelfs in cassatie, tussen twee kamers die samengeroepen zijn om in twee verschillende zaken over dezelfde rechtskwestie te beslissen, af en toe meningsver-

schillen en dus opzienbarende discrepanties tussen arresten optreden. Door een merkwaardig toeval dat een wrede speling van het lot leek, is het ooit eens voorgekomen dat twee burgerlijke kamers, die op hetzelfde moment zitting hielden in twee aangrenzende rechtszalen, op dezelfde ochtend waren samengeroepen om in twee verschillende beroepen dezelfde ingewikkelde kwestie over de betekenis van een bepaald artikel uit de bijzondere huurwet op te lossen. En hoewel beide zaken eigenlijk absoluut vergelijkbaar waren, werden ze op totaal verschillende manieren opgelost.

De beroeper die zich in een van de rechtszalen ongelijk hoorde krijgen had (met dezelfde argumenten) gelijk gekregen mocht hij in de rechtszaal daarnaast beoordeeld zijn. Toen hij weer buiten in de gang stond, waarop net naast elkaar de deuren van beide rechtszalen uitkwamen, kreeg hij een aanval van razernij vanwege dat voor een leek onbegrijpelijke onderscheid; en uiteraard moest zijn advocaat het ontgelden: 'U hebt zich blijkbaar van tactiek vergist…'

'Nee,' zei de advocaat, 'ik heb mij van deur vergist.'

Sinds de tijden van Justinianus, toen er procesmiddelen werden uitgedokterd om te vermijden dat de geschillen *paene immortales*[18] werden, is het proces voorgesteld als een levend organisme, dat geboren wordt, opgroeit en met het wijzen van het vonnis ten slotte een natuurlijke dood sterft, tenzij men om zijn dood te versnellen ingrijpt met dat soort processuele kindermoord dat de verzoening is of die fatale bloedarmoede die de verjaring is.

Maar nooit heeft deze verpersoonlijking van het proces, opgevat als een levend wezen, mij natuurlijker en fraaier in de oren geklonken dan uit de mond van een oude Toscaanse boer, die zich ooit eens tot mij wendde omdat hij zich door mij in beroep wilde laten verdedigen in een zaak die in eerste aanleg alleen al zes jaar geduurd had.

Met een goedige, berustende glimlach zei hij tegen mij: 'Mijnheer de advocaat, ik ben verknocht geraakt aan deze zaak. Ik leg haar in uw handen. Kijk, ze is zes jaar: ze wordt al een grote meid. Nog even en ze kan naar school.'

Er lag oprechte tederheid in zijn stem, alsof hij een grootvader was die zijn eigen kleindochter aan de schooljuf voorstelt.

Men kan de advocaat niets kwalijk nemen als hij soms juridische stellingen poneert die tegen de rechtsopvatting of zelfs tegen het gezond verstand ingaan: wat onbeschaamdheid of onwetendheid kan lijken is vaak alleen maar voorzichtigheid, ingegeven door lange ervaring. Men kan inderdaad wel honderd interpretaties geven van een wet en nooit kan men met zekerheid voorspellen welke daarvan de rechter zal kiezen, en of wat in onze ogen totaal absurd lijkt hem toevallig niet het meest aannemelijk in de oren klinkt.

Het is mij eens (en meer dan eens) overkomen dat ik een zaak weigerde omdat ik dacht dat ik die niet kon verdedigen zonder de rechter en mijzelf te kort te doen, en een jaar later vernam ik dat de cliënt na mijn weigering de zaak had toevertrouwd aan een andere advocaat, die niet met dezelfde gewetensbezwaren kampte en haar zonder aarzelen had verdedigd en gewonnen. En ik kreeg van de winnaar, die er kennelijk plezier in had mij zijn overwinning te komen melden, exact deze woorden te horen: 'U, beste advocaat, bent te eerlijk en te braaf.'

Ik denk nog steeds met diepe spijt terug aan die keer dat ik in hoger beroep mijn cliënt de das omdeed, omdat het mij niet serieus leek een stelling te verdedigen die inging tegen de toenmalige mening van het hof van cassatie. Ik deed het uit voorzichtigheid, uit respect voor de rechtsgeleerdheid van het hoogste hof. Maar een jaar later was die van zwart in wit veranderd; als ik niet zo voorzichtig was geweest, had ik de zaak in beroep verloren, maar had ik ze een jaar later in cassatie kunnen winnen. En zo werd ik vanwege mijn overdreven respect voor de rechtsgeleerdheid de onvrijwillige bewerker van het verlies van mijn cliënt.

IX

Over de voorkeur van advocaten en rechters voor juridische of voor feitelijke kwesties

Ook in het gerechtelijke leven worden de nuttigste taken vaak het minst gewaardeerd. Advocaten en rechters hebben een zekere neiging om feitelijke kwesties als minderwaardig te beschouwen en de benaming van 'feitenspecialist' een geringschattende betekenis te geven. Maar voor wie in verdedigers en rechters meer het wezen dan de schijn zoekt, zou zo'n benaming juist een eretitel moeten zijn.

De feitenspecialist, magistraat of advocaat, is een rechtschapen man, bescheiden maar eerlijk, voor wie het belangrijker is om de rechtvaardige oplossing te vinden die het best aansluit bij de concrete werkelijkheid dan om te schitteren als medewerker aan juridische tijdschriften, iemand die minder begaan is met zijn eigen welzijn dan met dat van de rechtzoekenden en zich daarom in hun naam aan de langdurige studie van de stukken wijdt, wat zelfopoffering vraagt en geen roem brengt.

Het is jammer dat met het huidige patroon van de juridische carrière de volharding waarmee de rechter getuigen hoort en de ijver waarmee hij de stukken van kanttekeningen voorziet, niet net zoals juridisch schitterend gemotiveerde vonnissen beschouwd worden als troeven die de doorslag kunnen geven bij de 'evaluaties'. Vandaar dat de rechter die de voorkeur geeft aan juridische kwesties vaak minder aan gerechtigheid denkt dan aan zijn promotie.

Er was eens een dokter die, wanneer hij aan een ziekbed werd geroepen, in plaats van de patiënt geduldig te observeren en te ausculteren om de aard van zijn ziekte vast te stellen, een of ander filosofisch betoog over de metafysische oorzaak van ziekten begon af te steken, dat volgens hem aantoonde dat het ausculteren van de patiënt en zelfs het opnemen van diens temperatuur nergens toe dienden. De naaste verwanten, die om het bed op de diagnose stonden te wachten, waren verbluft over zoveel geleerdheid, en niet meer dan een paar uur later sliep de zieke vredig in.

. . . *pronkstukken* . . .

Als ik op deze dokter een term uit het baliejargon moest plakken, dan zou ik hem een specialist in 'rechtskwesties' kunnen noemen.

Ex facto oritur ius[19] is een oude grondregel, voorzichtig en eerlijk, die stelt dat wie goed wil oordelen in de eerste plaats met angstvallige precisie kennis moet nemen van de feiten die ter tafel liggen. Maar sommige advocaten keren die regel om: als zij weer een van hun briljante rechtstheorietjes hebben uitgedokterd, dat zich leent tot de halsbrekende toeren van het vals vernuft, dan stemmen zij de feiten snel af op de eisen van hun theorie en zo *ex iure oritur factum*[20].

Alleen de zuivere jurist, die verhandelingen schrijft of lezingen houdt, kan zich de luxe permitteren rigoureuze meningen te hebben over sommige juridische kwesties en openlijk in te gaan tegen de heersende jurisprudentie als hij die verkeerd vindt. De rechtsbeschermer moet echter altijd enige soepelheid aan de dag leggen inzake de interpretatie van de wetten, zodat hij in het belang van zijn cliënt altijd kan buigen voor de interpretatie die de meest gezaghebbende autoriteiten aanhangen en die zijn zaak dus de beste winstkansen verzekert. Wie niet aan de bedwelmende verleiding kan weerstaan om *in corpore vili*[21] toch met zijn nieuwe theoretische vondsten te experimenteren, is geen goed advocaat: zodra er sprake is van opereren op het levende lichaam van de cliënt, moet hij zich uit voorzichtigheid, zelfs al is hij als jurist tot het inzicht gekomen dat de geldende jurisprudentie verkeerd is, als advocaat toch houden aan het *video meliora proboque, deteriore sequor*[22].

'Fraaie rechtskwesties': overbodige intermezzo's van vaardigheid en behendigheid, die alleen maar dienen om het menselijke inzicht in het thema te vertroebelen, en die lijken op de acrobatische variaties waarmee sommige vioolvirtuozen de draad van de sonate graag halverwege verwarren.

Men hoort vaak beweren dat het getuigenbewijs het uitgelezen werktuig van de kwade trouw in het proces is en dat de rechtspraak van de getuigen, die zo al niet omgekocht dan toch vergeetachtig zijn, niets dan verraad kan verwachten. Het zal wel zo zijn, maar ik heb een vermoeden dat

de hoofdoorzaak van die traditionele klacht over de onbetrouwbaarheid van getuigenverklaringen grotendeels ligt in de onbekwaamheid of in de luiheid van hen die ze moeten afnemen.

Als men ziet dat bij sommige rechtbanken de rechters, gedelegeerd voor het vooronderzoek in burgerlijke zaken (misschien omdat zij het te druk hebben met andere verplichtingen), de zeer delicate taak om de getuigen te ondervragen overlaten aan griffiers of plaatsvervangers, dan is men geneigd te denken dat de schuld niet bij de getuigen alleen ligt als die niet de waarheid spreken. Een schrander, vastberaden en goedhartig rechter, die enige ervaring heeft met de menselijke ziel, die tijd beschikbaar heeft en die de tijd die hij besteedt aan het verzamelen van de bewijzen niet als een vernederend klerkenwerkje beschouwt, speelt het altijd klaar om uit de getuige, hoe dwaas of weerbarstig ook, een paar kostbare druppels waarheid te persen.

Het zou goed zijn mocht er bij de beroepsopleiding van rechters meer plaats komen voor experimentele studies van de psychologie van getuigenverklaringen en mocht bij het promoveren de onverzettelijke hardnekkigheid waarmee de rechter het verborgen geheimschrift in de harten van de getuigen weet te ontcijferen, als een grotere verdienste gelden dan alle geleerdheid samen die hij uit gedrukte wetboeken weet te putten.

Bij processen stemt de voorrang die advocaten en rechters geven aan juridische of feitelijke kwesties, niet altijd overeen met de werkelijke behoeften van de zaak, maar wordt die bepaald door tactische motieven, die enkel deskundigen tussen de regels van de motivering weten te lezen.

Lang geleden, toen de vonnissen van de oude Franse parlementen aanvechtbaar waren wegens feitelijke maar niet wegens rechterlijke dwalingen, leek de grootste handigheid van de advocaten erin te bestaan elk juridisch twistpunt voor een feitenkwestie te laten doorgaan. Tegenwoordig geldt het tegendeel voor cassatieadvocaten, die om in cassatie te kunnen gaan tegen arresten – die uitsluitend aanvechtbaar zijn als de wet geschonden wordt – de meest onbeduidende en pietluttige feitelijke omstandigheden aangrijpen om *de apicibus iuris*[23] te kunnen oreren.

Maar tot dit soort advocatenstreken zouden we de rechters niet willen dwingen. Het is soms al pijnlijk genoeg om te zien hoe zij, teneinde

hun uitspraken tegen het gevaar van cassatie te beschermen, hun uiterste best doen om stilzwijgend voorbij te gaan aan sommige essentiële rechtskwesties. Ze sturen integendeel hun arresten omkleed met zulke zware feitelijke motiveringen de wereld in dat het lijkt of ze in een zwaar harnas zitten dat niet alleen de stoten van de strijdlustige advocaten moet afweren (wat goed kan zijn), maar ook (en dit is zonder twijfel verkeerd) de onderzoekende blik van het hof van cassatie.

Het lijkt me niet meteen een compliment voor een rechter als men zegt dat zijn vonnissen 'fraai' zijn, in de zin dat zij toonbeelden van sierlijke stijl en pronkstukken van schitterende eruditie zijn. De uitspraken van rechters hoeven, binnen de grenzen van het menselijke vermogen, enkel rechtvaardig te zijn. Als men de ernst van het praktische doel waarvoor ze moeten dienen in overweging neemt, namelijk vrede brengen onder de mensen, dan staat een beoordeling van de vonnissen uit zuiver esthetisch oogpunt, als ik me niet vergis, gelijk met geloven dat de justitie zich ooit zou kunnen verlagen tot het niveau van een literair tijdverdrijf of van een schooloefening.

Bovendien mag men niet uit het oog verliezen dat, mocht men in de vonnissen vooral de mooischrijverij op prijs stellen, de echte verdienste van deze literatuur zou moeten worden toegeschreven aan de advocaten, uit wier geschriften de rechters met volle handen de stijljuwelen kunnen graaien die ze daarna moeiteloos in de motivering van hun vonnissen inpassen. Maar de gewetensvolle rechter weet dat, als het hem al toegestaan is bij de advocaten de bloempjes van de welsprekendheid en de geleerdheid te gaan plukken om er de dialectische premissen van zijn vonnis mee op te fleuren, hij zich op het moment van zijn conclusie ver van elke literatuur moet houden opdat hij in zijn binnenste niets anders hoort dan het onopgesmukte woord van de gerechtigheid, die neerkijkt op fraaie zinnen en zich kort en krachtig uitdrukt.

X

Over gevoel en logica in vonnissen

De motivering van vonnissen is zonder twijfel een grote waarborg voor rechtvaardigheid wanneer zij zoals een wegbeschrijving exact het logische traject weergeeft dat de rechter heeft afgelegd om tot zijn beslissing te komen. In dat geval kan men, als de conclusie verkeerd is, dankzij de motivering gemakkelijk achterhalen op welk punt van zijn weg de rechter het spoor bijster is geraakt.

Maar hoe vaak is de motivering een getrouwe weergave van de weg die de rechter ter bestemming heeft gebracht? Hoe vaak kan de rechter zich zelf precies rekenschap geven van de beweegredenen die hem tot zo'n oordeel hebben gebracht?

In een schoolse context stelt men het vonnis voor als de uitkomst van een zuiver logisch spel, kil volbracht op abstracte begrippen, die onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn door een aaneenschakeling van vooronderstellingen en gevolgtrekkingen. In werkelijkheid zijn de pionnen op het schaakbord van de rechter evenwel levende mensen, van wie onzichtbare magnetische krachten uitgaan, die – onlogisch maar menselijk – weerklank of weerstand vinden in de gevoelens van de rechter. Hoe kan men nu vertrouwen hebben in een motivering die de ondergrondse kronkelingen van die gevoelsstromen niet weergeeft, aan wier invloed geen rechter zich kan onttrekken, al is hij nog zo streng?

Ook al blijft men volhouden dat het vonnis schematisch te herleiden valt tot een syllogisme, waarbij de rechter louter via logica uit gegeven premissen zijn conclusie trekt, toch komt het soms voor dat de rechter bij het vormen van zijn oordeel de normale volgorde van het syllogisme omgooit, dat hij met andere woorden eerst het dictum vindt en dan pas de premissen die haar moeten rechtvaardigen. Blijkbaar zijn er bepaalde rechtsgebruiken die de rechter officieel aansporen om de formele logica om te keren. Zo is hij verplicht aan het eind van de zitting de uitspraak (lees: de conclusie) bekend te maken, maar staat het hem vrij de formulering van

zijn beweegredenen (lees: van de premissen) enkele dagen uit te stellen. De wet schijnt dus zelf te erkennen dat de moeilijkheid van het oordelen niet zozeer ligt in het vinden van de conclusie, een klus die men in de loop van één dag gerust kan klaren, dan wel in het achteraf vinden van de premissen, waarover men heel wat langer moet nadenken en waaruit die conclusie volgens het publiek zou moeten voortvloeien.

In tegenstelling tot hun naam komen de premissen zeer vaak aan het eind: op gerechtelijk gebied kan het dak vóór de muren gebouwd worden. Dat wil niet zeggen dat de uitspraak lukraak tot stand komt en dat de motivering alleen maar de bedoeling heeft een vrucht van willekeur te verpakken als een van rijp beraad; het wil enkel zeggen dat bij het oordelen intuïtie en gevoel vaak een grotere rol spelen dan de buitenstaander vermoedt: *sententie* is niet toevallig, zullen sommigen opmerken, verwant met *sentiment*.

Om het onderscheid tussen de psychologie van de advocaat en die van de rechter te schetsen wordt vaak gezegd dat de eerste voor een reeds bekende conclusie (die zijn cliënt gelijk geeft) op zoek gaat naar de premissen die haar het best rechtvaardigen, terwijl de tweede uit bekende premissen (die uit het proces voortkomen) de conclusie trekt die er logisch uit volgt.

Maar dat verschil blijkt niet altijd zo duidelijk. Soms pijnigt ook de rechter zijn hersens om *a posteriori* de logische argumenten te vinden die het best een conclusie kunnen ondersteunen die hem al eerder door zijn gevoel was ingegeven.

Het kan de rechter dus net zo goed overkomen als de advocaat dat hij uitgaat van de conclusie om tot de premissen te komen, maar terwijl die conclusie bij de advocaat bepaald wordt door de cliënt, wordt zij bij de rechter bepaald door die geheimzinnige, helderziende gave van de intuïtie die men rechtsgevoel noemt.

Meer dan op de verstandelijke bravoures van de dialectiek vertrouwen goede rechters op hun eerlijke morele gevoel en wanneer zij achteraf genoodzaakt zijn om de motivering van hun vonnissen met gerechtelijke argumenten te stofferen, beschouwen zij dit zware karwei als een luxe voor werkeloze intellectuelen, want zij zijn ervan overtuigd dat, wanneer

die stem in hun binnenste gesproken heeft, haar uitspraken geen rationele bewijzen meer nodig hebben.

Iedere advocaat weet dat rechtvaardige beslissingen veel meer voorkomen dan onberispelijke motiveringen, zoveel meer zelfs dat, na cassatie vanwege een gebrekkige motivering, de rechter naar wie de zaak wordt teruggewezen meestal volgens zijn geweten niets anders kan doen dan de beslissing van het vernietigde vonnis met betere argumenten motiveren. Dat komt omdat de rechter, wiens morele kwaliteiten groter zijn dan zijn intellectuele, soms intuïtief aanvoelt wie het gelijk aan zijn kant heeft, maar naderhand de dialectische middelen niet kan vinden om dat te staven.

Ik geloof dat er voor een gewetensvolle rechter geen dwangmatiger angst bestaat dan deze: dat hij door een ingeving van zijn geweten aanvoelt wat de juiste beslissing is en niet de argumenten kan vinden om dat logisch aan te tonen. In dat opzicht is het goed dat ook de rechter een tikkeltje van de scherpzinnigheid van de advocaat heeft. Bij het opstellen van zijn motivering moet hij immers de verdediger zijn van de reeds door zijn geweten bepaalde stelling.

Als men ziet hoe in de vakbladen altijd maar de 'fraaiste' motiveringen los van de uitspraak gepubliceerd worden en hoe die beschouwd worden als troeven bij de zogenaamde 'evaluaties', dan bestaat het gevaar dat een rechter de uitspraak gaat beschouwen als een bijkomstig onderdeel van het vonnis en meer bepaald als de aanleiding om een fraaie motivering op te stellen, die zo, in plaats van een brug naar de juiste eindbeslissing, het ware doel van de rechtspraak zou worden.

Het lijdt geen twijfel dat de rechter die, in plaats van een rechtvaardige oplossing te zoeken voor de moeilijkheden van de partijen, zich uitslooft om de lezers ter ontspanning een staaltje van schone letteren voor te schotelen, niets begrepen heeft van de heilige ernst van de gerechtigheid. Hij zou een soort gerechtelijke farizeeër kunnen worden: een rechter die goed motiveert en slecht oordeelt.

Een goed gemotiveerd vonnis is niet altijd hetzelfde als een rechtvaardig vonnis en omgekeerd. Vaak wijst een beknopte, slordige motivering erop

dat de rechter bij de beslissing zo overtuigd was van de juistheid van zijn conclusie dat hij het zonde van de tijd vond die nog verder toe te lichten. Een andere keer kan een wijdlopige, zorgvuldige motivering bij de rechter de wens verraden dat hij zijn eigen twijfels voor zichzelf en anderen achter logische arabesken wil verbergen.

Ik zeg niet, zoals ik wel eens heb horen beweren, dat te veel verstand voor een rechter een nadeel is. Ik zeg dat de beste rechter degene is in wie de spontane menselijke intuïtie het wint van het voorzichtige redeneren. Het rechtsgevoel, waardoor men na kennisname van de feiten dadelijk aanvoelt welke kant gelijk heeft, is een aangeboren gave, die met de techniek van het recht niets te maken heeft, zoals in de muziek, waarin de grootste intelligentie het gebrek aan gehoor niet kan goedmaken.

Zoals alle mensen bewandelen rechters gewoonlijk liever de wegen van de minste weerstand. Als men een zaak met veel ingewikkelde kwesties *in limine* kan oplossen met een procedurele exceptie, zodat men zich de moeite kan besparen om haar uit te spitten, dan is dat al een stap gewonnen.

Toch zijn er bepaalde periodes waarin rechters houden van ingewikkelde kwesties, en hoe meer er in een zaak zitten, hoe liever ze het hebben.

Dat viel me eens op toen ik tijdens het vooronderzoek op de griffie het dossier van een erg gewichtige, ingewikkelde zaak ging ophalen, waarin ik verdediger was. Het vooronderzoek was van bij het begin toegewezen aan onderzoeksrechter X, zodat dat dossier in de vakkast waarin de griffier normaal de dossiers van de hangende zaken bewaart, in het vak op zijn naam had moeten liggen. In plaats daarvan vond ik het terug in het vak van rechter Y. Die verandering vond ik vreemd, omdat de wet het principe van de 'onveranderlijkheid van de onderzoeksrechter' huldigt, die, eenmaal benoemd, door de hele zaak heen dezelfde moet blijven en alleen in hoogst uitzonderlijke gevallen van 'absolute verhindering of dringende dienstredenen' vervangen mag worden; dus vroeg ik de griffier om uitleg.

Hij antwoordde me: 'Rechter Y staat dicht bij zijn evaluatie en hij gaat op zoek naar ingewikkelde zaken, die hem de kans geven zeer geleer-

de vonnissen te schrijven, zodat hij ze kan gebruiken als troeven bij zijn promotie. Toen hij dus te weten kwam dat de aan collega X toevertrouwde zaak vol stond met buitenkansjes, heeft hij hem gevraagd haar aan hem door te spelen. En rechter X, die veel jonger is dan hij en voorlopig niet aan promotie denkt, was dolgelukkig dat hij van dat hondenwerk verlost was!'

Dit voorval deed mij denken aan een van de meest intrigerende natuurfenomenen, dat van de palingtrek: tijdens hun groeicyclus hebben palingen in bepaalde seizoenen, onder invloed van raadselachtige liefdes- en voorplantingsinstincten, de drang om vanuit de zee tegen de stroom van de rivieren in te zwemmen op zoek naar rustige, zoete wateren, en in andere om weer naar zee af te dalen op zoek naar zout. Ook rechters hebben hun seizoensgebonden instincten: normaal verkiezen ze het zoete water van stilstaande zaken; maar wanneer het seizoen van de promotie dichterbij komt, krijgen ze de kriebels in de buik en dwingt hun instinct hen om weg te trekken, op zoek naar moeilijke kwesties, naar de woelige baren van zoute zaken.

Het is niet voldoende dat magistraten de wetten zoals ze geschreven staan naar de letter kennen; ze zouden de maatschappij waarin deze wetten moeten leven even goed moeten kennen.

Het traditionele aforisme *iura novit curia*[24] heeft geen enkele praktische waarde als het niet vergezeld wordt door dit andere: *mores novit curia*[25].

Door de wetsartikelen te bestuderen en ze naast de praktische gevallen te leggen hebben de rechters in de wet een aantal betekenissen kunnen onderscheiden die in de algemene definitie ervan wel impliciet aanwezig waren, maar niet zichtbaar voor het blote oog. De juridische logica lijkt op een vergrootglas, dat de haarfijne verstrengelde draadjes waaruit een touwtje bestaat helpt te ontwarren en af te zonderen (elke draad van de wet wordt via de logica van de rechter een stelregel van de rechtspraak); of misschien lijkt het nog meer op de toneelkijker waardoor, naarmate men de lenzen bijstelt, de details van de dingen zichtbaar worden, de contouren scherper. Als de toneelkijker ten slotte helemaal scherp staat, lijkt het alsof er niets meer te ontdekken valt. Zo gaat het ook met dat monniken-

werk van de scherpstelling dat de rechters op de wet uitvoeren: in de plaats van de wet, met haar leemten en dubbelzinnigheden, komt een waterdicht, samenhangend systeem van rechtsgeleerde maximes, *auctoritas rerum perpetuo similiter iudicatarum*[26], waarbinnen elk denkbaar geval blijkbaar moeiteloos zijn exacte plaats moet krijgen.

Maar dan krijgt de rechter, die rustig in de overtuiging leefde dat hij voor elk geval het passende hokje klaar had binnen de heldere modellen van de gevestigde rechtspraak, op een keer te maken met een uitzonderlijk geval, dat zijn rust verstoort omdat hij merkt dat, wanneer hij het per se in die modellen wil onderbrengen, er een oplossing te voorschijn komt waartegen zijn gevoel in opstand komt.

Hoe kan men het angstaanjagende dilemma oplossen tussen het gemakkelijke conformisme, dat bepaald wordt door wat vroeger beslist is (*stare decisis*[27]) en het rusteloze geweten, dat elke keer zijn sommen opnieuw wil maken? Alles hangt van de rechter in kwestie af. Het lot van de zaken balanceert op die grens: tussen de logische en de gevoelige rechter; tussen de concluderende en de vooringenomen rechter; tussen de rechter die om geen onrechtvaardigheid te begaan bereid is in opstand te komen tegen de dictatuur van de jurisprudentie en de rechter die om de jurisprudentie te redden bereid is een mens van vlees en bloed te laten fijnmalen tussen de onverbiddelijke raderen van zijn logica.

Een oude magistraat had een proces voorgezeten tegen een oude kassier, die zijn hele leven eerlijk was geweest maar op zijn oude dag van zijn baas had gestolen om de misstappen van een bandeloze zoon goed te maken. Het was een zielig geval, maar de wet is de wet en ze hadden hem moeten veroordelen tot twee jaar opsluiting.

Een paar dagen na die veroordeling liep de advocaat die de zielenpoot had verdedigd, op de stoep de oude voorzitter tegen het lijf, die met gebogen hoofd en in gedachten verzonken op hem toe sjokte.

'Goedendag, mijnheer de voorzitter.'

De voorzitter bleef staan, alsof hij uit een droom gewekt was, en hief zijn somber vertrokken gezicht op: 'Meester, meester...'

'Wat is er met u aan de hand, mijnheer de voorzitter?'

'Meester, meester, ik voel me intriest... Hier op de hoek werd ik staande gehouden door een vrouwtje: de vroegere werkster van die stak-

ker die we tot twee jaar veroordeeld hebben. Ze zei tegen mij: "Wat hebben jullie mijn baas aangedaan? Wat heeft hij jullie misdaan? Veertig jaar al ben ik bij hem in huis, en ik weet hoe goed hij is. Waarom laten jullie hem zo lijden? Waarom houden jullie hem in de gevangenis?" Meester, meester, binnenkort ga ik met pensioen. Mijn hele leven oefen ik dit beroep al uit. Ik zou het gewend moeten zijn, maar tegen de verwijten van arme drommels heb ik geen verweer...'

En met zijn hand over zijn ogen geslagen sjokte hij verder.

De advocaat kent (het gaat nu eenmaal om zijn eigen werkinstrumenten) de onverbiddelijke eisen van de gerechtelijke logica en van de argumenten van algemene orde die zoveel mogelijk aansturen op het behoud van de eenvormigheid van de rechtspraak, die een waarborg is voor rechtszekerheid en voor de gelijkheid van alle burgers tegenover de wet. Maar hoe moet hij in bepaalde gevallen aan zijn cliënt uitleggen, vooral als dat een simpele ziel is die niets van rechtszaken afweet, dat de uniformiteit van de rechtspraak soms de wreedste onrechtvaardigheden helpt te rechtvaardigen?

Ik kan met één voorbeeld volstaan. Toen hij al een wettig kroost had bij een echtgenote van stand, had een baron en grootgrondbezitter – een oude bok lust nog wel een groen blaadje – een jong meisje van zijn landerijen verleid en bij haar een zoon en een dochter verwekt. Hij kreeg genoeg van zijn avontuurtje en liet de moeder aan haar lot over, die er dankzij haar werk toch in slaagde haar kinderen groot te brengen en op te voeden tot twee eerlijke mensen: twee armoedzaaiers, een borduurster en een lage ambtenaar. De baron stierf in 1940 en liet al zijn landerijen na aan zijn wettige kinderen, zonder één woord over zijn natuurlijke kinderen; maar aangezien een wetsartikel natuurlijke kinderen het recht toekent op een 'levenslange alimentatie, vastgesteld naar verhouding van de omvang van de erfenis', moesten de twee arme drommels, die van de wettige erfgenamen natuurlijk nul op het rekest hadden gekregen, een zaak aanspannen om hun rechtmatige alimentatie van het vaderlijke vermogen op te eisen. De zaak sleepte tien jaar aan: in 1950 veroordeelde het hof van beroep de wettige erfgenamen, die een vermogen van om en bij het half miljard lire hadden geërfd, na lange vooronderzoeken uiteindelijk tot het

betalen van een totale jaarlijkse alimentatie van een miljoen (een aalmoes, vergeleken bij de effectieve opbrengst van dat vermogen).

Maar de wettige erfgenamen, die ook dat miljoen niet wilden loslaten, gingen in cassatie; en conform de 'gevestigde' rechtspraak – die volgens het zogenaamde 'nominalistische principe' van de munt een onderscheid maakt (onbegrijpelijk voor een leek) tussen schulden op 'waarde' en schulden op 'valuta' – oordeelde het hof van cassatie dat deze levenslange rente een schuld op 'valuta' was en dat zij dus moest worden verrekend op basis van het vermogen zoals het geraamd werd volgens de waarde van de munt in de tijd waarin de successie zich had voorgedaan: dus volgens de muntwaarde van 1940, zonder rekening te houden met de tussentijdse devaluatie. In 1940 was het vermogen, in de munt van toen, vijftig keer minder waard dan nu; ook de alimentatie moest dus naar verhouding worden verminderd: met andere woorden tot vijfentwintigduizend lire per jaar voor beide natuurlijke kinderen, op een vermogen dat vandaag een half miljard waard is. Een beslissing die helemaal in de lijn lag van de juridische logica, maar moreel en sociaal een klucht of een kaakslag was.

Bij de mondelinge behandeling probeerde ik aan te tonen dat de logische eisen hier niet opwogen tegen de morele eisen van het tragische geval (en de procureur-generaal steunde mij), maar het hof volgde mij niet: 'schuld op valuta', 'nominalistisch principe', onverbiddelijke afgoden, waaraan het niet verboden was mensenoffers te brengen zolang de gevestigde jurisprudentie maar werd gerespecteerd.

Mijn cliënten, de twee stakkers die de zitting hadden bijgewoond, gingen rustig naar buiten: wellicht konden ze zich niet eens voorstellen dat het hof hun iets kon aandoen wat in hun ogen, meer nog dan een onrechtvaardigheid, een absurditeit moest lijken. Maar ik maakte me zorgen en toen ik 's middags in mijn kantoor het niet onverwachte nieuws kreeg, begon mij het idee te kwellen dat ik de slachtoffers straks op de hoogte moest brengen van dit wrede, voor hen onbegrijpelijke oordeel.

Opeens ging de telefoon. Het was de door tranen verstikte stem van de broer: 'Meester, we hebben het al vernomen. Ik bel vanuit het station. We willen meteen vertrekken en terugkeren naar huis, naar onze ellende. We willen niet één teug meer inademen van deze vervloekte lucht.'

Ik wist niet wat te zeggen: ook ik had een krop in de keel, in veertig jaar aan de balie had ik mij zelden zo gedeprimeerd gevoeld...

'We groeten u, meester...' – en toen, na een snik: 'Waarom hebt u ons toch zoveel verdriet gedaan? Wat hebben wij u toch misdaan, dat u ons zo laat lijden?...'

In zijn volkse goedgelovigheid stelde hij zich advocaten en rechters voor als samenzweerders in een zelfde monsterlijk complot: de rijken samen tegen de armen; de wet en de rechtspraak, deze onverbiddelijke, door de rijken ineengeknutselde machine om er de argumenten van de armen mee te vermalen...

(Mensen denken dat advocaten met de jaren aan onrechtvaardigheid wennen. Die nacht deed ik, na veertig jaar als advocaat, geen oog dicht.)

Een artikel uit het wetboek van burgerlijke rechtsvordering verplicht de partijen en hun verdedigers zich 'loyaal' te gedragen. Over de rechter heeft de wet het niet, maar de plicht tot loyaliteit zit vervat in zijn functie, en in het bijzonder in de fase waarin hij de motivering van zijn vonnis gaat opstellen.

Zijn loyaliteit bestaat erin dat hij in het vonnis de *ware* motieven schrijft die hem tot dat oordeel hebben gebracht, en daarvoor nog, dat hij in zichzelf op zoek gaat – en die zoektocht is niet altijd gemakkelijk – naar de *ware* motieven.

Een tiental jaar terug publiceerde een Duits onderzoeker een boek over de motivering van vonnissen, waarin via een haarscherpe analyse van een honderdtal burgerlijke en correctionele beslissingen wordt aangetoond dat de opgegeven motieven dikwijls erg verschillen van de ware en dat de officiële motivering heel vaak niet meer is dan een dialectisch rookgordijn om de echte – emotionele of politieke – beweegredenen te verbergen die de rechter zo hebben doen oordelen.

Het ligt voor de hand dat hij, ook wanneer hij in de motivering per se oprecht wil zijn, ongewild meer de positie van verdediger dan die van rechter inneemt: wanneer de uitspraak al vaststaat, heeft de opstellende rechter vanzelf de neiging, zoals advocaten wanneer ze hun cliënt verdedigen, om die argumenten te kiezen en te beklemtonen die het reeds gewezen vonnis kunnen helpen verdedigen.

Maar de deloyaliteit zou beginnen wanneer de keuze van de motieven hem niet door het algemeen belang van de rechtspraak, maar door het persoonlijk belang van zijn carrière zou worden ingegeven. Dit zou

gebeuren wanneer de rechter, die de uitspraak zou kunnen verantwoorden louter door te wijzen op de feitelijke omstandigheid die het rechtscollege doorslaggevend vond, zijn tijd zou verbeuzelen door de motivering op te smukken met overbodige staaltjes van rechtsgeleerdheid, zodat hij dit arrest kan gebruiken als een van de troeven voor zijn promotie; of wanneer hij, om te voorkomen dat zijn arrest in cassatie vernietigd kan worden, zou proberen de juridische argumenten, die het hoogste hof achteraf verkeerd zou kunnen vinden, te verdoezelen met een feitelijke motivering, die onaanvechtbaar is omdat het hoogste hof haar niet ter discussie kan stellen.

Dit zijn kleine advocatenstreken, waartoe men de rechter zijn toevlucht liever niet ziet nemen. En zo zou men ook niet willen merken dat magistraten die in hun vonnissen met algemene kwesties van politieke strekking te maken krijgen (zoals bepaalde kwesties over godsdienst- of persvrijheid), volgens de wet uitspraak hebben gedaan, maar in de motivering de manier gevonden hebben om zich achter feitelijke argumenten te verschuilen teneinde zichzelf niet in opspraak te brengen door hun eigen mening over de rechtskwestie te geven. Deze kunst om hachelijke kwesties te omzeilen kan gewaardeerd worden bij een diplomaat. Bij een rechter zou ik haar als verwerpelijke terughoudendheid bestempelen.

Maar al te bont zou die magistraat het maken die aangewezen is om de motivering van een reeds door het college goedgekeurde uitspraak op te stellen en in plaats van de motieven om het te rechtvaardigen, alle aandacht zou schenken aan die welke meer geschikt zijn om het te ondermijnen, met de bedoeling de opmerkzame lezers aan het verstand te brengen dat het vonnis onrechtvaardig is, en de beroeprechters de argumenten aan de hand te doen om het te herzien. Vele jaren geleden noemde men dit 'zelfmoord-vonnissen', maar zelf spreek ik liever over moord met voorbedachten rade dan over zelfmoord, omdat zij ontstonden onder dreiging van een tijdbom die de opstellende rechter handig tussen de regels van de motivering had verborgen. En zo werd het vonnis de wereld in gestuurd met in zijn binnenste, zonder het zelf te weten, het helse tuig dat het op het juiste moment moest opblazen.

Eigenlijk had dit laffe protest waarmee de opstellende rechter de wil van de meerderheid van het college verried, alle kenmerken van de terro-

ristische aanslag die zich met geweld verzet tegen de collectieve spelregels. Meer dan een daad van deloyaliteit was het er een van rebellie.

Wanneer het hof van cassatie een beroep verwerpt, heeft het de macht om de motivering van het arrest aan te passen en toch de uitspraak ervan te behouden.

Het is bekend dat de motieven zijn zoals de aders die de wilsdaad van het arrest van logisch voedsel voorzien, maar in dit geval, na deze door het hof van cassatie uitgevoerde operatie, blijkt de wilsdaad op een tegennatuurlijke manier aangesloten op een andere bloedsomloop dan die waarmee zij geboren is. Het is een soort transplantatie of chirurgische inplanting, waarin het hof van cassatie, om het leven van het bedreigde arrest te redden, een altruïstische taak opneemt die men kan vergelijken met die van donoren.

XI

Over de liefde van advocaten voor rechters en omgekeerd

Laat je niet misleiden door de advocaat die, nadat hij een zaak heeft verloren, tegen de rechters mokt en doet alsof hij hen haat en minacht. Als de bui, even vluchtig als de vlagen van jaloezie tussen verliefden, eenmaal overgedreven is, dan hoort het hart van de advocaat weer helemaal toe aan de rechtbank, lust en last van zijn leven.

Wanneer levensgenieters 's avonds laat van de schouwburg op weg naar huis het raam van de advocaat passeren, zullen ze daar licht zien: daar zit hij, aan zijn werktafel, in de stilte van de nacht brieven te schrijven aan de geliefde vrouw die een rivaal hem betwist, hartstochtelijke brieven, langdradig, pathetisch en melig als alle liefdesbrieven; die brieven heten processuele conclusies en die geliefde heet de rechtbank.

Wanneer je in een openbare bibliotheek een advocaat in een wolk van stof oude folianten die niemand anders raadpleegt, van de planken ziet halen, weet dan dat hij er bepaalde toverformules in zoekt, die in lang vervlogen eeuwen door oude kabbalisten zijn uitgedacht en die met hun toverkracht de terughoudendheid moeten helpen overwinnen van zijn onwillige schone, de rechtbank.

En als de advocaat op een zondagmiddag alleen te voet de velden in trekt, denk dan maar niet dat hij zich gaat verpozen. Probeer hem ongemerkt te volgen en je zult zien dat, wanneer hij zich eindelijk alleen waant, op zijn gezicht plots een geïnspireerde glimlach zal verschijnen. Zijn hand zal in beweging komen en onbewust een cirkel in de lucht tekenen en zijn lippen zullen zich richten tot de bomen, vaste vertrouwelingen van verliefden, en het fluisteren van de eeuwige hartstocht herhalen: 'Edelhoogachtbare heren van de rechtbank…'

Men zegt dat advocaten rechters niet de liefde schenken die ze verdienen. En toch ken ik verdedigers die, om de rechters beter te kunnen overtuigen met de zachtheid van hun uitspraak, de harmonie van hun gebaren en de

gulheid van hun glimlach, hun redevoeringen uit het hoofd leren en voor de spiegel repeteren. Welke minnaar zou over zoveel toewijding beschikken dat hij voor de spiegel de onweerstaanbare woorden oefent die hij zijn geliefde wil toefluisteren?

Een jonge advocaat, die nog de bezieling van de nieuweling had, vroeg eens: 'Ik heb drie zaken verdedigd. Bij twee daarvan was ik overtuigd van mijn gelijk en ben ik wekenlang bezig geweest met het opstellen van lange conclusies, allemaal doorweven met fraaie leerstellingen; bij de derde meende ik ongelijk te hebben en heb ik mij ertoe beperkt zonder veel overtuiging een paar regels op papier te gooien om een getuigenverhoor te vragen. De eerste twee heb ik verloren, de derde gewonnen. Welke aanpak moet ik voortaan volgen?'

De oude advocaat antwoordde: 'Je moet alle zaken zonder uitzondering grondig bestuderen om de sterkste, meest doorslaggevende argumenten ter verdediging te vinden, maar vergeet nooit de gebruikelijke exceptie van onbevoegdheid of de gebruikelijke vraag naar bewijzen te formuleren, niet als vervanging van maar als aanvulling op de gewichtigste argumenten. Als je dan een ijverige rechter treft, wat bijna steeds het geval is, zal hij je gelijk geven vanwege de sterke argumenten, en als je toevallig een rechter treft die de zaken niet zo nauw neemt, wat ook wel eens voorkomt, dan zal hij jou gelijk geven vanwege de andere.'

Wanneer een rechter in de motivering van zijn vonnis de argumenten van een partij omschrijft met epitheta als 'scherpzinnig' of 'geleerd' en dergelijke meer, doet hij dat bijna altijd om de pil te vergulden die nog moet komen, namelijk dat hij zich door die scherpzinnigheid niet in de luren laat leggen en het met die geleerdheid niet eens is.

Als een advocaat bij het lezen van de motivering van een vonnis dat hij met spanning heeft afgewacht, zulke lofzangen aan zijn adres tegenkomt, hoeft hij niet door te lezen tot de uitspraak: hij weet dan al zeker dat hij de zaak verloren heeft.

Als het lekenpubliek op een rechtszitting uit de houding van de rechters de horoscoop probeert te trekken over het lot van de behandelde zaak, voorspelt het onvermijdelijk het tegenovergestelde van wat er zal gebeu-

ren. Als de rechters met de grootste aandacht naar het pleidooi van een advocaat zitten te luisteren, dan wil dat niet zeggen, zoals de leek denkt, dat zij gewonnen zijn voor de stelling die hij verdedigt. Integendeel, het wil zeggen dat zij al besloten hebben hem ongelijk te geven, maar toch nog benieuwd zijn naar wat hij zoal kan verzinnen om de door hen al stilzwijgend veroordeelde stelling te staven. Als een voorzitter een advocaat die aan het spreken is, ruw het woord ontneemt, of hem vraagt om af te ronden, dan betekent dat niet, zoals een leek zou kunnen denken, dat zijn zaak reddeloos verloren is. Het betekent alleen dat de rechtbank er niet veel voor voelt om nog meer tijd te verspillen met het luisteren naar argumenten waarvan ze zelf al overtuigd is.

Een beginnend advocaat moet blij leren zijn als de voorzitter hem tijdens zijn pleidooi onderbreekt, maar als hij in afwachting van een vonnis dat hem na aan het hart ligt een gunstig voorteken heeft menen te lezen in de vriendelijke glimlach waarmee de rapporteur onderweg zijn groet heeft beantwoord, dan moet hij ook leren dat die glimlach zo kort voor de uitspraak een veeg teken is: rechters zijn altijd geneigd om de advocaat die zij een minuut eerder in raadkamer ongelijk hebben gegeven, buiten de zitting met persoonlijke egards te vergoeden.

Mocht je een burgerlijke zaak verliezen, dan raad ik jou, jonge advocaat, aan om het procesdossier dat je bij de griffie bent gaan ophalen, grondig door te nemen en zorgvuldig te kijken of de rechter bij het lezen van je conclusies daarop ook niet enkele sporen heeft achtergelaten. Vaak zul je in de kantlijn aanmerkingen in potlood terugvinden die jou beter dan de motivering van het vonnis duidelijk zullen maken waar de zwakke plekken van je verdediging zaten en welke argumenten de rapporteur het meest geërgerd hebben. En ook al tref je nergens blijken van openlijke afkeuring aan, dan kan een enkele onderstreping of een uitroepteken je precies vertellen wat de rechter over jou dacht en daar kun je nuttige lessen uit trekken.

Soortgelijke overweging, maar dan omgekeerd: ik raad je aan om je indrukken nooit prijs te geven door ze in de kantlijn te schrijven van het vonnis dat je ongelijk heeft gegeven, want als morgen de zaak weer wordt opgenomen, zouden ze opnieuw in handen kunnen komen van de rechter die het heeft opgesteld.

In tegenstelling tot wat leken denken is persoonlijke vriendschap tussen de rechter en de advocaat niet iets wat in het voordeel van de cliënt werkt, want als de rechter gewetensvol is, dan is hij zo bang dat de vriendschap hem onbewust partij zal doen kiezen voor zijn vriend dat hij van de weeromstuit geneigd is om hem onrechtvaardig te behandelen.

Het vraagt van een eerlijke rechter, die moet beslissen in een geschil tussen een vriend en een buitenstaander, heel wat meer wilskracht om zijn vriend gelijk te geven dan om hem ongelijk te geven; er is meer moed nodig om rechtvaardig te zijn op het gevaar af onrechtvaardig te lijken dan om onrechtvaardig te zijn en de schijn van rechtvaardigheid op te houden.

Ik kan mij geen beter voorbeeld indenken van het wederzijdse respect dat zou moeten bestaan tussen rechters en advocaten dan dit verhaal dat de ronde doet over Giovanni Rosadi, een befaamd Florentijns strafpleiter.

Samen met een piepjonge pleiter die voor het eerst de toga droeg, verdedigde hij een strafzaak. Tijdens de behandeling had de verdediging een verzoek ingediend, maar de rechters hadden dat na vijf minuten overleg in raadkamer met een bevel verworpen. Geheel conform het wetsvoorschrift volgens welk iemand die zich het recht wil voorbehouden een bevel aan te vechten, daar meteen uitdrukkelijk voorbehoud bij moet maken, zei de onervaren verdediger schoorvoetend: 'Met alle respect protesteer ik…'

In een vlaag van chagrijn schoot Rosadi uit zijn slof: 'Met alle respect, met alle respect, ach wat! Zeg toch gewoon ik protesteer, en niets meer!'

Toen richtte de voorzitter, die een beschaafd, vriendelijk man was, zich tot Rosadi en zei respectvol tegen hem: 'Meester, waarom wilt u, die voor de jongeren een leermeester in rechtstheorie en welsprekendheid bent, afzien van de grote eer om ook hun leermeester in de welopgevoedheid te zijn?'

Prompt sprong Rosadi van achter zijn tafel op. Hij nam zijn baret af, die hij uit gewoonte altijd op zijn hoofd had, en zei: 'Mijnheer de voorzitter, ik was fout. Ik verzoek u mij te verontschuldigen.'

En de voorzitter: 'Dit antwoord bevestigt de voortreffelijkheid van de leermeester.'

De zitting werd in alle sereniteit voortgezet.

Het was mij ter ore gekomen dat een jonge magistraat, die vanwege zijn rechtskennis en zijn karakter door iedereen gewaardeerd werd, een zware klap in zijn gezin had gekregen: binnen een paar dagen was zijn enige, nog jonge dochtertje en oogappel hem door een meedogenloze ziekte ontvallen. Ik kende hem niet persoonlijk: ik had hem een paar keer van ver gezien, zoals de verdedigers op de zitting de achter hun tafel verscholen rechters kunnen zien. Maar juist door wat de advocaten over hem vertelden en door een paar moedige vonnissen van hem, die ik na hun publicatie in vaktijdschriften had gelezen, was ik diep aangegrepen door zijn tegenslag, zoals door die van een oude vriend, en ik voelde de behoefte om hem in een lange brief mijn begrip voor zijn menselijk verdriet uit te drukken, dat verborgen was onder zijn onverstoorbare houding als rechter.

Ik had hem nog niet verstuurd, toen mij het bericht bereikte dat uitgerekend hij aangesteld was als rapporteur in een zaak die ik verdedigde.

Het was te laat om hem duidelijk te maken dat de brief geschreven was vóór de schaduw van het professionele belang erover kon vallen en juist daarom borg ik hem liever voorgoed in mijn lade weg.

Het overkomt een professor in het recht, die al bijna veertig jaar een leerstoel heeft en in zijn aula heel wat generaties studenten de revue heeft zien passeren, meer en meer dat hij met het verstrijken van de jaren voor zich op de zitting, tussen de leden van het rechtscollege waarvoor hij als advocaat moet pleiten, enkele van zijn oud-studenten herkent die inmiddels gezaghebbende magistraten zijn geworden. En hen in die hoedanigheid terugzien stemt hem tegelijk vrolijk en somber: vrolijk omdat hij maar al te graag op hun ernstige volwassen gezichten weer de zorgeloze of misschien wel brutale glimlach laat opleven van die jonge kerels van toen; maar ook somber omdat hij beseft, nu hij ziet hoe ver hun carrière (niet alleen als rechters van eerste aanleg, maar ook als raadsheren van het hof van beroep) al gevorderd is dat hij zelf, zo veel ouder dan zij, op de drempel van de ouderdom staat.

Sommigen zouden kunnen denken dat deze oude professor zijn zaken onder wel heel gunstige omstandigheden voor die magistraten kan verdedigen: hoe zou die oud-student, nu hij op de rechterstoel zit, kunnen

... in een openbare bibliotheek een advocaat...
oude folianten ... van de planken ziet halen ...

vergeten dat deze advocaat zijn leermeester is geweest en hem geen gelijk geven?

En toch... De oude professor heeft mij toevertrouwd dat hem precies het tegenovergestelde overkomt: als hij in een proces als rechter-rapporteur toevallig een van zijn vroegere studenten treft, kan hij er bij voorbaat op rekenen dat het vonnis negentig keer op de honderd niet in zijn voordeel is. Hoe valt die tegenstrijdigheid te verklaren?

De oude professor heeft zich langdurig het hoofd gebroken over de psychologische motieven van deze ervaring. In het begin had hij het idee dat het om een daad van vergelding ging, alsof de rechter van nu als volgt zou redeneren: 'Weet je nog hoe je mij gekweld hebt met die examens en die onvoldoendes? Maar godzijdank ben ik vandaag de examinator en is het nu mijn beurt om jóu een onvoldoende te geven.'

Maar toen vond hij een uitleg die hem meer bevredigde en die hij graag wilde geloven: de rechter van nu is bang dat het warme hart dat hij zijn leermeester van weleer toedraagt hem zou beïnvloeden; hij wil niet dat men hem ervan zou verdenken als rechter te *iurare in verba magistri*[28], en hij voelt het dan ook als zijn plicht om tegenover de pleidooien van deze voortreffelijke advocaat zijn kritische zin te scherpen om zich niet te laten misleiden door het ontzag dat hij destijds op school had.

Eigenlijk is de grootste eer die een student zijn leermeester kan bewijzen hem te tonen dat hij bekwamer is geworden dan hij. Dat is de ware reden waarom die rechter, als hij zijn voormalige leermeester wil eren, hem de zaak wel moet laten verliezen.

Diezelfde professor vertrouwde mij nog toe: 'Gelukkig overkomt het mij vrij vaak, wanneer ik een zaak behandel voor een rechter die mijn student is geweest, dat ik als verdediger van de tegenpartij een collega van de universiteit tegenover mij heb, die net als ik docent is geweest van die zelfde rechter. Met een professor aan elke kant is het evenwicht weer hersteld: twee gelijke tegengestelde krachten heffen elkaar op.'

Maar in zulke gevallen bestaat er nog een ander gevaar: dat de rechter om geen van zijn beide oud-professoren tegemoet te komen, een derde weg weet te vinden om hun allebei ongelijk te geven.

Twee gevallen (die in de negentiende eeuw in Frankrijk plaatsvonden) tonen aan dat ook in sommige, gelukkig ook ginds zeer uitzonderlijke beroepsmisbruiken, de rechter en de advocaat voelen dat zij elkaar aanvullen, alsof de een de spiegel was van de ander: door zich in de ander te spiegelen ziet elk van hen het beeld van zichzelf, maar dan andersom.

De hoofdrolspeler van het eerste avontuur is een advocaat uit Nantes, die, nadat hij een burgerlijke zaak had verdedigd, de cliënt ontbood om hem het blijde nieuws te melden dat het vonnis helemaal in zijn voordeel was uitgevallen en hem aan te sporen ogenblikkelijk een niet onaanzienlijke som over te maken teneinde het te laten registreren. De cliënt wilde het eerst graag lezen; daarna zou hij het geld betalen. En de volgende dag liet de advocaat, één en al ijver, hem netjes een afschrift van dit vonnis bezorgen, magistraal gemotiveerd, dat aan al zijn eisen tegemoet kwam en de tegenstander tot de gerechtskosten en de schadevergoeding veroordeelde. De cliënt wist met zijn vreugde geen weg en telde het geld neer. Pas een paar maanden later, toen zijn tegenstander hem het ware vonnis aanzegde dat hem in het ongelijk stelde, kwam hij erachter dat de advocaat het vonnis dat hij hem had laten lezen zelf had gefabriceerd, met de bedoeling hem zijn geld afhandig te maken. Toch beschouwde de cliënt de advocaat niet als een oplichter, want hij gaf toe dat hij van de twee vonnissen het valse boven het echte verkoos en dat het vakkundige werk van de advocaat, die het tot in de kleinste details had gemotiveerd, een passende vergoeding verdiende.

De hoofdrolspeler van het tweede avontuur is een rechter uit Amiens, die de familieleden van de gevangene, toen ze na diens arrestatie bij hem een verzoek indienden tot voorlopige invrijheidstelling, de raad gaf om zich te wenden tot een kennis van hem, een advocaat, een specialist in die materie, die in een andere stad woonde. Ze moesten een bepaalde som naar dat adres sturen en die advocaat zou vast en zeker, zonder dat hij daarvoor met zijn cliënten hoefde te overleggen, de zaak ter harte nemen en er een mooie memorie van verdediging over schrijven, zoals zijn gewoonte was. Een paar dagen na het versturen van het geld ontving de rechter inderdaad stipt de memorie van die verre, uiterst vlijtige advocaat. Hij bestudeerde haar met de grootst mogelijke aandacht en was zo overtuigd door de argumenten die daarin met zoveel perfectie waren uiteengezet dat hij de voorlopige invrijheidstelling toestond. Achteraf kwam

aan het licht dat die advocaat niet bestond en dat het om een postbusadres van de rechter ging, in wiens zakken onder die schuilnaam het geld van de cliënten verdween; en ook kwam aan het licht dat hij, telkens als hij een som ontving voor een van die opdrachten, gewetensvol de rechtstheorie en -opvattingen uitpluisde en een memorie opstelde om het verzoek te staven, haar met de naam van die verzonnen advocaat ondertekende en haar vervolgens bij zichzelf indiende. En pas wanneer hij het had bestudeerd en na een grondig onderzoek tot de conclusie was gekomen dat de daarin uiteengezette argumenten overtuigend waren, willigde hij het verzoek in met de zekerheid dat hij rechtvaardig handelde.

Deze feiten tonen aan dat er, ook in Frankrijk, een aantrekkingskracht bestaat tussen de rechter en de advocaat: ze menen het zo goed met elkaar dat ze nu en dan elkaars taak overnemen en bewijzen dat ze ertegen opgewassen zijn.

Vraag: Waarom slaagt men er in Italië niet in om het mondelinge verslag (dat eenvoud, snelheid en betrouwbaarheid zou brengen in de relaties tussen advocaten en rechters) daadwerkelijk in het burgerlijke proces in te voeren? En waarom hebben advocaten en rechters zich verenigd tegen de poging om in het huidige wetboek ten minste de procedure tegenover de onderzoeksrechter mondeling te maken om zo in de praktijk langzaam maar zeker terug te keren naar het geschreven proces?

Antwoord: Omdat het mondelinge verslag de uitdrukking is van vertrouwen ('ik neem je op je woord'), terwijl het geschreven verslag de uitdrukking is van voorzichtig wantrouwen (*verba volant, scripta manent*).

Bij ons steunt het burgerlijke proces, en meer in het algemeen ook alle relaties tussen de burger en de overheid, op het wederzijdse wantrouwen: wantrouwen van de rechter tegenover de advocaat, wantrouwen van de advocaat tegenover de advocaat van de tegenpartij. De verdediger zegt tegen zijn tegenstander: 'Zet je vraag op papier, dan denk ik erover na en ik geef je een antwoord.' Ofwel: 'Zet je belofte op papier, dan pas zal ik het gaan geloven.'

En hetzelfde geldt voor de rechter: 'Deze bewijsvoeringen van de verdediger lees ik liever op papier: als ik ze in alle rust kan overlezen, kom ik erachter of er een addertje onder het gras zit. En dan heb ik het voordeel dat ik de beslissing een paar maanden kan uitstellen.'

Er is nog een reden die kan verklaren waarom advocaten vaak liever schrijven dan spreken: op papier kunnen ze zonder blikken of blozen stellingen poneren die ze oog in oog met de rechter niet zouden durven verkondigen: *charta non erubescit*[29].

(Kortom, als ik het gebruik dat de relaties tussen advocaten tijdens het proces regelt moest omschrijven, zou ik het zo formuleren: 'welmenend wantrouwen')

Volgens de regels in het wetboek van burgerlijke rechtsvordering zou de onderzoeksrechter, alvorens hij de zaak aan het rechtscollege voorlegt voor de plechtige behandeling in openbare zitting, die zaak in de besloten rust van zijn kantoor moeten 'instrueren' (met andere woorden, alle bewijselementen samenbrengen die het college later bij de beslissing van pas kunnen komen). Dat zou willen zeggen dat hij één proces per keer onder de loep mag nemen, de twee verdedigers van alleen die zaak op een precies afgesproken tijdstip in zijn eigen kamer samenroepen, hen uitnodigen om enkel in het bijzijn van de griffier plaats te nemen voor zijn bureau, de deur naar de gang dichtdoen om te voorkomen dat onbevoegden de kamer zouden binnenkomen, en zich met hen gemoedelijk en zonder haast onderhouden, *de plano et sine strepitu judicii*[30], tot dankzij dat privéonderhoud de hoofdpunten van het geschil duidelijk vastgelegd zijn.

Maar aan de gerechtshoven van de grote steden worden de onderzoeksrechters zozeer met werk overladen dat ze de gewoonte hebben moeten aannemen om op hetzelfde tijdstip advocaten en partijen van twintig of dertig processen samen te roepen. En in plaats van in de gang hun beurt af te wachten, stormen de advocaten allemaal samen de kamer van de rechter binnen en verdringen zich rond zijn bureau, zodat die arme stakker bijna platgedrukt wordt door dat groepje mensen, min of meer zoals de bijenkoningin overspoeld wordt door de krioelende zwerm. En zo kan de rechter zich in die verwarring niet meer oriënteren (zoals iemand die tijd denkt te besparen door twintig boeken tegelijk te lezen!) en maakt hij zich boos over de ongemanierdheid van de advocaten, waarop de advocaten zich dan weer gaan opwinden over de onkunde van de rechter. Maar aan het eind worden rechter en advocaten het altijd eens om de zaak tot een volgende zitting uit te stellen en schuiven ze alle schuld af op het wetboek.

Bij dit alles komt mij weer het aartsvaderlijke beeld van een oude strafpleiter van vijftig jaar geleden voor de geest (een socialistisch volksvertegenwoordiger, een van het menslievende soort zoals je die toen had), die overdag voor politieke aangelegenheden zijn ronde maakte langs zijn kiezers en pas 's avonds in zijn kantoor verscheen, waar tientallen cliënten in de stampvolle wachtkamer op hem zaten te wachten: bijna stuk voor stuk arme stakkers die zich door 'zijne excellentie' gratis wilden laten verdedigen voor kleine boetes van een paar tientallen lires.

De 'excellentie' liep dwars door de wachtkamer, liet zijn blik rondgaan, groette met een breed gebaar en maakte zijn kamer open, waar rond zijn tafel een tiental gammele stoelen stond opgesteld.

'De eerste zes mogen binnenkomen!'

Met tegenzin schuifelden ze met zijn zessen naar binnen, terwijl ze wantrouwige blikken wisselden, gegeneerd als ze waren door elkaars aanwezigheid, en met hun hoed in de hand gingen ze in een halve cirkel zitten. Daarop richtte de oude advocaat zich met een vaderlijk air tot de eerste: 'Begin jij maar, doe me jouw geval uit de doeken.'

De man aarzelde, keek om zich heen, bloosde: 'Weet u, meneer de volksvertegenwoordiger, het gaat om een nogal delicate zaak… Ik zou die liever onder vier ogen bespreken.'

Dan monsterde de advocaat hem met strenge blik: 'Mis, mijn jongen. Echte heren hebben nooit iets te verbergen: als je niet in het openbaar wilt praten, wil dat zeggen dat het om zaakjes gaat die het daglicht niet kunnen velen. Ik schaam me in jouw plaats!'

In het wetboek van burgerlijke rechtsvordering staat een speciale bepaling die de rechter de macht geeft om op elk moment in het proces de 'persoonlijke verschijning' van de partijen te bevelen 'om hen vrij te ondervragen over de feiten van de zaak' of met andere woorden, om hun de kans te geven de betrokken partijen in het gezicht te kijken en zo uit de spontane uitdrukking in hun blik, meer dan uit de gekunstelde redes van de advocaten, op te maken wie het recht aan zijn kant heeft.

Maar rechters maken vrijwel nooit gebruik van deze macht en als je sommigen onder hen vraagt naar het waarom van die afkeer, antwoorden ze dat, terwijl het in strafprocessen net noodzakelijk is om de beklaagde in de ogen te zien, omdat het gaat om het vonnissen van een mens, in bur-

gerlijke zaken het juridische probleem telt, waarin de partijen gelden als pionnen zonder gezicht. Een directe band zou er immers alleen voor zorgen dat bij de beslissing elementen van persoonlijke sympathie of antipathie zouden meespelen, die de spelregels verstoren.

Het kan best dat er een kern van waarheid in dat antwoord zit, maar misschien komt bij deze neiging van de rechter om zoveel mogelijk directe omgang te vermijden met de personen over wie hij moet oordelen, ook een zekere dosis luiheid kijken, en misschien wel hoogmoed. Geschreven vellen, die blijven liggen waar je ze legt, weerloos tegen stof en prullenmand, zijn minder onrustwekkend dan de gesprekspartner van vlees en bloed die je met zijn indringende ogen aankijkt. En bovendien kan de rechter, zolang hij teruggetrokken blijft in de comfortabele hemel van gezegeld papier, zich nog altijd inbeelden dat hij een onfeilbare halfgod is; maar wanneer hij naar beneden komt om de beklaagden bij zich te roepen en oog in oog staat met die mensen, kan hij moeilijk anders dan opmerken dat ook hij onder zijn voorname toga een mens is.

XII

Over de (goede of slechte) verstandhouding tussen justitie en politiek, zoals ze vroeger waren en zoals ze nu zijn

Wij hebben het geluk gehad (als je het zo kunt noemen) ooggetuige te zijn van twee regimewisselingen: van de grondwettelijke monarchie naar de dictatuur en van de dictatuur naar de democratische republiek. We zijn dus in staat om in te schatten hoe de magistratuur zich tijdens deze crises heeft gedragen en of deze veranderingen invloed hebben gehad op de onafhankelijkheid van de rechters.

Dat de taak van de magistraten erin bestaat de wet toe te passen en dat die taak – nieuwe bazen, nieuwe wetten – dus altijd dezelfde blijft, namelijk dat ze de geldende wetten trouw moeten zijn, is een vaak gehoorde, maar simplistische en al met al loze bewering. Wie zo redeneert, weigert in te zien dat de wetten holle formules zijn, die de rechter keer op keer niet alleen met zijn logica, maar ook met zijn gevoel opvult. Voor hij een wet kan toepassen is de rechter als mens geneigd haar te beoordelen; al naargelang hij haar volgens zijn moreel bewustzijn en zijn politieke visie goed of fout acht, zal hij haar met meer of minder overtuiging toepassen, en dus met meer of minder trouw. De interpretatie van de wetten geeft de rechter enige armslag; daarbinnen heeft niet de onverbiddelijke wet, maar het wisselvallige hart van de rechter het voor het zeggen.

Als de rechter in het diepst van zijn geweten een aanhanger is van het regime dat de wetten dicteert die hij moet toepassen, dan zal hij een bezield vertolker zijn van hun geest en wanneer hij ze op praktische gevallen toepast, zal hij proberen het politieke gedachtegoed waaraan ze ontsproten zijn, verder te ontwikkelen; als hij daarentegen in zijn hart een tegenstander van dat regime is, dan zal hij ze zo proberen te interpreteren dat ze in de praktijk onwerkbaar worden of hij zal proberen de onvolkomenheden in de wet groter voor te stellen dan ze in feite zijn om die wetgevers in diskrediet te brengen.

Er zou een geduldige geschiedschrijver voor nodig zijn om, via analyses van de rechtspraktijk van de voorbije halve eeuw, te onderzoeken of de rechters de wetten onder het fascisme met een fascistisch gemoed interpreteerden (ik geloof van niet) en onder de republiek met een democratische geest (dat wil ik graag geloven); of de rechters bij het toepassen van de wetten op de jodenvervolging de geest van rassenhaat aanhingen waardoor ze werden ingegeven dan wel of ze hun best deden (zoals dat in werkelijkheid meestal ging) om de barbaarsheid ervan te verzachten en de wreedheid te verlichten.

Men zou haast zeggen dat de rechters na de val van het regime uit de macht der gewoonte de nieuwe wetten nog jarenlang zijn blijven toepassen in dezelfde geest die ze zich onder het vorige regime hadden aangewend. Dat verklaart waarom de magistratuur er tijdens het eerste decennium van het fascisme van beschuldigd werd dat ze de nieuwe wetten die dat regime moesten beschermen niet toegewijd genoeg interpreteerde en waarom men – om zeker te zijn van die toewijding – de Bijzondere Rechtbank[31] in het leven moest roepen.

Maar het verklaart ook waarom men tijdens het eerste decennium van de republiek soms de verdenking koesterde dat in sommige vonnissen ondanks de strikt formele eerbied voor de nieuwe democratische wetten nog de autoritaire geest van het vorige regime doorschemerde.

De rechters in de rechtsstaat moeten per definitie legalistisch zijn. Als ze eenmaal aan een rechtssysteem gewend zijn, blijven ze erbij zweren, ook wanneer het afgeschaft is, en pas vele jaren later dringt het tot hen door dat dat systeem omvergeworpen is en dat wat gisteren nog illegaal was, vandaag legaal is.

Rechters die al twintig jaar gewend zijn om te denken dat de weldenkenden aan de ene kant staan en de subversieve elementen aan de andere, kunnen maar moeilijk geloven dat de rollen vandaag omgedraaid zijn. Het is alsof mensen die gewend zijn om met hun voeten op de grond te lopen, dat plotseling met hun hoofd omlaag zouden moeten doen.

Als een gewetensvol advocaat tijdens het fascisme een zaak grondig had bestudeerd en zijn verdediging zorgvuldig had voorbereid, kreeg hij van de cliënt op de valreep vaak het voorstel om bij wijze van 'versterking' een fascistisch steradvocaat aan de verdediging toe te voegen.

Om een fascistisch steradvocaat te worden hoefde je het recht niet te kennen (van een aantal onder hen viel zelfs te betwijfelen of ze wel een geldig diploma hadden). Tot deze status kon je op twee manieren opklimmen: ofwel als hoge partijfunctionaris, bij voorkeur iemand die kon uitpakken met bloedige heldendaden of ten minste met de natuurlijke gave van een grimmig gezicht; ofwel als verwant van een regerend minister, bij voorkeur die van justitie. (Bij elke 'aflossing van de wacht' doken halfbakken, tot dan toe onbekende derderangsadvocaten uit de provincie uit het niets op en werden in Rome op slag beroemde advocaten, bij wie de cliënten de deur plat liepen: broers of zwagers of neven van de nieuwe minister van justitie. Van één van hen werd verteld dat de minister van wie hij familie was, hem een kantoor op het ministerie ter beschikking had gesteld om er in alle rust zijn clienteel te ontvangen).

Men kan niet beweren dat het optreden van deze steradvocaten de rechters veel extra werk bezorgde. Ze schreven geen conclusies, omdat ze niet wisten hoe; op de zitting zeiden ze geen woord, omdat ze niet wisten hoe en als ze het zich, tot ongeluk van hun cliënt, dan toch veroorloofden om hun mond open te doen, dat lieten ze zich binnen de kortste keren zulke stommiteiten ontvallen dat de confrater van de verdediging onmiddellijk moest ingrijpen om de schade zo veel mogelijk te beperken. Zij hadden een andere rol: ze moesten plechtig de rechtszaal binnenkomen en voor ze achter de tafel van de verdediging gingen zitten langdurig de Romeinse groet brengen aan de rechters en hen ondertussen één voor één met een woeste blik indringend aankijken.

De cliënten dachten dat die dreigende blik en die groet volstonden om hun zaak te 'accrediteren' of onverbloemd gezegd: om de magistraten te intimideren. In feite sorteerde de aanwezigheid van de fascistische partijbonze vrijwel altijd het averechtse effect: vaak konden de rechters bij het horen van die stompzinnigheden hun lachen niet inhouden. En die openlijke intimidatie, samen met zo veel domheid, deed zelfs de meest verstokte conformisten walgen.

Daarom heb ik tijdens het fascisme altijd geweigerd om een zaak te blijven verdedigen als de cliënt voorstelde om een 'advocaat wegens fascistische verdiensten' bij de verdediging in te lijven. Ik vond dat het aanvaarden van die nabijheid niet alleen een aanfluiting was van het ambt van verdediger, maar ook een belediging van de magistratuur en, niet te ver-

geten, een nadeel voor de cliënt, die dankzij die partijfunctionaris zijn winstkansen zag slinken in plaats van stijgen.

Maar een van mijn collega's, die misschien wijzer is dan ik, verweet mij mijn onverzettelijkheid: 'Als de cliënt een partijfunctionaris aan zijn verdediging wil toevoegen en hem grof geld wil betalen om de rechters de Romeinse groet te brengen, dan verzet ik mij daar niet tegen, zolang hij de verdediging van de zaak maar aan mij overlaat, die er meer van afweet dan hij.

Die houding heb ik van een oude chirurg geleerd, die tegen mij zei dat, zolang ze hem tijdens het opereren maar niet stoorden, hij geen enkel bezwaar had als de zieken bleven vasthouden aan allerlei kleine superstities, zoals een teil met water onder je bed zetten om doorligwonden te genezen of in een lege mandfles kijken om een oogstrontje te doen wegtrekken.'

Tijdens het fascisme is het eens voorgekomen dat de verdediger van een burgerlijke zaak als collega bij de rechtsverdediging een 'steradvocaat wegens fascistische verdiensten' had, die niet eens de terminologische verschillen tussen het correctionele en het burgerlijke proces onder de knie had en de dader 'burgerlijke partij' en de gedaagde 'beklaagde' noemde.

Toen de topadvocaat zijn ongerijmde maar gezaghebbende pleidooi had afgerond, probeerde de andere advocaat diens stommiteiten zo veel mogelijk goed te maken en hij begon als volgt: 'Heren van de rechtbank, u hebt vast het subtiele sarcasme kunnen smaken van mijn vermaarde collega van de verdediging, die zo geestig is geweest om de gedaagde het correctionele etiket van beklaagde op te plakken…'

Er zijn onder het fascisme meer heldhaftige magistraten geweest dan men denkt, die bereid waren om hun ambt te verliezen en zelfs om geïnterneerd te worden om toch maar hun onafhankelijkheid te bewaren; daarnaast is er ook een grote groep magistraten geweest die de wetten trouw was en klaar stond om ze met waardige onpartijdigheid toe te passen, zonder het regime dat ze had uitgevaardigd in twijfel te trekken. Maar er zijn – toegegeven – helaas ook enkele onwaardige magistraten geweest die hun

geweten rigoureus opzij hebben geschoven om snel tot de hoogste leidinggevende functies op te klimmen.

Ik herinner mij een voorval uit de beginjaren van het fascisme in Florence, toen de rechtszalen waar de processen tegen de daders van de razzia's plaatsvonden, altijd massaal werden bijgewoond door een hoop fascisten van de knokploegen, die klaar stonden om de getuigen à charge en mogelijk ook de verdedigers van de burgerlijke partij bij de uitgang in elkaar te knuppelen. Voor het hof van assisen stond een van die processen tegen een bende fascisten op stapel, die ervan werden beschuldigd te hebben deelgenomen aan een razzia op het platteland, waarbij een jonge socialistische boer, die vreedzaam zijn land aan het bewerken was, vanaf de straat was neergeschoten. De vader van de vermoorde, een oude pachter, had zich burgerlijke partij gesteld en hij werd verdedigd door een nog onervaren maar beloftevolle advocaat met een ongeschonden vertrouwen in de rechtspraak.

Omdat hij vreesde dat de oude man die hij verdedigde, het mikpunt kon worden van het geweld van die nooit ontbrekende bende, vond deze jonge advocaat het zijn plicht om de voorzitter voor het begin van de zitting te waarschuwen: 'Mijnheer de voorzitter, ik denk dat de oude vader van de vermoorde, die zich burgerlijke partij heeft gesteld, op de zitting van vanochtend ondervraagd zal moeten worden. Het zou kunnen dat bij de uitgang, zoals wel vaker in dat soort gevallen, de gebruikelijke represailles tegen hem worden genomen…'

De voorzitter, die de advocaat niet had herkend, had niet in de gaten dat hij de verdediger van de burgerlijke partij voor zich had: per abuis dacht hij dat het een van de verdedigers van de fascistische beklaagden was. En toen vroeg hij hem, met een samenzweerderige knipoog: 'Neem me niet kwalijk, meester, maar is deze oude man niet de vader van de vermoorde socialist?'

'Jawel, mijnheer…'

'Wel dan, zelfs als ze hem vermoorden… alweer eentje minder!'

Verbaasd en verbluft, zonder dat hij nog een woord had durven uitbrengen, verliet de jonge advocaat het kantoor van de voorzitter.

(Een paar jaar later werd die voorzitter, als troostprijs voor de minachting waarmee de magistraten hem omringden, tot 'senator wegens fascistische verdiensten' gebombardeerd. Hij ruste in vrede.)

In Rome was er eens, zoals in die tijd gebruikelijk, een oude sociëteit, die opgericht was om de banden te onderhouden tussen rijksambtenaren en vrije beroepers uit dezelfde regio (ik weet niet meer of dat nu de Abruzzen of Apulië was). Ze waren allemaal voor hun werk naar de hoofdstad verhuisd en kwamen een keer per week in het trefpunt bijeen om zoals een familie met elkaar te verbroederen. Toen het fascisme kwam, verwaardigden een paar succesvolle plaatselijke partijmannetjes, die het hadden klaargespeeld om vanuit hun provincies op te klimmen tot de hoogste partijposten van de Urbs, zich om lid te worden van de sociëteit van hun regio. Maar terwijl alle leden volgens de statuten een jaarlijkse bijdrage moesten betalen voor de kosten van het lokaal, vonden zij dat de eer van hun aanwezigheid meer dan voldoende bijdrage was en vele jaren lang betaalden zij geen cent.

Na een tijd kwam de sociëteit krap bij kas te zitten en aangezien de achterstallen van de fascistische leden zich hadden opgestapeld tot het toen niet onaanzienlijke bedrag van plusminus tienduizend lire, gaf het bestuur, na heel wat onbeantwoorde maningen, zijn advocaat opdracht om het achterstallige lidgeld via gerechtelijke weg van de wanbetalers te vorderen.

De advocaat, die eerlijk was maar een voorstander van de lieve vrede, was verontrust door het idee dat hij zulke hooggeplaatste schuldenaars voor het gerecht moest dagen, omdat hij bang was dat ze tot represailles in staat waren, maar aan de andere kant voelde hij er weinig voor om zijn rechtsbescherming te weigeren aan een zaak die hem rechtvaardig leek en die hij zeker zou winnen. Uiteindelijk schoof hij zijn gewetensbezwaren opzij en betekende de dagvaarding. Toen ze die ontvingen, waren de partijbonzen in alle staten en ze namen een van de partijadvocaten in de arm, die moest pleiten dat zij niet verplicht waren te betalen. Ook deze advocaat was eerlijk en een voorstander van de lieve vrede. Het stuitte hem tegen de borst om zo'n absurde stelling te verdedigen en hij wist zeker dat zijn cliënten uiteindelijk veroordeeld zouden worden, maar hij kon hun zijn rechtsbijstand niet weigeren zonder beschuldigd te worden van gebrek aan trouw jegens het fascisme.

Zo zaten deze twee advocaten, om tegenovergestelde redenen, allebei met de handen in het haar: degene die de kring verdedigde was zeker van de overwinning, maar wilde die liever vermijden om zich daarmee

niet de wraak van zijn tegenstanders op de hals te halen; degene die de wanbetalende partijfunctionarissen verdedigde, was zeker dat hij de zaak zou verliezen, maar doodsbang dat zij de schuld voor de nederlaag niet bij hun eigen oneerlijkheid, maar bij de schamele prestatie van de verdediger zouden leggen.

Dus staken de twee advocaten de koppen bij elkaar en ze vonden een manier om beide partijen in het geheim met elkaar te verzoenen. Het ging om tienduizend lire; ze besloten om elk de helft in te leggen en aan de eigen cliënt te vertellen dat de zaak uitgedraaid was op de nederlaag van de tegenstander. Toen ze de som van tienduizend lire uit eigen zak hadden samengebracht, overhandigde de advocaat van de sociëteit het bedrag triomfantelijk aan de penningmeester, met de boodschap dat die nietsnutten het geld tot de allerlaatste cent hadden moeten ophoesten; en de advocaat van de partijbonzen van zijn kant bracht zijn cliënten ervan op de hoogte dat de sociëteit haar fout had ingezien, had afgezien van elke verdere aanspraak en de gerechtskosten had betaald: een ware triomf.

Zo waren de cliënten aan beide zijden tevreden en de twee advocaten, die eerlijk waren maar voorstanders van de lieve vrede, dienden het recht zonder zich de banbliksems van de machtigen op de hals te halen, en voor weinig geld konden ze hun juridische argumenten voor betere tijden bewaren.

Ik heb een oude Napolitaanse voorzitter gekend, sjofel gekleed en eenzelvig, die tijdens de twintig jaar fascistisch bewind onder dat deemoedige, stroeve voorkomen compromisloos de trots van zijn karakter en de moed van zijn sarcasme had bewaard.

Op een keer zat hij een strafproces voor tegen een honderdman van de fascistische *Milizia*[32] en een medeplichtige van hem, een militielid, die ervan werden beschuldigd grote sommen geld te hebben verduisterd die hun in het kader van hun functie waren toevertrouwd.

De honderdman werd verdedigd door een fascistisch advocaat, die voor zijn cliënt geen andere smoes had kunnen bedenken dan diens verlegenheid. De ware verantwoordelijke (aldus die advocaat) was zijn medeplichtige geweest, de ondergeschikte soldaat, die hem tot de misdaad had aangezet, want hij, de honderdman, was een rechtschapen man, met als enige gebrek dat hij zo beïnvloedbaar was.

... de voorzitter... een verstokt roker ...

De door de verdediging opgeroepen getuigen staafden tijdens het verhoor allemaal unaniem de waarheid: 'Hij is verlegen…'

'Hij is heel erg verlegen…'

'Hij is ontzettend verlegen…'

De voorzitter, die er verstrooid en slaperig uitzag, deed niets meer dan aan het eind van elke getuigenverklaring in zijn Napolitaans stamelen: 'Dat zal dan wel…'

Na afloop van de getuigenissen zei de voorzitter, die een verstokt roker was: 'De zitting wordt vijf minuten opgeschort!' En bij het opstaan tikte hij met twee vingers tegen zijn lippen om de verdedigers duidelijk te maken dat hij een sigaret ging roken.

Maar toen hij op de drempel van de rechtszaal kwam, bleef hij staan, draaide zich met een ruk om, wendde zich tot de fascistische advocaat (alsof hem plotseling een licht was opgegaan) en vroeg hem deze toelichting: 'Maar nu vraag ik u, meester: als deze *Milizia* verlegen is, hoe gaan we dan in 's hemelsnaam het vaderland redden?'

In een strafzaak voor de rechtbank van Florence moest Giovanni Rosadi het opnemen tegen een pas afgestudeerde jongeman, die bekend stond om zijn van de knokploegen overgenomen gebaren, maar die gespeend was van elke professionele bekwaamheid.

Eerst sprak Rosadi voor de burgerlijke partij, daarna stond, voor de verdediging van de fascistische beklaagde, de jonge partijfunctionaris op, die zelfverzekerd van wal stak: 'Heren van de rechtbank! Ik denk… Ik denk… Ik denk…'

Maar verder kwam hij niet, en de stiltes werden almaar langer. Hij zweeg een paar tellen en begon toen opnieuw: 'Heren van de rechtbank! Ik denk…'

Dus zei de voorzitter tegen hem, in een poging om het ijs te breken: 'Vertel het ons, meester, vertel ons wat u denkt…'

Maar Rosadi stond op en kwam met ironische ernst tussenbeide: 'Mijnheer de voorzitter, onderbreekt u hem niet, laat u hem denken! Hij heeft het recht om te denken.'

En vervolgens keerde hij zich naar de advocaat en moedigde hem met vaderlijk air aan: 'Denk maar, beste jongen, blijf maar denken, zolang als je kunt. Het zal je goed doen…'

Ten tijde van het fascisme kon men in het kantoor van een advocaat, een kennis van mij, als hij achter zijn schrijftafel zat, vlak boven zijn hoofd een lijst zien hangen met een raadselachtig opschrift: IS NIET. Wie voor het eerst in dat kantoor binnenkwam, was stomverbaasd en nieuwsgierig naar de betekenis van dat kabbalistische opschrift, maar durfde geen uitleg te vragen, want het waren jaren waarin men ook met het stellen van vragen moest uitkijken.

Maar bij het tweede of het derde gesprek, toen het er al iets vertrouwelijker toeging, raapte de gesprekspartner al zijn moed bijeen: 'Neem me niet kwalijk, meester, vergeef me mijn onwetendheid: wat betekenen die twee woorden?'

'Dat is een *errata et corrigenda*.'

'En dat wil zeggen?'

'Hebt u in de rechtszalen dat opschrift al gezien dat zegt: "De rechtspraak is gelijk voor iedereen"? Dat is een drukfout: waar er "IS" staat, moet je "IS NIET" lezen.'

Meer woorden waren er in die tijd niet nodig. Tussen de advocaat en zijn gesprekspartner klikte het meteen.

De schrijver Pietro Pancrazi vertelde mij dat, toen een huisvrouw van het platteland bij Cortona te horen kreeg dat een van Mussolini's zonen bij een vliegtuigcrash om het leven was gekomen, zij zich uit medelijden met de prille leeftijd van de gesneuvelde deze opmerking liet ontvallen: 'Arme jongen! Was die boeventronie maar in zijn plaats gestorven!'

Maar er waren verklikkers in de buurt: ze werd gearresteerd en voor de rechtbank van Arezzo gesleept.

Bij de behandeling bewoog de voorzitter hemel en aarde om haar te redden en vol goede wil vroeg hij haar: 'Boeventronie, boeventronie… op wie zinspeelde u met deze woorden?'

De vrouw hield de lippen op elkaar, niet uit voorzichtigheid, maar omdat ze er maar niet bij kon waarom de voorzitter haar zoiets overduidelijks vroeg.

'Vooruit, antwoord! U bent vast een goede Italiaanse. U dacht zeker aan een of andere vijand van ons vaderland. Aan Churchill? Aan Stalin?'

Toen antwoordde de vrouw, almaar meer verbaasd over het schamele verstand van de voorzitter, met wijd opengesperde ogen: 'Aan z'n ouwe, wie anders! Of had u dat niet door?'

De voorzitter maakte een wanhoopsgebaar. Met alle goede wil van de wereld stond hem niets anders te doen dan haar naar de gevangenis te sturen.

Tijdens de laatste jaren van de oorlog vertelde een jonge politierechter mij in vertrouwen over de ontreddering waartegen hij moest vechten telkens als hij als magistraat uitspraak moest doen over misdrijven die hij als burger elke dag zelf beging.

Op een keer stond er op de zitting een onberispelijk man voor hem, die ervan beschuldigd werd naar Radio Londen te hebben geluisterd. Dat was wat alle goede Italianen elke avond deden en als hij in de beslotenheid van zijn eigen huis was, vormde ook de politierechter daar geen uitzondering op.

De beklaagde was dom genoeg om schuldig te pleiten. Niets aan te doen, hij moest veroordeeld worden.

'Ik kon hem niet redden,' zei de politierechter met een zucht, 'ik gaf hem de minimumstraf, maar hem vrijspreken kon ik niet. Toen ik hem het vonnis voorlas, stotterde ik van schaamte. Maar zodra ik thuis kwam, stuurde ik mijn radio zorgvuldig verpakt als cadeau aan een vriend die hem al een hele tijd wilde, zodat ik niet meer in de verleiding kon komen om iets te doen wat verboden werd door de wetten die ik zelf moest toepassen…'

Maar toen voegde hij eraan toe: 'Zo heb ik, tenminste wat de radio aangaat, mijn geweten kunnen sussen, maar voor de overtredingen van de rantsoenwet is me dat niet gelukt. Elke dag moet ik als rechter wel een of andere huisvader veroordelen die zich schuldig heeft gemaakt aan het kopen van gerantsoeneerde levensmiddelen op de zwarte markt, en dan moet ik mezelf bij het oordelen dwingen om te vergeten wat ik die ochtend voor ik naar de zitting kwam zelf heb gedaan, toen ik de inkopen voor het gezin ben gaan doen en veilig weggestopt in de leren aktetas met mijn dossiers een pond boter of een half dozijn eieren mee naar huis heb gesmokkeld. De wetten toepassen op anderen is gemakkelijk, maar als de zwarte markt er niet was, hoe zou ik het dan zelf klaarspelen om dag in,

dag uit de honger van mijn kind te stillen dat stevige kost nodig heeft? De wetten zijn gemaakt voor de kinderen van anderen, maar de honger van je eigen kinderen kent, ook voor de rechter, wet noch gebod.'

Onder het fascisme hebben de rechters moeten toekijken hoe sommige kleine onderkruipers een blitzcarrière maakten en het alleen maar dankzij hun verdiensten als 'fascisten van het eerste uur' of als 'deelnemers aan de Mars op Rome' tot topadvocaat schopten, en ook al hadden ze in hun binnenste meer zin om te lachen, toch moesten ze doen alsof ze hen ernstig namen.

Maar soms was het zelfs op de rechtbank onmogelijk om die verwaande beunhazen niet in het gezicht uit te lachen: de zin voor humor was in de rechtszalen van toen voorzichtiger, maar niet verdwenen.

Een van die topadvocaten moest het in een assisenproces opnemen tegen een beroemde, oude strafpleiter, een gentleman van de oude stijl, die naast andere gaven ook een uitzonderlijke hoffelijkheid tegenover zijn collega's bezat, die hij altijd aansprak met zinnen van vleierige eerbied.

Die keer richtte hij zich tot zijn tegenspreker met de volgende groet: 'Deze voortreffelijke meester in de rechtswetenschap die hier voor mij staat…'

Toen hij de oude meester die formulering hoorde gebruiken, die gezien het kaliber van dat potsierlijke partijmannetje fors overdreven was, kon een derde advocaat die naast hem aan dezelfde tafel zat, zijn lachen niet inhouden.

Toen wees de oude meester met de vinger de oneerbiedige aan die had durven lachen, en hij zette hem met scherpe toon op zijn plaats: 'Wat valt er te glimlachen?'

'Ik glimlach niet…'

'Toch heb ik je zien glimlachen.'

'Toch glimlach ik niet…'

'Ik blijf erbij dat ik je heb zien glimlachen.'

'Ik blijf erbij dat ik niet glimlach: ik lach!'

En iedereen, advocaten en rechters (uitgenomen het partijmannetje, dat kookte van woede), proestte het uit van het lachen.

Toen aan de traditionele formule 'bij de gratie Gods en de wil van de natie koning van Italië' de titels 'keizer van Ethiopië' en 'koning van Albanië' werden toegevoegd, was het voor wie die hele mondvol in het openbaar moest uitspreken, geen sinecure om niet over zijn tong te struikelen. En dat deed hij helaas, een bepaalde voorzitter van het hof van beroep, een eenvoudige, wat schuchtere man, maar verder een zeer verdienstelijk magistraat, toen hij op de plechtige plenaire vergadering met die formule het gerechtelijke jaar moest openen.

Vóór hem had de procureur-generaal traditiegetrouw het woord gevoerd en zijn toespraak had de aanwezige partijbonzen gewaagd en oneerbiedig geleken, omdat hij de degelijkheid van een aantal fascistische wetten in twijfel had durven trekken. Het was de voorzitter niet ontgaan dat die kritieken op weinig bijval konden rekenen en om dat onbehagen meteen de kop in te drukken wilde hij snel komaf maken met de opening: 'In naam van Zijne Majesteit Victor Emmanuel III, bij de gratie Gods en de wil van de natie koning van Italië, keizer…'

Maar op dat moment blokkeerde bij hem opeens een van die vermaledijde radertjes: keizer… keizer waarvan? Het vervolg viel hem niet te binnen… Hij ademde diep in en kijk, de rest kwam er in een keer uit: '…keizer van Indië.'

Meer zei hij niet: hij besefte zelf meteen wat voor een blunder hij had begaan. Hij werd verpletterd onder het gewicht van zijn eigen woorden, te midden van de verbaasde en bijna angstige stilte in de hele zaal.

Maar toen, na een moment van ontreddering – een eeuwigheid -, werd de situatie gered door een generaal van de *Milizia*, die tussen de gezagdragers op de eerste rij zat. Hij sprong op van zijn stoel, marcheerde naar die van de versteende voorzitter, liet zijn vuist stevig neerkomen op de tafel en brulde: 'Dat zal hij worden, kameraden, laten we zweren dat hij dat zal worden!'

En bij wijze van eed brachten alle kameraden de Romeinse groet.

Oud en in zeker opzicht ook wijs is de spreuk *ne misereris pauperis in iustitia*[33]: als de arme, naar de strikte letter van de wet, aan de kant van het ongelijk staat, dan mag het medelijden met zijn ellende geen voldoende excuus zijn om hem tegen de rechtvaardigheid in het pleit te laten winnen.

Maar men moet uitkijken dat men ook niet in het andere uiterste vervalt: dat men niet gaat geloven dat de arme, alleen maar omdat hij sjofel gekleed is, minder dan de rijke lijdt onder de slakkengang van de procedure, die Hamlet even ondraaglijk vond als de kwelling van een bedrogen liefde, of dat de arme, alleen maar omdat zijn gehemelte minder verfijnde hapjes gewend is, niet even sterk als de rijke de bittere smaak van de onrechtvaardigheid proeft.

Mocht het al een paar keer zijn voorgevallen dat een arrestant tijdens een politieverhoor met klappen tot een bekentenis is gedwongen, dan heeft men achteraf altijd kunnen vaststellen dat het hoofd waarop die heilzame klappen waren neergekomen dat van een arme drommel was. Keurig gekleed zijn is een onweerstaanbaar argument om vriendelijk behandeld te worden op het politiebureau (en misschien in alle openbare diensten). En ook om geloof te vinden: het volstond dat een prins verontwaardigd verklaarde dat hij niets te maken had met dat mysterieuze voorval dat de politie al zo lang onderzocht, om de commissaris ervan te overtuigen hem verder met rust te laten, want 'aan het woord van een prins wordt niet getwijfeld'. Bij het woord van de arme ligt dat anders: daaraan wordt op het politiebureau per definitie getwijfeld.

Men moet dus blij zijn als men merkt dat dat criterium van onderscheid nooit ingang heeft gevonden in de rechtszalen.

Zolang het geloof in de justitie niet wankelt, mag ook het vermoeden geen kans krijgen dat de persoonlijke vrijheid van de armlastige minder waard is dan die van de machtige; en al evenmin dat het gerecht sneller klaar staat om hen achtereenvolgens te arresteren en vrij te laten, alsof arme gezinnen niet meer honger en verdriet hebben dan rijke wanneer de kostwinner in de gevangenis zit.

Laten we daarom met alle respect voor de wijsheid van het oude aforisme er een ander naast schrijven: *ne misereris divitis in iustitia*[34].

Ik heb mensen wel eens hun ongenoegen horen luchten omdat ze in sommige vonnissen verrassende motiveringen waren tegengekomen die, over de grenzen van dat specifieke geval heen, historische uitspraken wilden doen over politieke gebeurtenissen of figuren, of uiting wilden geven aan hun weerzin tegen het heersende regime en hun heimwee naar het vorige.

Maar zodra de magistraat de motivering van zijn vonnis voor zulke politieke uitlatingen gebruikt en de rechterstoel verwart met een verkiezingspodium, houdt hij in feite op een magistraat te zijn. Zolang hij binnen de perken van zijn zaak blijft, is het zo dat zijn mening, die bij wet het plechtige waarmerk van de justitie draagt, *facit de albo nigrum*[35], maar wanneer hij politieke uitspraken gaat doen, blijft het wit wit, hoe hardnekkig hij in het vonnis ook volhoudt dat het zwart is. Het gezag van gewijsde maakt de beslissing van de magistraat heilig en onaanvechtbaar, niet de meningen van de politieke tinnegieter, die niet kan uitpakken met het gerechtelijke zegel dat de Staat hem toevertrouwt om cafépraat als een vonnis voor te stellen.

In de rechtsstaat, die steunt op de scheiding der machten, moet de rechtspraak strikt gescheiden blijven van de politiek. De politiek komt vóór de wet: zij is de barenswee waaruit de wet geboren wordt. Maar als de wet eenmaal op de wereld gekomen is, mag de rechter alleen nog oog hebben voor haar. Volgens Montesquieu heeft de rechter zelfs geen ogen nodig om te zien. Hij is een zielloos werktuig, een soort spreekbuis waardoor de wet zelf spreekt: *la bouche de la loi*.

Fraaie woorden, al zijn ze wel met een korreltje zout te nemen.

Want zelfs al zou het de rechter lukken om bij het oordelen zijn meningen en zijn persoonlijke positie uit zijn hoofd te zetten, dan zou hij nog altijd de plicht hebben, tenminste als hij de wet trouw wil toepassen, om haar te interpreteren; maar interpreteren wil zeggen teruggaan naar de *ratio* waaruit ze geboren is en dus eigenlijk terug naar de politieke idee die haar bezielt en die haar maatschappelijk actueel maakt. Daaruit moet men besluiten dat er bij elke gerechtelijke interpretatie enige politieke keuzevrijheid is.

Maar in werkelijkheid is het voor de rechter moeilijk om zich bij het interpreteren van de wet (wat wil zeggen dat hij over haar nadenkt en haar in zichzelf laat herleven) zodanig van haar los te maken dat hij zijn oordeel zonder het zelf te beseffen laat beïnvloeden door zijn eigen politieke opinies, zijn godsdienstige overtuiging, zijn economische situatie, zijn sociale klasse, zijn streek- of familietradities, en misschien wel door zijn vooroordelen en zijn fobieën. We hebben het hier niet over politieke misdrijven: bij het beoordelen daarvan kan zelfs één en hetzelfde feit, door

twee verschillende rechters in overweging genomen, naargelang de opinies waaruit elk van hen vertrekt, als een misdrijf dan wel als een heldendaad beschouwd worden (het heeft geen zin om voorbeelden te geven: die liggen iedereen nog wel vers in het geheugen).

Maar het is voor de rechter vooral moeilijk om zich te bevrijden van de sluimerende maar onmiskenbare aanwezigheid van zijn vermogenstoestand.

Van een rechter die door een nalatenschap van zijn vader landeigenaar was geworden, zei de voorzitter van zijn rechtbank: 'Zelden heb ik een zo ernstig en evenwichtig magistraat ontmoet. Alleen moet men opletten dat men hem geen beslissing in landbouwgeschillen toevertrouwt, want die materie haalt het licht uit zijn ogen en maakt dat hij wild tekeergaat tegen de boeren.'

Voor magistraten kan ook landeigenaar zijn een gevaar vormen (maar gelukkig voor de rechtspraak en jammer voor de magistraten doet dat gevaar zich slechts zelden voor).

Als men blijft toelaten dat magistraten op een partijlijst tot kamerlid of senator kunnen worden verkozen en dat ze ook na de verkiezing (zoals reeds gebeurd is) recht blijven spreken, dan zal men in de wetboeken, als een van de redenen waarom een rechter wettelijk gewraakt kan worden, ook het feit moeten zetten dat de beklaagde tot een andere partij behoort dan die van de magistraat die over hem moet oordelen.

Om het vertrouwen van het volk te kunnen genieten volstaat het niet dat rechters rechtvaardig zijn: het moet ook blijken uit hun gedrag. De magistraat die op het podium van een verkiezingsbijeenkomst het gedachtegoed van een partij heeft gesteund, zal zich als rechter nooit meer kunnen verheugen in het vertrouwen van aanhangers van de andersgezinde partij. De publieke opinie is er – misschien niet eens ten onrechte – van overtuigd dat in de politiek stappen voor een rechter wil zeggen dat hij afstand doet van de onpartijdigheid in de rechtspraak.

Een in zijn tijd hoog aangeschreven oude magistraat, die kort na het uitroepen van de republiek met pensioen ging, luchtte tegenover mij zijn hart over de neergang die zich volgens hem in het voorbije decennium in de rangen van de magistratuur voltrokken zou hebben.

'Laat ik u alleen maar vertellen dat in een rechtbank in Noord-Italië een rechter zetelt die…'

(Ik dacht dat hij tegen mij zei: '…die aanklager geweest is in een Duits oorlogstribunaal…'. Voor hij het zei, keek hij om zich heen zodat niemand het vieze woord zou horen dat hij met gedempte stem wilde uitspreken.)

'…die, echt waar, bij het verzet geweest is.'

Hij zei het te goeder trouw, zonder er ook maar bij stil te staan dat een weldenkend mens, waarvoor hij me toch hield, er een andere mening op na kon houden dan hij. Ik wilde hem niet tegenspreken: over zulke onderwerpen kan men nu eenmaal niet in discussie gaan; ouderdomsdementie geneest men helaas niet met polemieken.

Men zou haast zeggen dat het voor een magistraat lastiger is om zijn onafhankelijkheid te bewaren in tijden van vrijheid dan in tijden van dictatuur.

In een dictatoriaal regime kan de rechter, als hij bereid is te buigen, slechts één kant op buigen. De keuze is simpel: slaafsheid of geweten.

Maar in tijden van vrijheid, wanneer de politieke stromingen uit alle richtingen tegen elkaar aan waaien, staat de rechter zoals een boom onbeschut op een bergtop: als hij geen stevige stam heeft, dreigt hij bij elke windstoot naar die kant over te hellen.

Een voorzitter van de rechtbank werd tot senator verkozen, maar bleef ook na zijn verkiezing zijn functie als magistraat vervullen. Van dinsdag tot vrijdag ging hij naar de Senaat en op zaterdag en maandag zat hij de rechtbank voor.

Op een gegeven moment dacht een van de gedingvoerende partijen, in een zaak voor die rechtbank, er goed aan te doen zich te laten verdedigen door een advocaat die op dezelfde lijst als de voorzitter tot senator was verkozen.

De andere partij, die tot op dat moment alle vertrouwen had gehad in haar advocaat, deskundig en eerlijk maar geen politicus, kwam schoorvoetend bij hem en zei: 'Beste meester, het is niet uit gebrek aan vertrouwen, maar ik moet ook een senator van dezelfde partij als verdediger zoeken. Neemt u het mij niet kwalijk: de rechtspraak is gelijk voor iedereen.'

Omdat hij in een bepaalde zaak op de ene manier heeft geoordeeld, wil dat nog niet zeggen dat de rechter in een soortgelijke zaak, die hem een tijd later wordt voorgelegd, op dezelfde manier zal oordelen. Wanneer de eerste beslissing hem kwalijk wordt genomen, omdat hij te veel overdreven heeft in een bepaalde richting, kan het gebeuren dat hij geneigd is om de tweede keer onbewust in de andere richting te overdrijven.

Ik heb dit specifiek in een aantal politieke processen zien gebeuren. Een burgemeester van een klein dorpje was bij de rechterlijke macht aangegeven omdat hij bij ik weet niet welke herdenking op het gemeentehuis de rode vlag had uitgehangen; de vrederechter sprak hem vrij. Deze vrijspraak verwekte opschudding bij de goegemeente en het geweten van de vrederechter begon te knagen. Een paar maanden later werd een andere burgemeester aangeklaagd voor een volkomen identiek feit en om het evenwicht te herstellen veroordeelde dezelfde vrederechter hem tot de maximumstraf.

Soms heeft de rechter spijt dat hij te mild geweest is voor de eerste beklaagde en compenseert hij zijn toegeeflijkheid door dubbel zo streng te zijn voor de tweede. Wanneer deze ziet dat hij een totaal andere behandeling krijgt, denkt hij dat hij het slachtoffer is van een onrechtvaardigheid, maar hij vergist zich, want het gaat om een daad van compensatie: je moet gewoon de som maken en door twee delen.

Mensen denken dat politiek engagement in vrije landen de natuurlijke aanvulling van een advocatencarrière is en dat het parlementaire mandaat de advocaten meer aanzien geeft bij de rechters.

Mis, mis! Of de rechters de aanwezigheid van een parlementair in toga nu beschouwen als een poging om hun onafhankelijkheid onder druk te zetten dan wel of ze bij het zien van een wetgever in vlees en bloed bang zijn om de achting te verliezen die ze moeten hebben voor de anonieme hoogwaardigheid van de wet, zeker is dat de verdediger-politicus louter door zijn verschijning in de rechtszaal de rechters irriteert en tegenstaat.

Uit persoonlijke ervaring weet ik dat advocaten zonder partijkaart tijdens het fascisme bij de meeste rechters op meer respect en luisterbereidheid konden rekenen. Na de val van het regime lag dat plots helemaal anders. Men kan haast zeggen dat de magistraten een soort instinctieve afkeer van diezelfde advocaten voelden en onbewust de neiging had-

den om de politiek geëngageerde advocaat als een avonturier te beschouwen.

De cliënten, de stakkers, weten niet wat voor een flater ze slaan wanneer ze bij hun keuze van de meest doeltreffende advocaat denken dat ze er goed aan doen om bij de meest invloedrijke politicus aan te kloppen. Hoe verder de rechters afstaan van de politiek, hoe groter hun neiging om de advocaat zonder politieke belangstelling of kleur te beschouwen als een uitstekend verdediger. In de rechtszalen wordt het woord 'politiek' gemeden als een scheldwoord.

Een miljonairszoon, die als een gek aan het racen was met zijn sportwagen, ging uit de bocht en verpletterde een voorbijganger die nietsvermoedend op de stoep liep.

De vader haastte zich naar de meest prestigieuze advocaat van de stad. Het kwam eropaan dat zoonlief, die 'een beetje een losbol, maar in de grond een goede jongen' was, niet naar de gevangenis ging.

'Meester, vergeet niet: geld is voor ons geen probleem.'

De advocaat stelde inderdaad alles in het werk om de familie van het slachtoffer met een riante schadevergoeding af te schepen en met succes. Maar er was nog wel het probleem van het correctionele vooronderzoek, dat hoe dan ook verder bleef lopen.

Dus tikte de miljonair de verdediger stevig op de vingers: 'Meester, ik heb het u al gezegd: het is een blamage dat dit vooronderzoek blijft voortduren. Breng de onderzoeksrechter deze boodschap maar over: geld is voor onze familie geen probleem.'

De advocaat wist niet hoe hij hem aan het verstand moet brengen dat de justitie geen handelswaar is: die onderzoeksrechter was een rechtschapen man…

Toen sprong de cliënt verontwaardigd op: 'Ach, ik begrijp het al, u durft het mij niet te vertellen: we hebben de tegenslag dat we in handen gevallen zijn van een cryptocommunist.'

XIII

Over verantwoordelijkheidszin en gemoedsrust ofwel over de rechterlijke orde die geen tak van de bureaucratie is maar een religieuze orde

Ik raak er hoe langer hoe meer van overtuigd dat het gerechtelijke en het religieuze ritueel historisch heel nauw met elkaar verbonden zijn. Wie een vergelijkende studie van de liturgische plechtigheid en de procesvormen uitvoerde, zou tot de ontdekking komen dat ze in de loop van de geschiedenis een min of meer parallelle evolutie gekend hebben. Men zou haast kunnen zeggen dat het geloof in de rechtszalen op dezelfde manier als dat in de kerken naar conformisme is afgegleden.

Oorspronkelijk was het vonnis een bovenmenselijke daad, het oordeel van God; de pleidooien waren gebeden. Maar door de eeuwen heen is de geest naar de hemel teruggekeerd en zijn op aarde alleen de uiterlijke vormen achtergebleven van een cultus waarin niemand meer gelooft. Als je de gedachteloze sleur van sommige zittingen bekijkt, dan moet je bijna spontaan denken aan de onverschilligheid waarmee zoveel brave mensen op de geboden feestdagen nog steeds naar de mis gaan, uit de macht der gewoonte en om publiekelijk toch maar de schijn op te houden van een geloof dat niet meer in hun hart leeft.

Misschien ligt de oorsprong van de grondige verschillen die men kan opmerken tussen de eenvoud en de oprechtheid van de Angelsaksische vonnissen enerzijds en het ingewikkelde, geldverslindende formalisme van onze rechtsprocedure anderzijds, wel in een verschillende bestendigheid van de religieuze geest. De Engelse rechtsprocedure, die zo vlot en oprecht is, heeft de Reformatie gekend, die van ons is nog rooms-katholiek.

Ook in de ceremoniën van het proces kan men verschillen opmerken tussen de gelovigen en de schijnheiligen, tussen de vromen en de confor-

misten, tussen het nederige geloof in de justitie en de opgeblazen gerechtelijke kwezelarij.

Als men het heeft over de problemen van de rechtspraak, is het niet eerlijk om zich te verschuilen achter het handige cliché dat zegt dat de magistratuur boven elke kritiek en elke verdenking verheven is, alsof de magistraten bovenaardse wezens waren, onberoerd door de ellende van deze aarde en dus onaantastbaar.

Wie genoegen neemt met zulke goedkope complimenten, beledigt de ernst van de magistratuur, die men niet eert door haar te vleien, maar door haar oprecht te helpen bij het volbrengen van haar opdracht.

In feite komen ook de magistraten uit dit volk, dat zijn deugden en zijn gebreken heeft. Elk volk, zou men kunnen zeggen, heeft de magistratuur die het verdient.

Als het morele en intellectuele peil van onze magistratuur tot dusver hoger is geweest dan dat van elke andere categorie van ambtenaren, dan komt dat omdat zij zich heeft kunnen ontwikkelen vanuit een door roeping geïnspireerde keuze. Vroeger stroomden in de rechterlijke orde de beste rechters uit de universiteiten samen, die niet waren aangelokt door de verwachting van riante salarissen (de Italiaanse magistratuur is voorbeeldig geweest in de waardigheid waarmee ze altijd haar armoede heeft gedragen), maar door de hoge achting die de magistratuur bij de publieke opinie genoot en vooral door de aantrekkingskracht die de strenge exclusiviteit van deze functie steeds op sommige religieuze geesten heeft uitgeoefend, een exclusiviteit waarin het rechtspreken over anderen zonder meer de plicht impliceert om in het reine te komen met je eigen geweten.

Mocht de magistratuur echter ontaarden van een orde van gelovigen in een categorie van ongelovige ambtenaren, dan zou zij niet beter of niet slechter zijn dan de andere takken van de bureaucratie. Maar dan zou men het ook niet als smaad aan de rechtbank kunnen beschouwen wanneer men de waarheid zegt over deze bureaucraten die niet langer in hun roeping geloven, zoals iemand de godsdienst niet beledigt als hij de kwaadwillige praktijken aan de kaak stelt van priesters die zonder roeping het habijt hebben aangenomen.

Hoeveel trucs zitten er niet in de rechtsorde en in de procedure en misschien wel in het rechtssysteem zelf verborgen om de rechter van zijn verantwoordelijkheidszin te verlossen en het vonnis de schijn te geven van een naamloze uitspraak, die uit de hemel is neergedaald en niet toe te schrijven aan de wil van één mens!

De toga is niet meer dan het rituele symbool waarmee men duidelijk wil maken dat de mens bij het rechtspreken gedekt is door de functie, maar om zich te bevrijden van de nachtmerrie van zijn geweten kan de rechter op veel betere redmiddelen rekenen; hij kan zich verschuilen achter de dekmantel van de onverbiddelijkheid van de wetten en schouderophalend herhalen: '*Dura lex sed lex*'; hij kan zich verstoppen achter het aforisme 'de fout van de rechter is die van de partij'; hij kan het geheim van de raadkamer, het naamloze van de collegialiteit ter verontschuldiging inroepen.

Om een gerust gemoed te hebben moet de rechter ondoorgrondelijk zijn. Men zou hem zich haast gaan voorstellen met een kap over zijn hoofd en twee gaten voor zijn ogen, zoals de leden van bepaalde liefdadige broederschappen, die bij het houden van hun begrafenisplechtigheden niet herkend willen worden.

De uitspraken van de Sibille leken van veraf te komen zoals een galmende echo in een grot; ook vandaag kan men in de rechtsprocedure kronkelende kanalen ontdekken waarlangs de stem van de rechter haar menselijke toon verliest en de afstandelijke onverschilligheid van een orakel krijgt.

Rechters houden er niet van – en beschouwen het zelfs als een gebrek aan respect – als advocaten in hun verdedigingsredes al te veel nadruk leggen op de zware menselijke verantwoordelijkheden van de magistraat die recht moet spreken, en op de pijnlijke gevolgen die uit het vonnis kunnen voortvloeien. Men zou haast zeggen dat sommige rechters hun toga voor hun ogen slaan om het spoor van verdriet niet te hoeven zien dat de beklaagde achter zich kan laten. Wat na het uitspreken van de beslissing gebeurt, gaat hun niet aan.

Ik zeg niet dat dit altijd een teken van ongevoeligheid is; het kan zelfs zijn dat het besef van die verantwoordelijkheid voor sommigen van

hen zo'n kwelling is dat zij de advocaten niet de kans geven om met hun smeekbeden zout in de wonde te strooien.

Van deze prikkelbaarheid van de rechters kreeg ik eens een bewijs *per tabulas*[36]. Ik verdedigde voor een rechtbank twintig werknemers die door een groot staalbedrijf op straat waren gezet omdat ze bij een vakbondsgeschil solidair waren geweest met de arbeiders die de fabriek hadden bezet. Bovendien weigerde het bedrijf dat hen op straat had gezet, de ontslagpremie uit te betalen; in tijden van werkloosheid wilde dat zeggen dat twintig gezinnen honger moesten lijden. Tijdens de mondelinge behandeling leek het me een goed idee om te zeggen dat, als de rechtbank de twintig ontslagenen ook de ontslagpremie weigerde, dit vonnis voor die twintig gezinnen gelijkstond met een doodvonnis.

De rechtbank kende de twintig ontslagen werknemers het recht op hun vergoeding toe, maar in de motivering van het vonnis kreeg ik als verdediger een scherpe berisping voor die zin 'die erop gericht was de gelijkmoedigheid van de rechter te verstoren, die de wet moet toepassen zonder zich van de wijs te laten brengen door de gevolgen van zijn uitspraak'.

De berisping nam ik voor lief, maar ik had niet de minste spijt dat ik die zin had uitgesproken: de stelligheid waarmee de rechtbank zo nodig had willen verklaren dat ze zich daardoor niet van de wijs had laten brengen, bewees net dat ze er wel door geraakt was.

Ook wanneer hij geen heilige is – zo ver heeft alleen Sint-Yvo het geschopt – moet de advocaat terugdenken aan de heilige Philippus Nerius, die toen hij bij een bijzonder gierige edelman lang had aangedrongen op een beetje liefdadigheid voor de hongerigen, ten slotte als enige antwoord een klap in zijn gezicht kreeg. De heilige Philippus incasseerde de klap en zei toen zacht, daarbij misschien de beroemde woorden indachtig die een oude filosoof tegen een tiran sprak: 'Dat is míjn deel, maar schenkt u me nu een beetje geld voor mijn armen.'

De advocaat moet bereid zijn om van de rechter zelfs de klappen te incasseren om voor zijn armen ten slotte het obool van de rechtvaardigheid los te krijgen.

Zo hoog staat de zending van de rechter bij ons aangeschreven, zo hard hebben wij het vertrouwen in hem nodig dat menselijke zwakheden die bij

elke andere categorie van staatsambtenaren niet eens opvallen of door de vingers worden gezien, voor een magistraat ondenkbaar lijken.

We hebben het niet over corruptie of favoritisme, die misdrijven zijn; zelfs de lichtste vermoedens van luiheid, nalatigheid of hardvochtigheid lijken zware fouten als ze bij een rechter voorkomen. Dat een hypotheekbewaarder of een belastingontvanger een jaar lang het 'dossier' dat ik nodig heb op zijn bureau laat rondslingeren, kan mij ergeren, maar verwonderen doet het mij niet: zo is nu eenmaal de bureaucratie, dat weet iedereen. Maar mocht een rechter vlak voor hij met vakantie gaat het bestuderen van een bundel waarvan de vrijheid van een onschuldige gevangene afhangt, uitstellen tot na zijn terugkeer, dan zou ik dat een schande vinden die vloekt met het respect dat ik heb voor de magistratuur.

Als de oorzaak van een aantal rechterlijke dwalingen inderdaad zou liggen bij de haast van de rechter, die een bepaalde onschuldige niet tot dertig jaar opsluiting had veroordeeld als hij het, om op tijd te komen voor het avondeten, maar niet had vertikt om tot het eind te luisteren naar die laatste getuige die de waarheid aan het licht zou hebben gebracht, dan zou de hele kathedraal van de justitie die ik in mijn hart heb gebouwd, als een kaartenhuis instorten.

Rechters zijn zoals leden van een religieuze orde: elk van hen moet een toonbeeld van deugd zijn als hij niet wil dat de gelovigen hun geloof verliezen.

Zoals alle mensen zijn ook rechters gesteld op hun gemoedsrust; ze kennen hun plichten, maar ze proberen de druk ervan door gewenning te verminderen. Als de rechter voor elke beslissing weer van voren af de kwellende gedachte van zijn verpletterende verantwoordelijkheid moest overwinnen, zou hij allang dood zijn: de gewoonte is voor rechters een voorwaarde om rustig te kunnen werken.

Daarom worden zij boos als iemand het waagt hen eraan te herinneren dat van hun vonnis het leven van de bang afwachtende mensen afhangt, als ging het om een brutale opmerking. Ze zijn zoals de chirurg die om in alle rust te kunnen opereren de zieke in slaap moet brengen en diens pijn vergeten: om te kunnen opereren met het scalpel van de wetten moet ook de rechter de pijn vergeten die de snede de patiënten aandoet.

...het gerechtelijke en het religieuze ritueel...
leek nauw met elkaar verbonden ...

De gewetensvolle rechter, die zijn beslissing drie keer wikt en weegt en 's nachts misschien wel geen oog dichtdoet vanwege de twijfels die hem kwellen, is veruit te verkiezen boven de altijd zelfverzekerde rechter, die zich onfeilbaar acht en daarom overhaast beslist. Maar ook in gewetensbezwaren mag men niet overdrijven: elke keuze is een daad van moed, en als de rechter na lang wikken en wegen de knoop niet kan doorhakken, wordt hij een durfniet die bang is voor zijn eigen verantwoordelijkheid.

Een advocaat die zijn kantoor had in een klein provinciestadje waar een politierechtbank zetelde, schetste mij vele jaren geleden een nogal opmerkelijk portret van een politierechter met een ziekelijke vorm van besluiteloosheid: een soort Hamlet van het rechterlijke gewetensbezwaar. Als hij naar de zitting ging, bij strafzaken in het bijzonder, had hij zich altijd grondig voorbereid op de geschreven akten, die hij uit het hoofd had geleerd; maar als de verdediger tijdens de behandeling een of ander nieuw incident opwierp over rechtskwesties die niet eerder waren behandeld, kreeg hij het op zijn heupen, schortte de zitting op en sloot zich een paar uur in zijn kantoor op om de wetteksten en naslagwerken uit te pluizen. En uit wantrouwen tegenover deze verrassingen verwierp hij het incident bijna altijd. Wanneer hij aan het eind van de behandeling opstond, ging hij dikwijls op fluistertoon nog toelichtingen vragen aan het openbaar ministerie of aan de verdediger of zelfs aan de griffier, die in de rechtszaal waren blijven wachten; of hij liet in het grootste geheim de verdediger in zijn kamer ontbieden, die hem onder vier ogen alle argumenten van het pleidooi van a tot z moest herhalen die hij kort tevoren op de zitting had gehoord.

Die zwakke plek van de politierechter was een bepaalde advocaat, die een subtiel, geslepen dialecticus was, niet ontgaan en hij schepte er plezier in om hem bij elke zitting voor schut te zetten door hem nieuwe, ingewikkelde rechtskwesties voor te leggen. Omdat hij hem niet vertrouwde, had de politierechter ten slotte maar de gewoonte aangenomen om hem altijd ongelijk te geven en aangezien de advocaat daarover zijn beklag ging doen, deelde de politierechter hem nederig mee: 'U bent te sterk. U maakt mij bang. Ik weet nooit of u het meent of dat u een loopje met me neemt.'

Op een dag, na een korte behandeling van een simpele jachtbekeuring, had de politierechter zich in zijn kantoor teruggetrokken om na te

denken en hij bleef er twee uur zitten. Tijdens die twee uur (het was ten tijde van de Spaanse burgeroorlog) had het bericht van de val van Barcelona het dorp bereikt. De fascistische kopstukken hadden snel een dorpsfeest op touw gezet. De feestklokken waren aan het luiden gegaan, de bevolking was op straat uitgelopen, uit de ramen hingen vlaggen, er was een optocht gevormd en op het plein, precies onder de ramen van de politierechtbank, was een plaatselijk zwarthemd op een geïmproviseerd podium begonnen de menigte toe te spreken. De fascistische juichkreten waren niet van de lucht.

Maar opgesloten in zijn kantoor kon de politierechter hen niet horen, en in de verlaten rechtszaal stond de verdediger vruchteloos het vonnis af te wachten. Net op dat moment kreeg een aantal metselaars, dat precies tegenover de ramen van de politierechtbank op het dak van een pand reparaties aan het uitvoeren was, het idee om ook naar beneden te klauteren, aangelokt door dat gejoel; en bij het afdalen van de stellingen konden ze door de open ramen de politierechter aan zijn bureau zien zitten, met zijn hoofd in zijn handen en een open boek voor zich; af en toe stond hij op, deed een paar stappen door de kamer, sloeg een kruisteken en vouwde zijn handen samen voor het gebed, en zo bleef hij in gedachten verzonken staan…

En beneden op het plein stonden ze het fascistische strijdlied *Giovinezza* te zingen. Een gewetensvol rechter, tot daar aan toe, maar die man overdreef wel natuurlijk.

Toen een Amerikaanse vriend mij vertelde over de magistraten van de *Federal Supreme Court*, die voor het leven benoemd zijn, wilde hij me bewijzen dat de beste waarborg voor de onafhankelijkheid van rechters de ouderdom is, want een oude man (zei hij) heeft geen ambities meer.

Laten we aannemen dat het waar is (al heb ik daar zo mijn twijfels over). Maar stel dat het waar is, dan valt te vrezen dat stokoude rechters niet eens de ambitie meer hebben om rechtvaardig te zijn. De justitie is een fluïdum in beweging, dat door de lege formules van de wetten stroomt als bloed door de aderen. Ik ben bang dat de vonnissen van stokoude rechters zelf ook aderverkalking hebben: aan de buitenkant zien de formules er intact uit, maar de rechtvaardigheid stroomt er niet meer doorheen.

Een term uit het bureaucratische jargon, waarachter een hele psychologische wereld schuilgaat, is het werkwoord 'afhandelen'. Het is een woord uit hetzelfde woordenboek van de volmaakte bureaucraat waarin ook de uitdrukking 'zijn werk doen' staat.

Een dossier, met andere woorden een dienstaangelegenheid, te herkennen aan een omslag met een pak paperassen erin, wordt 'in behandeling genomen', met andere woorden 'voor inkomend geparafeerd' door de ambtenaar die de taak heeft zich daarmee bezig te houden. Maar voor het klaar is, moet het langs verscheidene kantoren; elke etappe van dat traject betekent een tussenstop van dat dossier op het bureau van een andere ambtenaar. Elke tussenstop kan maanden of jaren duren; op een mooie dag herinnert de ambtenaar die aan dat bureau zit zich dat dossier onder aan de stapel, hij vist het weer op en besluit er het halfuurtje werk aan te besteden waarop het lag te wachten, waarna het 'voor uitgaand geparafeerde' dossier aan een volgende ambtenaar wordt doorgespeeld, die zich misschien wel in dezelfde kamer bevindt, maar gewoon aan een ander bureau zit. Vanaf dat moment is het dossier voor hem 'afgehandeld' en heeft hij op die manier 'zijn werk gedaan'. Wat er daarna mee gebeurt, gaat hem niet aan; of de betrokkene uiteindelijk al dan niet gerechtigheid vindt, is niet zijn zaak. Wanneer de last van zijn rug is geladen, hoeft ook het lastdier niet te weten wat er zal worden van die vracht, die op alweer een andere rug is geladen.

Ook een proces vertaalt zich op het bureau van de rechtspraak in een dossier, dat voor het tot een vonnis komt eerst zijn eigen traject moet afleggen: van het politiecommissariaat naar de procureur des Konings, vandaar naar de onderzoeksrechter, en daarna weer terug naar de procureur des Konings, en ten slotte naar het rechtscollege… O wee als de bureaucratische manier van denken van het 'afgehandelde dossier' ook vat krijgt op dit traject!

Dat er op het commissariaat sporen terug te vinden zijn van deze manier van denken, is niet meer dan logisch. Voor de politie is het allerbelangrijkste dat zij een proces-verbaal kan doorgeven met een bekentenis erin. Als de arrestant eenmaal bekend heeft, is de zaak voor hen 'afgehandeld'. Hoe die bekentenis er is gekomen, is niet van belang. De arrestant heeft bekend en dus heeft de politie 'haar werk gedaan'.

Maar een heel ander verhaal wordt het wanneer het proces aan de magistraten wordt overgedragen. Rechters zijn niet gemaakt om dossiers 'af te handelen', maar om volgens hun eigen geweten recht te spreken; niet om 'hun werk te doen' ten opzichte van hun meerderen, maar om op een rechtvaardige manier uit te maken welke plaats de maatschappij aan een specifieke beklaagde toekent. Dat kan zelfs een levenslange celstraf zijn, even sinister als een zerk op een kerkhof.

De taal van de bureaucratie is een jargon van luie, illusieloze robots. Die van de justitie is de mensentaal van het eenvoudige volk.

Niet zelden overkomt het de bibliofiel, die ervan geniet om met heilige eerbied de vergeelde pagina's van een of andere kostbare wiegendruk te doorbladeren, dat hij tussen twee pagina's, verkleefd en haast versmolten met het papier, het doorzichtig geworden overblijfsel van een onvoorzichtige vlinder aantreft, die een paar eeuwen geleden, op zoek naar zon, levend en wel neerstreek op dat open boek en die, toen de lezer het opeens dichtsloeg, er voor eeuwig verpletterd en uitgedroogd tussen bleef zitten.

Dit beeld komt mij voor de geest als ik door de dossierbundels van een aantal oude – burgerlijke of strafrechtelijke – processen blader, die al tientallen jaren aanslepen. De rechters, die deze dossiers onverschillig op hun bureau laten slingeren, schijnen zich niet te herinneren dat zich tussen die bladzijden, verpletterd en verdroogd, de overblijfselen van talloos veel arme menselijke insectjes bevinden, die in de val van het zware boek van de justitie zijn blijven zitten.

Wie stilstaat bij het gewicht aan menselijk verdriet waarmee het geweten van de rechters wordt bezwaard, vraagt zich af hoe zij met zo'n afschuwelijke taak 's nachts nog een oog dichtdoen. En toch lijkt het, als je het al te schools bekijkt, alsof het rechtssysteem de rechter juist van het gevoel van zijn afschuwelijke verantwoordelijkheid wil verlossen en hem wil helpen om zonder nachtmerries te kunnen slapen.

Op het plein bengelt een gehangene, ter dood veroordeeld door de rechter. Het vonnis is voltrokken, maar het was onrechtvaardig: de gehangene was onschuldig.

Wie is verantwoordelijk voor de moord op de onschuldige? De wetgever die met zijn wet de doodstraf *in abstracto* heeft ingevoerd of de rechter die haar *in concreto* heeft toegepast?

Maar zowel wetgever als rechter vinden in het voorwendsel van het syllogisme de manier om hun ziel te redden.

De wetgever zegt: 'Mij treft geen schuld voor die dood, ik kan rustig slapen: het vonnis is een syllogisme waarvan ik slechts de eerste premisse heb opgesteld, een onschuldige hypothetische formule, algemeen en abstract, die iedereen bedreigde, maar niemand trof. Het is de rechter die hem heeft vermoord, want hij heeft uit de onschuldige premissen de moordende conclusie getrokken, de *lex specialis* die de terechtstelling van die onschuldige heeft bevolen.'

Maar de rechter zegt op zijn beurt: 'Mij treft geen schuld voor die dood, ik kan rustig slapen: het vonnis is een syllogisme, waarbij ik niets anders gedaan heb dan de conclusie trekken uit de premisse die de wetgever heeft opgelegd. Het is de wetgever die hem vermoord heeft met zijn wet, die al een *sententia generalis* was waarin ook de veroordeling van die onschuldige besloten lag.'

Lex specialis, sententia generalis: zo schuiven wetgever en rechter elkaar de verantwoordelijkheid door en kunnen ze elk rustig slapen, terwijl de onschuldige aan de galg bengelt.

XIV

Over onafhankelijkheid of conformisme en in het algemeen over het karakter van rechters

Van een bejaarde magistraat in ruste, die in vijftig jaar tijd alle graden van de magistratuur, van de laagste tot de allerhoogste, eervol had doorlopen, kreeg ik deze wijze woorden te horen: 'Het gevaar voor magistraten ligt niet bij omkoping. De gevallen van omkoping die ik in vijftig jaar gezien heb, kun je op de vingers van één hand tellen, en telkens zijn ze aan het licht gekomen en werden er voorbeeldige straffen uitgesproken. En zelfs politieke bemoeienissen zijn niet te beschouwen als een ernstige bedreiging voor de onafhankelijkheid van magistraten; ze komen vaak voor, maar zijn niet onweerstaanbaar. De magistraat uit één stuk neemt ze niet ernstig, en slechts hoogst zelden levert zijn onbuigzaamheid hem een of ander nadeel op.

Het echte gevaar komt niet van buitenaf: het is een geleidelijke innerlijke uitputting van het geweten die het toegeeflijk en gelaten maakt, een toenemende morele laksheid, die hoe langer hoe meer de gemakkelijke oplossing boven de rechtvaardige verkiest, omdat ze de gemoedsrust verstoort en omdat onverzettelijkheid te veel moeite kost.

In mijn lange loopbaan heb ik nooit oog in oog gestaan met corrupte rechters, maar des te meer lusteloze, verstrooide, ongeïnteresseerde rechters gekend, altijd bereid om aan de oppervlakte te blijven als ze maar konden ontsnappen aan het lastige graafwerk dat de waarheidszoeker moet doen. Dikwijls leek deze oppervlakkigheid mij een onvermijdelijk, begrijpelijk gevolg van de buitensporige hoop werk waaronder sommige magistraten gebukt gaan, maar ik heb er enkele gekend (de besten) die het klaarspeelden, al waren ze nog zo overwerkt, om door hun nachtrust in te korten alle hun toevertrouwde zaken tot in de kleinste details te bestuderen en er in de raadkamer verslag over uit te brengen zonder dat ze een detail uit een document achterwege lieten.

Laksheid zorgt ervoor dat men zich in de gewoonte nestelt, dat wil zeggen verdoving van de kritische nieuwsgierigheid en verkalking van de

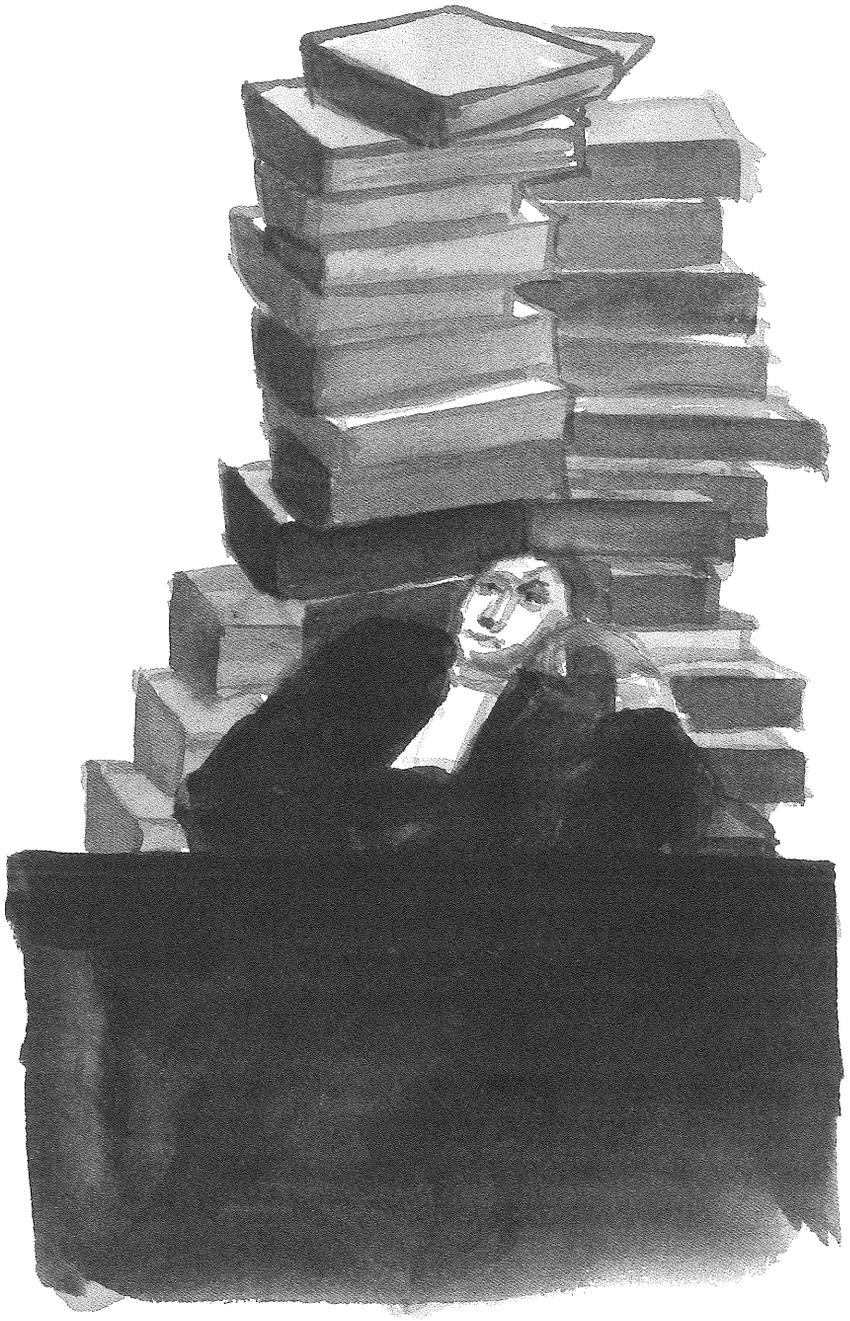

...buitensporige hoop werk waaronder magistraten gebukt gaan...

menselijke gevoeligheid. In de plaats van het schrijnende medelijden dat de geest verplicht om voortdurend op zijn hoede te blijven, komt met de jaren de gemakzuchtige onverschilligheid van de bureaucraat, die hem in staat stelt een sluimerend bestaan te leiden. Ook de aanbevelingen, die geen vat hebben op wakkere magistraten, kunnen deze dommelende bureaucraten een niet onwelgevallige vorm van assistentie toeschijnen, die hun de kans geeft de mening van een ander kant-en-klaar over te nemen (die van de vriend die de aanbeveling doet) zonder dat hij zelf op een eigen keuze hoeft te zwoegen. Een open oor hebben voor geruchten, een uitspraak van een cafévriend oppikken kost minder inspanning dan aandachtig vijftig mappen van een vooronderzoek doorlezen.'

De oude magistraat zweeg een paar tellen en zei toen tot slot: 'Neemt u maar van mij aan, het grootste onheil dat een magistraat kan overkomen is dat hij die vreselijke bureaucratenziekte oploopt die conformisme heet. Het is een geestesziekte, niet zo heel anders dan pleinvrees: de angst voor de eigen onafhankelijkheid, een soort obsessie, die niet wacht op aanbevelingen van anderen, maar ze al voor is, die niet buigt voor de pressie van zijn meerderen maar zich die inbeeldt en er al op voorhand voor zwicht.'

Zowel vanwege het karige salaris als vanwege de verplichte discretie van hun ambt heeft het leven van sommige magistraten de neiging zich binnen een enge kring terug te trekken, die de buitenstaander een indruk van bekrompenheid kan geven. Vooral wanneer er veel kinderen zijn, laat het salaris geen ruimte voor reizen, theaterbezoekjes, boekaankopen; daar komt nog bij dat de magistraat moet uitkijken met de keuze van zijn sociale contacten, om ongepaste banden en compromitterende vriendschappen te vermijden. Vandaar dat de gezinnen van magistraten onder elkaar een soort geïsoleerde commune vormen, waar ze in ascese leven en praten over salarissen en promoties.

En toch zou men van de magistraat vooral ruimdenkendheid verwachten: de onbevooroordeelde ervaring van de wereld, de cultuur die het mogelijk maakt te begrijpen welke maatschappelijke kiemen er onder wetten, literatuur en kunst broeien en helpen om in de diepste geheimen van de menselijke geest af te dalen.

Onder de brug van de justitie stroomt alle verdriet door, alle ellende, alle afwijkingen, alle politieke opinies, alle maatschappelijke belangen. En men zou verwachten dat de rechter elk van deze gevoelens in zijn binnenste kan laten herleven, zodat hij ze kan begrijpen: de uitputting gevoeld hebben van wie steelt om zijn honger te stillen of de kwelling van wie uit jaloezie een moord pleegt; afwisselend (en soms tegelijkertijd) huurder en verhuurder zijn, pachter en grootgrondbezitter, staker en fabriekseigenaar.

Justitie is begrip: de tegengestelde belangen, de maatschappij van vandaag en de verwachtingen van morgen naast elkaar leggen en afwegen; de argumenten van wie haar verdedigt en van wie haar aanklaagt.

Maar mocht de rechter alles begrijpen, dan zou hij misschien niet meer kunnen rechtspreken: *tout comprendre, c'est tout pardonner*. Als de justitie de beperkte doelen wil kunnen bereiken die onze maatschappij haar stelt, heeft ze dus behoefte aan niet al te wijde gezichtseinders en aan een zekere conservatieve instelling, die de indruk van bekrompenheid kan wekken. De interessesferen van de rechter worden begrensd door de wetten; mocht de rechter begrijpen wat daarachter lag, dan zou hij ze niet meer met een gerust geweten kunnen toepassen. Het is maar beter dat hij niet in de gaten heeft dat de functie die onze maatschappij aan de justitie toekent, er vaak op neerkomt dat ze de door de wetboeken gecanoniseerde onrechtvaardigheden in stand houdt.

In andere landen ziet men het vonnis onder de ogen van het publiek ontstaan: als het debat eenmaal gesloten is, trekken de rechters zich niet in raadkamer terug, maar blijven ze op de openbare zitting discussiëren, waarbij ze alvorens te stemmen vrijelijk hun eigen mening en de redenen die haar ondersteunen kunnen uitspreken; en als de mening van de meerderheid het uiteindelijk haalt als vonnis, dan hebben de rechters die in de minderheid zijn, evengoed het recht om de motieven van hun meningsverschil kenbaar te maken. In een aantal hooggerechtshoven in Latijns-Amerika vindt de beraadslaging van het college over het vonnis in het openbaar plaats met de plechtstatigheid en de vormelijkheid van een parlementair debat.

In ons rechtssysteem komt het vonnis daarentegen altijd unaniem tot stand. In welingelichte kringen wordt gefluisterd dat er in de raadkamer

woordenwisselingen en zelfs ruzies voorkomen, maar daarbuiten hoeft niemand daar weet van te hebben, want de raadkamer is geheim. De rechters zijn werkelijk, zoals Montesquieu wilde, '*des êtres inanimés*', wier individuele trekken opgaan in de anonieme collectiviteit van het rechtscollege.

Het geheim van de raadkamer is de officiële canonisering van het conformisme: de rechter mag in het geheim denken wat hij wil, zolang niemand daarbuiten het maar weet. Zo lijkt het vonnis op de formule waarmee de geheime beraadslagingen van diplomaten besluiten: zelfs al staan we aan de vooravond van de oorlog, de gesprekspartners hebben bij het uiteengaan 'tevreden kunnen terugblikken op hun volmaakte eensgezindheid'.

Dit geheim van de raadkamer kan handig zijn voor de rechter die op gemoedsrust gesteld is en die zijn persoonlijke verantwoordelijkheid graag verlicht achter het scherm van de collegialiteit; maar op den duur werkt ze op zijn karakter als een verdovend middel. Het is een typisch voorbeeld van de eenstemmigheid van de Staat, die de schijn hoog houdt ten koste van het geweten.

Zonder het te willen is het me ooit eens gelukt een glimp op te vangen – al was het dan met mijn oor – van de geheimzinnige rituelen die zich in de raadkamer voltrekken. Ik heb het nooit eerder verteld om niet verscheurd te worden door de uitzinnige hogepriesters, zoals de leek overkwam die betrapt werd toen hij het geheim van de orfische mysteriën schond.

Na een behandeling was ik mijn toga gaan uittrekken in het kamertje van de boden, dat naast de rechtszaal lag waar het hof op dat ogenblik in raadkamer was gegaan; opeens klonk er door de muur een luid gebrul, zo doordringend dat men het aan de andere kant kon horen. Iedereen spitste de oren en we konden duidelijk een stem onderscheiden die verontwaardigd dreigde: 'Ik heb je al honderd keer gezegd dat je je zaken moet bestuderen!'

Ik vroeg de gerechtsbode wie daar zo aan het brullen was en hij antwoordde: 'Dat is de voorzitter die het overleg in de raadkamer leidt.'

Over de mysteriën van de raadkamer vertelde een voorzitter van het hof mij dat hij, toen hij zich ooit met zijn raadsheren teruggetrokken had om over een vonnis te delibereren, een van hen zo'n stompzinnige stelling hoorde poneren dat hij zich niet kon inhouden: 'Dat is toch een stommiteit!'

Maar zonder een spier te vertrekken antwoordde de raadsheer afgemeten: 'Edelhoogachtbare, in de raadkamer heten stommiteiten *opiniones doctorum*.'

Een oude magistraat, die zich tijdens zijn lange carrière de gedragsregels van de raadkamer helemaal eigen heeft gemaakt, vertrouwt mij toe dat hij een paar keer rechters is tegengekomen die zo verknocht waren aan hun eigen verslag dat ze zich beledigd voelden als een of andere collega tussenbeide durfde te komen om in dat verband een tegenstrijdige mening of zelfs maar een respectvolle twijfel uit te drukken.

Als de rechter-rapporteur de deliberatie eenmaal heeft ingeleid, zijn in de raadkamer de tegenwerpingen van alle deelnemers, die allemaal de last van het gezamenlijke vonnis moeten torsen, gewoonlijk niet alleen geoorloofd maar zelfs gewenst; wanneer echter rapporteurs met lange tenen samen zitten, dreigt de raadkamer iets te krijgen van de periodieke zittingen van sommige academies, waar elk lid afwisselend het recht heeft een uiteenzetting van eigen hand voor te lezen aan de anderen die in stilte een uiltje knappen, op voorwaarde dat hij, wanneer de anderen aan de beurt zijn, in ruil even hard zijn best doet om een uiltje te knappen.

In sommige gevallen kan het zijn dat collegialiteit een kalmeermiddel is dat de individuele verantwoordelijkheidszin verlicht, maar in andere gevallen kan het ook een opwekkend middel zijn. Collegialiteit kan als ruggensteun dienen en moed geven om tegen de stroom in te zwemmen. Als het hard waait, sta je beter niet alleen; sterker nog, je neemt elkaar bij de arm en houdt elkaar overeind.

Voor sommige magistraten die dicht bij hun promotie staan is de situatie in de raadkamer hachelijk. Ze weten dat het oordeel dat de voorzitter van het college waarvan ze deel uitmaken over hen geeft, van groot gewicht zal zijn voor de uitkomst van die promotie, en ze wagen het niet om hem

in de raadkamer tegen te spreken, ook al zijn ze ervan overtuigd dat hij het bij het verkeerde eind heeft en dat ze een grote onrechtvaardigheid begaan door hem naar de mond te praten.

De rechter die dicht bij zijn promotie staat, weet dat hij weliswaar over de betrokken partijen oordeelt, maar dat de voorzitter over hém oordeelt. Hij staat tegenover de voorzitter zoals de examinandus tegenover de examinator: om te slagen voor het examen is hij zelfs bereid *in verba magistri* te zweren.

Hoe vaak is een rechter-rapporteur, die in een burgerlijke zaak overtuigd was van de sterke argumenten van een van de partijen (of, wat erger is, van die van de beklaagde in een strafzaak), in de raadkamer niet op zijn mening terug moeten komen en naar de pijpen van de voorzitter gaan dansen, alleen om hem niet tegen de haren in te strijken! In een wetsvoorstel over de toelating van vrouwen tot de gerechtelijke ambten heb ik eens een bepaling gelezen die hen tijdens de zwangerschap van hun taak onthief: niet alleen (zo legde de indiener uit) met het oog op hun fysieke toestand, maar ook op de psychische labiliteit die die toestand met zich meebrengt.

Ik geloof dat men dezelfde voorzorg ook bij mannelijke rechters in acht zou moeten nemen tijdens de negen maanden draagtijd die aan hun promotie voorafgaan.

Een bouwondernemer had een getrouwde dame een flat in aanbouw verkocht, met de belofte dat die bij betaling van de koopsom binnen een bepaalde termijn zou worden opgeleverd. De flat werd tijdig opgeleverd, maar de prijs werd niet betaald. Uiteindelijk zag de ondernemer geen andere keuze dan de dame voor de rechter te slepen om haar tot betaling te laten veroordelen.

Op de eerste zitting voor de onderzoeksrechter toonde deze zich openlijk overtuigd door de sterke argumenten van de ondernemer en had hij voor de in gebreke blijvende dame woorden van scherpe kritiek. Maar op de volgende zitting, waarin het erop aankwam de door de eiser aangevoerde bewijzen toe te laten, was de houding van de rechter van wit in zwart veranderd. Hij liet de ondernemer duidelijk verstaan dat hij aan de kant van het ongelijk stond en verklaarde de door hem aangevoerde bewijzen ontoelaatbaar.

... als je het aan de stok krijgt met een prikkelbare rechter ...

De advocaat van de eiser, een persoonlijke vriend van die magistraat, was zo stomverbaasd door die onverklaarbare ommezwaai dat hij het niet kon laten hem onder vier ogen om rekenschap te gaan vragen. En de rechter zei hem, zichtbaar aangeslagen: 'Ik zal open kaart met je spelen. Op de eerste zitting was ik nog niet op de hoogte van een doorslaggevende omstandigheid die ik daarna pas te weten ben gekomen: die dame is de vrouw van een hoge magistraat, een lid van de commissie die over mijn promotie gaat. Ik ben helemaal de kluts kwijt door deze samenloop, maar jij moet begrijpen hoeveel een promotie waar ik al tien jaar op wacht, in mijn leven betekent. Je moet goed beseffen dat het echte punt van controverse in dit proces niet de flat van jouw cliënt is, maar mijn promotie.'

En aangezien deze redenering de advocaat niet scheen te overtuigen, voegde de rechter er nog aan toe: 'Ik weet ook best dat het onrechtvaardig is om hem ongelijk te geven, maar ik troost mij met de gedachte dat, wanneer ik mijn promotie veilig gesteld heb door hem ongelijk te geven, de beroeprechters hem zeker gelijk zullen geven.'

Zonder dat hij ook maar iets in de gaten heeft, kunnen de persoonlijke antipathie of de carrièrestrijd tussen de magistraten die over de beklaagde moeten oordelen (het zijn ook maar mensen), uiterst gevaarlijk voor hem zijn. Het kan gebeuren dat een rechter in de raadkamer de stelling van de rapporteur onderuit probeert te halen, alleen maar omdat zij allebei naar dezelfde promotie dingen; of dat een vonnis in hoger beroep wordt herzien of in cassatie wordt vernietigd, niet omdat het onrechtvaardig is op zich, maar omdat in het onderbewuste van de magistraat, die het voor een hogere rechtbank opnieuw onder de loep neemt, een oude persoonlijke wrevel tegen de opsteller ervan weer bovenkomt.

In zulke gevallen wordt het proces een geschil tussen rechters, waarvan de onwetende partijen het gelag betalen.

Het is voor een rechter moeilijk om het juiste evenwicht te vinden tussen onafhankelijkheid jegens anderen en bescheidenheid jegens zichzelf: trots zijn zonder hoogmoedig te worden en tegelijk nederig zijn zonder slaafs te worden, zoveel zelfrespect hebben dat men zijn eigen mening kan verdedigen tegen het gezag van de machtigen of tegen de dialectische listen

van derderangsadvocaten, en tegelijk zoveel besef hebben van de menselijke feilbaarheid dat men altijd bereid is om andermans mening aandachtig te overwegen en zelfs om zijn eigen fout openlijk toe te geven, zonder zich af te vragen of die toegeving niet een verminking van het eigen prestige kan zijn. Voor de rechter moet de waarheid meer tellen dan andermans macht, maar ook meer dan zijn eigenliefde.

Als men ze weet te vinden, tonen rechterlijke dwalingen aan dat de rechter niet onfeilbaar is. Daarom heeft de rechter die zich onfeilbaar waant de spontane drang om diegene als een lasteraar te bestempelen die hem eraan durft te herinneren dat een rechtscollege al wel eens een onschuldige ter dood heeft veroordeeld.

Soms is de rechterlijke dwaling een onbewust gevolg van een zonde van hoogmoed: de magistraat die een bepaalde weg is ingeslagen, slaat de argumenten in de wind van wie hem wil bewijzen dat hij het mis heeft, want hij is ervan overtuigd dat de waardigheid van de justitie eronder zou lijden als hij van dat eenmaal gekozen pad nog zou afwijken.

Hij denkt dat de justitie op het spel staat, terwijl het alleen zijn eigenliefde is. Door te volharden in de boosheid is hij, zonder het zelf te merken, van rechter tot partij geworden.

Ook met de vonnissen is het zoals met de seizoenen. Iedere advocaat weet dat voor sommige zaken die aan de vooravond van de vakantie worden behandeld, het gevaar bestaat dat erover beslist wordt door magistraten die hun koffers al gepakt hebben om op vakantie te vertrekken.

De vonnissen zullen zijn zoals de zomerkleren: licht.

Een jonge magistraat, belast met het ambt van openbaar aanklager, vertrouwde mij met een zucht toe: 'Nooit prijst mijn meerdere mij voor een zorgvuldig gevoerd vooronderzoek, voor een goed gemotiveerd requisitoir. Wat voor hem telt, is het aantal dossiers dat ik dagelijks van mijn bureau kan wegwerken. Aan het eind van de maand vraagt hij mij alleen hoeveel processen ik afgehandeld heb, en hoe meer het er zijn, hoe meer hij mij prijst. Het is de kwantiteit die hem interesseert, niet de kwaliteit. Hij is geobsedeerd door het probleem van de werkachterstand, niet door dat van het rechtspreken. Om zijn probleem op te lossen zijn tien overijlde requisitoiren, waarin je de veroordeling van tien onschuldigen eist, tien keer meer waard dan één enkel doorwrocht requisitoir dat rechtvaardigheid nastreeft.'

Om hem te troosten vertelde ik hem daarop de woorden die toegeschreven worden aan Vittorio Scialoja[37], toen hij de Duce het programma van een reeks met Latijnse klassieken ging voorleggen die de *Accademia dei Lincei* zou verzorgen. 'Excellentie,' zei hij tegen hem, 'dit is een werk van lange adem, dat een geduldige voorbereiding vraagt. Men kan niet zomaar "met de fascistische slag" te werk gaan…'

'En hoe is dat dan?' vroeg de ander, terwijl hij grote ogen opzette.

'Dat is snel en slecht, excellentie.'

Ook de justitie is zoals die reeks van klassieken: ze moet niet aanslepen, maar ook niet overhaasten.

Iedereen heeft de mond vol over een aantal geruchtmakende gevallen van rechterlijke dwaling, die na twintig of dertig jaar aan het licht zijn gekomen, toen de ware schuldige op zijn sterfbed zijn misdaad bekende. De publieke opinie is geschokt: hoe kunnen magistraten niet verontrust zijn door het idee dat zulke gevallen mogelijk zijn en dat onschuldige wezens door hun toedoen hun hele leven in een cel wegkwijnen? Het antwoord van een hoge magistraat, die dicht bij zijn pensioen stond (ik vertel geen grap: dit gesprek heeft echt plaatsgevonden), luidde als volgt: 'Als je een kansberekening maakt, kan het zijn dat dat de helft van de vonnissen onrechtvaardig is, en dat de helft van de veroordeelden dus onschuldig in de cel zit, maar volgens diezelfde redenering was de helft van de vrijgesprokenen eigenlijk schuldig en had ze in de gevangenis moeten zitten. Je mag je niet opwinden over een alleenstaand geval: je moet het fenomeen van de rechterlijke dwaling op grote schaal bekijken, en dan zie je dat volgens de statistieken de dwalingen weer worden gecompenseerd in de andere richting. Zo is de weegschaal van de justitie in evenwicht, en kunnen wij rechters rustig slapen.'

Wee jou als je het aan de stok krijgt met een prikkelbare rechter, zoals dat af en toe wel eens iemand overkomt: met een rechter die het zelfs als een persoonlijke belediging beschouwt wanneer de advocaat respectvol zijn ongenoegen of een meningsverschil uit.

Dat is me helaas zelf een keer overkomen, in een arbeidsgeschil dat voortkwam uit het ontslag van twee bedienden, aan wie het bedrijf, dat hen vanwege personeelsinkrimping op straat had gezet, onder allerlei voorwendsels de wettelijke ontslagpremie weigerde. Ze hadden allebei dezelfde rang en dezelfde anciënniteit: de ontslagpremie had voor allebei, tot op de centiem, precies evenveel moeten zijn. Een van de ontslagenen werd door mij verdedigd, de ander door een vertrouwensadvocaat van hem. Twee volkomen identieke zaken, maar twee verschillende processen: begonnen op dezelfde dag, voor dezelfde kamer van de rechtbank, allebei toegewezen aan dezelfde onderzoeksrechter.

De twee ontslagenen wilden hun geld natuurlijk zo snel mogelijk opstrijken, maar die haast had niet de onderzoeksrechter, die de aan elkaar gepaarde zittingen van beide processen herhaaldelijk verdaagde. Na bijna een jaar wachten werden de twee zaken ten slotte samen naar de plenaire zitting van het college verwezen en op dezelfde dag behandeld.

Beide verdedigers, mijn confrater en ik, hadden dezelfde stelling geponeerd, die stoelde op een bepaald artikel uit het burgerlijk wetboek, maar ik was zo onvoorzichtig geweest om in mijn geschreven betoog te zinspelen op de ongepastheid van die verdagingen. Het is bekend, zei ik, dat de ontslagpremie ervoor moet zorgen dat de werkloze werknemer brood op de plank heeft zolang hij op zoek is naar een nieuwe baan; laat men hem een jaar wachten, dan loopt men het gevaar hem het geld pas te kunnen geven als hij gestorven is van de honger.

Deze opmerking schoot de rechtbank in het verkeerde keelgat, en ze sprak op dezelfde dag in twee identieke gevallen twee verschillende vonnissen uit: in de zaak die werd verdedigd door mijn confrater, een verzoenlijk, geduldig man, kende ze de ontslagene het recht op de integrale premie toe; in die welke ik verdedigde, stelde ze zich polemisch op tegen de kritiek van de pleiter en interpreteerde hetzelfde wetsartikel als straf op een andere manier, zodat de ontslagpremie van mijn cliënt werd gekort tot de helft van wat hem volgens de terechte motivering van het andere vonnis was toegekomen.

Een ontstemde rechter kan onbewust de neiging hebben om de onschuldige partij de fouten van haar al te voortvarende verdediger aan te rekenen. Rechters zijn geboren om te oordelen, niet om geoordeeld te worden. De advocaat met de al te grote mond, die de pretentie zou hebben

over hen te oordelen, zou ongewild de ondergang van zijn cliënt kunnen worden.

De gedachte dat het hof van beroep het vonnis in eerste aanleg ongeldig kan verklaren, kan op de rechter die het heeft opgesteld, al naargelang van zijn karakter, een goede of een slechte uitwerking hebben.

Voor sommige rechters, die zich meer bewust zijn van het gemak waarmee mensen fouten maken, is dat een rustgevende gedachte, die hen helpt de last van hun verantwoordelijkheid beter te dragen ('als ik verkeerd ben geweest, dan kunnen de beroeprechters een en ander rechtzetten').

Maar er zijn andere rechters voor wie deze gedachte een soort nachtmerrie wordt, in die mate zelfs dat ze voor hun motivering allerlei ingenieuze kronkels moeten bedenken waardoor de verliezer de wettelijke wegen versperd ziet om bij hogere rechters in beroep te gaan.

Ik verkies de ernst van de rechters van het eerste soort, maar ik begrijp ook de jaloezie van de anderen, die eigenlijk niet meer is dan een op de spits gedreven menselijk gevoel. Bij de gedachte dat iemand hun kinderen niet mooi zou vinden, verliezen veel ouders elke redelijkheid.

Een van de meest vernederende herinneringen uit mijn professionele carrière is die van een gesprek dat ik vele jaren geleden voerde – en voortijdig afbrak – met de voorzitter van een kleine rechtbank in de provincie: een oude man die dicht bij zijn pensioen stond, ontevreden was over zichzelf (zoals ik later doorkreeg) en verbitterd was door die provinciale bekrompenheid waarin zijn carrière roemloos ten einde liep.

Ik was hem de argumenten gaan uiteenzetten waarom mijn cliënte, in een echtscheidingszaak die door hem werd behandeld, zich niet wilde neerleggen bij een verzoeningsvoorstel dat het beheer van de aanzienlijke bruidsschat in handen van de losbollige, spilzieke echtgenoot gaf. De voorzitter hoorde mij een tijdlang met een achterdochtig, brutaal air aan (ik had speciaal voor dit gesprek een lange reis gemaakt en het was de eerste keer dat wij elkaar ontmoetten) en viel mij toen abrupt in de rede: 'Ik snap het al, ik snap het al: een verzoening komt u niet uit. Uw cliënte heeft een mooi vermogen: het zou zonde zijn als de heren advocaten zo'n buitenkansje aan hun neus voorbij lieten gaan…'

En hij knipoogde, alsof hij mij een compliment had gemaakt.

Ik liet die lomperik voor wat hij was om hem niet met grove woorden van repliek te hoeven dienen. Maar toen ik een tijd later weer gekalmeerd over dat voorval praatte met een magistraat uit een andere stad, die een vriend van mij was, een gevoelig, diepmenselijk man, drukte ik hem mijn verwondering uit over de onbeleefdheid van deze voorzitter, die niet eens had beseft hoe zwaar hij mij had beledigd: 'Als ik tegen een rechter zei dat de magistratuur een beroep is als alle andere en dat wat magistraten drijft niet de liefde voor de rechtspraak is, maar alleen de verwachting van het salaris aan het eind van de maand, dan zou hij zich terecht beledigd voelen. Waarom zou een advocaat zich dan niet beledigd mogen voelen als hij zich door een rechter hetzelfde hoort vertellen?'

Mijn gesprekspartner probeerde voor de oude voorzitter in de bres te springen: 'Sommige magistraten lijden aan een soort professionele ijdelheid, waardoor ze weigeren te geloven dat er zoiets kan bestaan als advocaten die bereid zijn om het recht louter uit liefde en niet uit geldzucht te dienen. Alleen rechters geloven dat ze het monopolie hebben op deze vrome toewijding aan het eigen ambt. Alleen de magistratuur zou waardig genoeg zijn om beschouwd te worden als een apostolaat, terwijl de advocatuur, zij wel, alleen maar een beroep zou zijn…'

Ik antwoordde hem dat de rechter die niet begrijpt dat er ook voor advocaten (voor de beste onder hen) geen grotere troost bestaat dan het besef, of de illusie, dat ze de rechtspraak dienen, die troost ook zelf niet kent. Aan zichzelf meet men de ander af, soms onbewust. Als er rechters zijn die denken dat het enige licht in het leven van advocaten de luchtspiegeling van het grove gewin is, dan wil dat zeggen dat zijzelf niet genoeg voldoening halen uit de onbaatzuchtige liefde voor het recht en zichzelf elke dag verwijten dat ze geen winstgevender beroep gekozen hebben. Maar dat is geen morele superioriteit: dat is ordinaire afgunst.

Aan de vooravond van een zware strafzaak in cassatie, waarvan de uitkomst volgens de allang aanvaarde jurisprudentie exact te voorspellen leek, orakelt de enthousiaste voorzitter tegen een van de verdedigers die hij in de gang tegenkomt: 'Meester, morgen zult u eens zien! Het wordt een ware aardschok voor de rechtspraak. We zullen een arrest uitspreken dat nooit eerder vertoond is, een arrest "dat geschiedenis zal schrijven"'.

Om beroemd te worden stak Herostratos de tempel van Artemis in Efeze in brand en schreef zo geschiedenis. Zijn er misschien ook magistraten te vinden die zo op roem belust zijn dat ze bereid zijn de rechtspraak op het hoofd van de beklaagden te laten neerstorten alleen voor het genoegen om het revolutionaire vonnis onder hun naam in de vakbladen te zien verschijnen?

Twintig jaar geleden was ik in de wachtkamer van de eerste voorzitter van het hof van cassatie getuige van een eigenaardig voorval. Om bij de eerste voorzitter ontvangen te worden moest men zich aanmelden bij de gerechtsbode, die iedereen strikt in volgorde van aanmelding naar binnen liet. Op de stoelen zaten verschillende mensen die zich al hadden aangemeld geduldig te wachten, waaronder ikzelf.

Plotseling stapte een of andere kerel met een zwaarwichtig air naar binnen en zei tegen de bode op een toon die geen tegenspraak duldde: 'Dient u mij aan bij Zijne Excellentie. Zegt u hem dat *commendatore* B….., raadslid van het hof van beroep, er is.'

'Ik zet u meteen op de lijst,' zei de bode.

'Maar dient u mij alvast aan!'

'Dat mag ik niet doen, zo luiden de orders. Ik doe het als u aan de beurt bent.'

Briesend van woede liep hij naar buiten en kwam even later weer terug met een griffier bij zich, wellicht de directe meerdere van de gerechtsbode, die op insinuerende toon tegen de bode zei: 'Dit is *commendatore* B….., raadsheer van het hof van beroep. Dient u hem aan bij Zijne Excellentie.'

Maar de gerechtsbode wilde van geen wijken weten: 'Ik zal hem aandienen als het zijn beurt is.'

En een half uur lang bleef deze *commendatore*, die een magistraat en een gerechtsdienaar was, brullen en protesteren en lucht geven aan zijn ongeduld, in het bijzijn van ons allemaal, die het recht hadden voor hem naar binnen te mogen, want hij was niet van plan zich neer te leggen bij de volgorde van binnenkomst.

Als deze man niet dat beetje tact heeft dat nodig is om zijn egoïsme in te tomen, wat kan men dan van hem verwachten als magistraat? Hoe

kan hij anderen gerechtigheid bijbrengen als hij zichzelf niet eens kan leren hoe men zijn beurt afwacht?

(Een magistraat, een vriend van mij, wie ik over dit voorval vertelde, legde mij uit: 'Ik ken hem wel. Beklaag hem maar. Hij werd doorgelicht. Magistraten die worden doorgelicht, worden onverantwoordelijke driftkikkers. Als hij zijn promotie beet heeft, zal hij ook zijn rust wel weer terugkrijgen en uit zichzelf gaan beseffen hoe je je hoort te gedragen onder fatsoenlijke mensen die in een rij staan te wachten.')

Manoeuvres in de gang, bemoeienissen, aanbevelingen hebben op sommige rechters het averechtse effect van het verhoopte: iemand laat zich onnadenkend aanbevelen, maar krijgt zijn achterbaksheid uiteindelijk met gelijke munt terugbetaald.

Op een keer, in een zaak waarin aanzienlijke economische belangen op het spel stonden en er terecht gevreesd werd voor politieke druk ten gunste van een van de partijen, ging de advocaat van de tegenpartij, nog voor de rechter-rapporteur in die zaak was aangesteld, naar de voorzitter van de rechtbank om hem zijn vrees openlijk voor te leggen.

De voorzitter nam hem zijn openhartigheid blijkbaar niet kwalijk en stelde hem op zijn gemak met de woorden: 'Wees gerust, als rapporteur zal ik de meest stuurse magistraat aanstellen, die zo "onbereikbaar" is dat hij niet alleen niet naar aanbevelingen luistert, maar als er een partij is die zich laat aanbevelen, die partij zelfs ongelijk geeft wanneer het rechtvaardig zou zijn om haar gelijk te geven.'

De advocaat was tevreden met de woorden van de voorzitter en het vonnis draaide ook helemaal in zijn voordeel uit.

Maar achteraf begon de twijfel te knagen: 'Heb ik nu gewonnen omdat de rapporteur overtuigd was van de argumenten van mijn cliënt, of omdat hij beledigd was door de aanbevelingen van mijn tegenstander?'

(Ik heb een professor gekend die in hetzelfde bedje ziek was, maar om te voorkomen dat zijn ziekte hem onrechtvaardig streng zou maken tegenover de examinandi die zich lieten aanbevelen, stak hij alle brieven waarin hij een aanbeveling vermoedde ongelezen in zijn zak en las ze allemaal achteraf, als de examens achter de rug waren. Het mooie is dat uit die retrospectieve lectuur haast altijd bleek dat alle aanbevolenen rechtmatig gezakt waren, en dat deed hem plezier, als een wiskundig bewijs van deze coïncidentie.)

Ook als ze in hun privéleven voorkomen, worden bij rechters sommige kleine gebreken of onschuldige verstrooidheden, die men bij andere mensen vergeeft of zelfs met vertedering bekijkt, als ongeoorloofd beschouwd voor de ernst van hun ambt.

Bijvoorbeeld: mocht ik een bezoeker van voetbalwedstrijden zijn (wat ik, tot mijn schaamte, niet ben) en tussen het joelende publiek een beroepsraadsheer herkennen die wild met zijn armen staat te zwaaien en de scheidsrechter naar zijn hoofd slingert dat hij omgekocht is, hoe zou ik dan de volgende dag, als ik een zaak voor hem moet behandelen, nog steeds vertrouwen kunnen hebben in zijn ernst en zijn evenwicht?

Hetzelfde gevoel van ontmoediging overviel me eens toen ik vóór de zitting onder vier ogen sprak met de voorzitter van een rechtbank waarvoor ik over een hoger beroep moest pleiten, en ik aan de iriserende glans van zijn gepommadeerde hoofd merkte dat hij zijn haar verfde. Ach, ach, hoe kan iemand een gewetensvol waarheidszoeker zijn in andermans zaken als hij zelfs in de kleur van zijn paar hoofdharen een loopje neemt met de waarheid?

In een onderzoekscommissie voor de hervorming van de rechtsorde heb ik horen vertellen dat het één (en misschien wel twee) keer is voorgevallen dat een pas gepromoveerd magistraat, in afwachting dat hij naar een nieuwe zetel werd overgeplaatst, gevraagd had om de overstap te mogen maken van de diensten van de zittende magistratuur, waar zijn hele loopbaan zich tot dusver had afgespeeld, naar die van de staande (met andere woorden van het openbaar ministerie). Niet omdat hij zich zo bijzonder geschikt voelde voor de functie van openbaar aanklager, die uitgesproken redenaarskwaliteiten vergt, maar omdat het aantal beschikbare plaatsen in de staande magistratuur doorgaans groter is dan dat in de zittende en het dus gemakkelijker is voor de magistraat die de eerste kiest om een vrije plaats te bemachtigen in een stad die hem bevalt. Toen deze magistraat de begeerde zetel eenmaal gekregen had, legde hij een medisch attest voor dat aantoonde dat hij leed aan chronische schorheid, waardoor hij niet in het openbaar kon spreken. En zo was het hem gelukt zichzelf nogmaals als

extra raadslid te laten overplaatsen naar de zittende magistratuur van diezelfde stad.

Een magistrale truc, maar ik zou niet willen dat een dergelijke magistraat morgen moest oordelen in een van die – in de praktijk zo vaak voorkomende – zaken die neerkomen op een kwestie van loyaliteit en goede trouw.

Een paar jaar geleden was in de kranten veel te doen over de woedeaanval die een bepaalde volksvertegenwoordiger had gekregen toen hij op een zwoele augustusmiddag aan een tafeltje in een restaurantje in Rome zat. Naast zich zag hij een jonge dame met haar echtgenoot plaatsnemen, die haar bolero uittrok en daaronder niets anders aanhad dan een van die uitgesneden katoentjes die 'strandjurkjes' worden genoemd.

De volkvertegenwoordiger, die een moralist was, nam aanstoot aan die blote schouders, verloor zijn zelfbeheersing en slingerde de losbandige dame beledigingen naar het hoofd (bewondering verdiende haar echtgenoot, die zich wist in te tomen om die bezetene niet te lijf te gaan).

Als volksvertegenwoordiger niets op aan te merken. Maar het punt is dat hij een magistraat was. Als de kiezers hem morgen niet verkiezen en hij opnieuw rechter wordt, hoe kan een advocaat die voor hem een beklaagde van zedenschennis moet verdedigen, vertrouwen hebben in zijn gelijkmoedigheid?

Ik zeg niet dat rechters middelmatige mensen moeten zijn (of tenminste proberen te lijken), maar wel doorsnee mensen. Ook in zijn schaamtegevoel moet men niet overdrijven, zelfs niet wanneer men rechter is.

Nadat hij een onrechtvaardig vonnis had geveld biechtte een van de rechters die deel hadden genomen aan de bespreking, mij op: 'Toen we na het nemen van die beslissing uit de raadkamer kwamen, voelden we ons allemaal verward en ontevreden, maar we hadden helaas geen andere keus: de wet is de wet!'

Goed gezegd. Maar rechters zouden meer belang moeten hechten aan dat gevoel van ontevredenheid dat hen soms overvalt op het ogenblik dat ze de raadkamer verlaten. Wanneer dat gevoel hen waarschuwt, zouden ze terug naar binnen moeten gaan en zich afvragen of dit voorwendsel van het respect voor de wet niet in veel gevallen een hypocriete manier is om onrechtvaardigheid met de mantel der rechtvaardigheid te bedekken.

Vragenlijst voor een gewetensonderzoek van een magistraat op het eind van zijn carrière:

- Is het mij ooit overkomen dat ik, terwijl ik dacht dat ik overtuigd was van de schuld van de beklaagde, plots merkte dat ik hem voor onschuldig hield nadat ik te weten was gekomen wiens zoon hij was?
- Is het mij bij het beslissen over een geschil ooit overkomen dat ik de politieke meningen of de religieuze overtuiging of de familiebanden of de vriendschappen van de partij die naderhand gelijk heeft gekregen, niet meer uit mijn hoofd kon zetten?
- Is het mij ooit overkomen dat ik, als ik op dezelfde zitting twee getuigen vroeg om tegenover mij plaats te nemen, voor elk van hen een verschillende formulering heb gebruikt: voor de een 'ga maar zitten' en voor de ander 'neemt u plaats'?
- Is het mij bij het vellen van een vonnis ooit overkomen dat ik ongewild dacht aan de gevolgen die de een of andere beslissing kon hebben voor mijn promotie of mijn overplaatsing?

Zoet en zorgeloos is de oude dag van de magistraat in ruste die op al deze vragen kan antwoorden: 'Nooit.'

XV

Over bepaalde lichamelijke ongemakken, eigen aan alle stervelingen, waaraan ook magistraten niet ontkomen

Ook rechters zijn arme drommels die gevoelig zijn voor maagkrampen en onder de schijnbare onverstoorbaarheid van hun toga vaak de hachelijke strijd verstoppen van iemand die, zonder dat daar uiterlijk iets van blijkt, de capriolen van zijn eigen opstandige ingewanden probeert te onderdrukken.

Toen ik eens, om de tijd te doden tot mijn zaak aan de beurt was, door de gangen van het hof van cassatie wandelde, zag ik een collega met uitpuilende ogen een rechtszaal uit komen en op mij toe rennen, alsof hij net iets buitengewoons had gezien. Hij greep mij bij de arm en trok me mee: 'Ongelooflijk, ongelooflijk! Dit móet je horen…'

Nog helemaal ondersteboven van wat hij had gezien, vertelde die collega van me vervolgens hoe de procureur-generaal in zijn zaak, die dag een voortreffelijk magistraat, die bekend stond om de grote vurigheid waarmee hij zijn welsprekendheid ook in de burgerlijke zaken een pathetische, meeslepende toon gaf, na de pleidooien van de twee advocaten (de beroeper en de geïntimeerde) was opgestaan voor zijn slotbetoog.

Deze keer wilde hij het hof ervan overtuigen het beroep te ontvangen en bij wijze van dialectisch slimmigheidje maakte hij de veronderstelling dat het hof het had verworpen en beeldde hij zich alvast in wat voor absurde gevolgen dat zou hebben: 'Laat het Weledelgestrenge hof goed beseffen wat er naar boven zou komen als zij het beroep verwierp. Verwerpt u het gerust, maar daarna…'

Hij kon zijn zin niet afmaken: een van de raadsheren van het college, die met het hoofd tussen de handen helemaal leek op te gaan in het requisitoir, sprong plotseling overeind en liet daar op de glanzende tafel iets heel anders terechtkomen dan wat de procureur-generaal met de uitdrukking 'naar boven komen' had bedoeld…

De kracht van woorden! Om de zitting niet te verstoren zat die arme man daar onder zijn toga al een uur zijn maagkrampen te verbijten, de tanden op elkaar geklemd, het voorhoofd bepareld met een laagje klam zweet; tot dan toe was het hem gelukt om geen schandaal te verwekken…

Die allusieve zin, die verraderlijke uitdrukking deden hem de das om. Het was zoals een golfslag voor een zeezieke, zoals de druppel, zou men toepasselijk kunnen zeggen, die de emmer doet overlopen.

De zitting werd uiteraard opgeschort.

In het soort gewijde handeling dat de zitting met haar liturgie en haar gewaden is, verandert de rituele uitdossing met toga en baret (aan de Engelse hoven met pruik) de rechters al dan niet ogenschijnlijk in allemaal eendere, evenwaardige symbolen van dezelfde functie, die door hun ambtsgewaad van alle zware persoonlijke onvolkomenheden worden verlost.

Onder die onvolkomenheden, die de uitdossing zou willen verstoppen, vallen ook de lichamelijke ongemakken, verschillend van persoon tot persoon, die op allerlei manieren de kwetsbare, tere menselijke natuur teisteren. Maar die erkent de proceswet niet: zij geeft niet toe dat de magistraten op de zitting onder diezelfde toga qua leeftijd, gezondheid of humeur verschillen; ze maakt geen onderscheid tussen jong en oud, tussen gezond en ziek, tussen bloedarm en volbloedig. Ze gaat ervan uit dat de onontkoombare ouderdomskwalen geen vat hebben op die roerloze, waardige personen, die zich tijdens de plechtige ceremoniën in purper en hermelijn hullen: een verstopte lever, een onregelmatige hartslag. Wat volgens de rechtsgeleerden in het proces telt, is de vorm en die is voor iedereen gelijk; rechters zijn allemaal gezonde toonbeelden van morele en fysieke integriteit, met alerte zinnen en stalen zenuwen; het probleem van de lichamelijke weerbaarheid is bij hen niet aan de orde, want zij zijn geen mensen op wie het ongemak van de pijn vat heeft, maar symbolische abstracties, vrij van honger en dorst, van moeheid en ouderdom.

Maar advocaten weten dat de uitkomst van de zaak concreet kan afhangen van een leverkoliek of van ouderdomszwakte. Ook vonnissen kunnen gewrichtsontsteking of geelzucht krijgen en daar vertonen de motiveringen de onmiskenbare symptomen van. Vaak lijkt het beroep bij een hogere rechter op een zuiveringskuur om galstenen op te lossen: tegen

het vonnis van de zieke rechter zoekt men naar de rechtvaardigheid van de gezonde rechter (of tenminste van een rechter die aan een andere ziekte lijdt).

In hun jargon noemen strafpleiters de rechters zwart die principieel meer overhellen naar strengheid dan naar mildheid en onschuld beschouwen als een gebrek aan eerbied (men zou haast zeggen als een *crimen laesae maiestatis*[38]) tegenover de waardigheid van hun functie.

Waarom ze hen 'zwart' noemen? Ik veronderstel dat er in het onderbewustzijn van dit adjectief een verwijzing zit naar de kleur van de gal, die de antieken 'zwart' noemen. Zwaarmoedige rechters, galspuwende rechters: woorden die anders klinken, maar min of meer hetzelfde betekenen. Bijna altijd is een overdaad aan strengheid te wijten aan een leversteen, die zelfs de leliewitte onschuld zwart maakt.

Men hoeft zich eigenlijk niet op te winden als tijdens de collegiale zittingen, die bedoeld zijn voor de mondelinge behandeling van zaken, in het rechtscollege een of andere magistraat met een stem als een klok zetelt.

Dat zou een onvoorstelbaar gebrek zijn aan een Engels hof, waar de hele zitting bestaat in een dialoog op zachte toon tussen de magistraat die op zijn rechterstoel zit en de advocaten die aan de balie voor hem staan: een vlotte, vriendelijke dialoog waarin de magistraat niet aarzelt om de advocaat halverwege een betoog dat hem niet kan overtuigen te onderbreken en hem openlijk te weerleggen, door argumenten aan te dragen voor de stelling van zijn tegenstander. Wanneer hij zich ten slotte door dit eerlijke gesprek heeft kunnen overtuigen van de waarheid, dicteert hij de stenografe op staande voet, zonder in raadkamer te gaan, de motivering en de slotconclusie van zijn vonnis. Bij dit soort zitting in dialoog is het ondenkbaar dat de magistraat die de behandeling moet leiden hardhorig zou zijn: je kunt nu eenmaal niet op zachte toon met een dove spreken.

Maar bij de Italiaanse aanpak is het (vooral in burgerlijke zaken) niet echt noodzakelijk dat de magistraten luisteren. Het pleidooi is als een ritueel dat de advocaat voor eigen rekening voltrekt; de magistraten wonen het alleen maar bij zonder eraan deel te nemen, als een mimevoorstelling: vaak mooi om te zien, maar altijd overbodig.

Dat geldt zeker voor de burgerlijke processen – cassatie uitgezonderd – waar het overleg over het vonnis pas maanden later plaatsvindt: wanneer de rechters die de pleidooien hebben bijgewoond, zelfs die met een scherp gehoor, zich niet meer kunnen herinneren wat ze gehoord hebben.

Maanden later is het pleidooi in hun geheugen als een ver, betekenisloos geruis geworden; elk verschil tussen wie ernaar heeft geluisterd en wie er niet naar kon luisteren, wordt door de tijd uitgewist.

Onze burgerlijke procedure hecht zo weinig belang aan de mondelinge behandeling dat het lijkt alsof ze de magistraten met opzet allemaal doof wil maken; zijn ze het niet van nature, dan maar ambtshalve.

Het zou de advocaat geen windeieren leggen, mocht hij zich, voor hij een zaak moet bepleiten, eerst geïnformeerd hebben over de huisgewoonten van de rechter: hoe laat hij luncht, of zijn vrouw het eten stipt op tafel zet en of hij uitgerekend die dag niet toevallig een gast thuis heeft uitgenodigd.

Mocht hij daarvan op de hoogte zijn, dan zou de advocaat wel uitkijken dat hij niet langer praat dan dat noodlottige moment waarop de ernst van de rechter onvermijdelijk wordt verstoord door zijn gastronomische kribbigheid. Door het kort te houden zou hij de zaak van zijn cliënt een grotere dienst bewijzen dan met een zeer welsprekende redevoering die maar blijft aanslepen, terwijl de geest van de rechter bezocht wordt door de grimmige obsessie van het sobere middagmaal dat overgaar staat te worden.

Ik maakte speciaal een lange reis om voor een ver hof van beroep een lastige burgerlijke zaak te gaan behandelen, maar toen ik aankwam, liet de voorzitter mij nog voor het begin van de zitting in zijn kantoor ontbieden en zei vriendelijk tegen mij: 'Het spijt me, meester, maar de behandeling moet worden verdaagd.'

'Edelhoogachtbare, ik heb speciaal de reis gemaakt…'

'Dat begrijp ik, en ik vind het jammer voor u, maar het raadslid-rapporteur dat de zaak bestudeerd had, is uitgerekend gisteren ziek geworden en ik heb hem moeten laten vervangen. En de nieuwe rapporteur heeft nog niet de tijd gehad om de zaak door te nemen.'

'Daarom lijkt een verdaging me nog niet nodig. Wij advocaten zullen zo eenvoudig en precies mogelijk proberen te spreken, zodat het nieuwe raadslid-rapporteur, als hij zo goed wil zijn om naar ons te luisteren, zich al kan laten inlichten over de kwesties en het dossier achteraf veel gemakkelijker zal kunnen bestuderen.'

De voorzitter barstte in lachen uit: 'De nieuwe rapporteur kan jammer genoeg niet naar de advocaten luisteren: hij is stokdoof.'

Ik was met verstomming geslagen en hij voegde er met een glimlach aan toe: 'Het spijt me werkelijk, maar we moeten de rapporteur echt de tijd geven om de stukken te lezen en de behandeling met twee weken verdagen.'

'Goed en wel, edelhoogachtbare, maar zal hij over twee weken niet nog altijd doof zijn?'

'Zeker. Maar wanneer hij over twee weken door het lezen van het proces op de hoogte is van de zaak, zal hij de discussie met enig nut kunnen bijwonen, want dankzij jullie gebaren en lipbewegingen en met de geschreven memories in het achterhoofd zal hij jullie mondelinge bewijsvoeringen dan bij benadering kunnen begrijpen. En als hij ze niet begrijpt, dan zullen wij van het rechtscollege, die ze wel gehoord hebben, ze hem in de raadkamer wel vertellen.'

Precies twee weken later maakte ik weer mijn opwachting en tijdens de mondelinge behandeling probeerde ik het raadslid-rapporteur, dat mij met wijd open ogen gadesloeg, met mijn gebaren het verschil tussen verjaring en vervallenverklaring duidelijk te maken. Het is knap lastig om dat onderscheid met gebaren uit te drukken, en uit het feit dat ik in het zes maanden later uitgesproken arrest ongelijk kreeg, moet ik opmaken dat het mij niet gelukt is.

Telkens als ik voor die ene rechtbank had gepleit, was mij het norse gezicht van die ene magistraat opgevallen, die mij, terwijl ik aan het spreken was, onafgebroken strak en onaangedaan aankeek, zonder dat een beweging of een frons op zijn gezicht ooit zijn indrukken liet doorschemeren. Nu overkomt het mij als Toscaan regelmatig dat ik me, zelfs bij zeer ernstige rechtskwesties, een geestig woordje laat ontvallen en dan op de gezichten van de luisterende magistraten tot mijn plezier een zweem van een glimlach zie verschijnen, als een moment van ontspanning waar-

voor zij mij denk ik niet ondankbaar zijn. Maar bij hem geen sprake daarvan: om het even welke kwinkslag ging de mist in; terwijl de anderen lachten, keek hij mij aan met datzelfde stuurse gezicht, waar ik koude rillingen van kreeg. Hij was voor mij het levende beeld van de strengheid van de justitie geworden, die geen grappen of afdwalingen toelaat.

Maar toen hij een paar jaar later de leeftijdsgrens had bereikt, schakelde die magistraat over op het beroep van advocaat en zo overkwam het mij een keer dat ik hem als collega bij de verdediging had aan de vooravond van een zitting waarbij het werk van de behandeling – we moesten een zeer complexe zaak bepleiten – wel onder verschillende verdedigers verdeeld moest worden.

We waren samengekomen om deze werkverdeling vast te leggen. Hij stond altijd apart, maar toen we ons ten slotte tot hem richtten, zei hij tegen ons met een oprechtheid die we allemaal bewonderden: 'Verontschuldig mij: als het om schrijven ging, dan zou ik graag mijn deel van het werk doen, maar wat spreken op de zitting betreft, voel ik me niet de geknipte man, want door een oud gehoorprobleem kan ik de woorden van mijn gesprekspartner op meer dan een meter afstand niet meer verstaan.'

Toen begreep ik waarom hij als magistraat nooit lachte. In de rechtszaal zitten rechters en advocaten een tiental meter van elkaar. Hij zag er streng uit, maar eigenlijk was hij doof.

Bij dit verhaal hoort een kanttekening, die mij werd gesuggereerd door een collega-advocaat, die wel het een en ander weet over de raadselen van de zittingen, want hij is de zoon van een oude magistraat in ruste.

Ik deed hem het verhaal van de rechter die tijdens de zitting nooit lachte omdat hij doof was. Hij onderbrak me: 'Let op, vertrouw niet op zulke tekenen: er zijn ook doven die op het juiste moment glimlachen, omdat ze vanuit hun ooghoek naar het gezicht van de voorzitter gluren en zich daarop afstemmen. Een wonderbaarlijk middeltje waardoor de doven weer horen en de blinden weer zien: conformisme.'

Kunnen luisteren naar de goede argumenten van een ander is de voornaamste gave van de rechter: het gehoor is het meest kostbare en meest onmisbare zintuig (men zou zelfs kunnen zeggen het beroepszintuig) van

wie ambtshalve zijn hele leven lang in stilte moet zitten luisteren naar wie staat te spreken.

Daarom is de hoorzitting het middelpunt van het proces. Geen hoorzitting zonder gehoor: het zou geen zin hebben de zitting te openen als de oren van de rechters dicht bleven. Maar jammer genoeg komt het toch voor dat hoe meer magistraten in graad stijgen, hoe minder fijn hun gehoor wordt. Zo biechtte één van hen mij op: 'Dat is onze carrière (en ons drama) ten voeten uit: in het begin hoor je, aan het eind ben je doof.'

Als men het echte motief wil begrijpen van sommige blijken van ongeduld bij rechters tijdens de zitting en de bruuske manier wil rechtvaardigen waarop ze de breedsprakige verdediger soms onderbreken, dan mag men niet vergeten dat ook zij van vlees en bloed zijn en dat er grenzen zijn aan hun geduld; maar dat moet je óók in gedachten houden als je sommige van hun blijken van overdreven soepelheid en ongebruikelijke hoffelijkheid niet verkeerd wilt interpreteren.

Er was een oude voorzitter van het hof die een vrij lastig ouderdomskwaaltje had, één van de vele, dat hem belette om langer dan een half uur te blijven zitten. (Dat is niets nieuws. Toen men eiste dat een van de vormvoorwaarden voor de geldigheid van het vonnis was dat het werd uitgesproken door een zittende rechter, omdat het zitten op een troon een symbool van gezag is, ontstond er rond deze regel een hele casuïstiek van de wildste hypothesen: of het vonnis geldig was als het uitgesproken was door een rechter die op een paard zat, of door een rechter die op het balkon van een toren stond, of zelfs door een rechter die door een of ander ongemak verhinderd was te gaan zitten. En de *opiniones doctorum* over deze hete hangijzers durfden nogal te verschillen).

Zoals gezegd was er dus een oude voorzitter van het hof die gezien zijn behoefte om op te staan, verplicht was om de zitting om het halfuur even op te schorten. Wanneer een advocaat langer dan twintig minuten aan het woord was, begon de voorzitter op zijn stoel te wiebelen en blijken van onrust en angst te vertonen, maar tegelijk kreeg zijn gezicht geen uitdrukking van ergernis maar wel van verzoenlijke goedmoedigheid… Hij keek de advocaat aan alsof hij hem erg sympathiek vond, boog zich naar hem toe en begon naar hem te glimlachen, diens zinnen met welwillende gebaren en zelfs met hoofdknikjes te begeleiden. En tot slot onderbrak hij hem

zachtjes om hem gelijk te geven: 'Ja, ja, meester, ik begrijp uw stelling. Dat zegt u goed, dat zegt u heel goed, ik begrijp het perfect. Zeer zeker, meester, daar valt niets aan toe te voegen…'

En hij zette zijn handen op de armleuningen van de stoel, als om op te staan, om hem duidelijk te maken dat hij overtuigd was van zijn argumenten.

De eerste keer dat hij voor deze rechtbank pleitte, stapte een piepjonge advocaat er triomfantelijk weer naar buiten. En hij vertelde zijn vrienden over zijn triomf: 'Terwijl ik aan het woord was, zat de voorzitter de hele tijd goedkeurend naar mij te glimlachen. Hij was in de wolken. Op het eind van mijn pleidooi was hij zo ontroerd dat hij van emotie de zitting stante pede opschortte en wegrende… Ik zag dat hij zijn tranen nauwelijks kon bedwingen.'

XVI

Over de bouw en de inrichting van rechtszalen

Het kruisbeeld doet niets af aan de strengheid van rechtszalen. Ik zou alleen willen dat het niet achter de rug van de rechters hing zoals nu.

Zoals het nu is kan alleen de beklaagde het zien, die, wanneer hij de rechters aankijkt, vertrouwen zou willen hebben in hun rechtvaardigheid; maar wanneer hij daarna op de muur achter hen het smartelijke symbool van de rechterlijke dwaling ziet, zal hij eerder gaan geloven dat het hem waarschuwt alle hoop te laten varen: geen symbool van hoop, maar van wanhoop. Men zou haast zeggen dat het daar met opzet achter de rug van de rechters gehangen is om te beletten dat zij het zien. En toch zou het geen kwaad kunnen mocht het vlak tegenover hen hangen, goed zichtbaar op de muur aan de overkant, opdat zij het tijdens het oordelen nederig bekijken en nooit vergeten dat het gruwelijke gevaar een onschuldige te veroordelen hun boven het hoofd hangt.

Tot voor kort was het hof van cassatie onderverdeeld in vijf kamers, drie burgerlijke en twee correctionele. Elke kamer heeft een eigen zaal. Die van de correctionele kamers zijn kleiner en intiemer, zodat de stoelen van de rechters bijna binnen handbereik van de advocaten staan wanneer ze spreken. De drie burgerlijke kamers zijn veel groter en monumentaler, waarbij de tafel van de advocaten een heel eind van die stoelen vandaan staat.

De reden voor dat verschil heb ik nooit begrepen, het mysterie is alleen maar groter geworden na een vreemd voorval dat mij onlangs overkwam.

Om de achterstand bij de correctionele beroepen weg te werken is onlangs de derde correctionele kamer in het leven geroepen, die bij gebrek aan een eigen zaal keer op keer ondergebracht wordt in een van de andere kamers, burgerlijk of correctioneel, op een dag dat die geen zitting houden. Op een morgen werd deze derde correctionele kamer toevallig ondergebracht in de zaal van de tweede burgerlijke kamer, waar ik al meerma-

... een eik met de rechter die in de schaduw daarvan luistert...

len aan de tafel van de advocaten had staan pleiten, in de overtuiging dat de rechters naar mij aan het luisteren waren.

Maar toen ik deze keer de derde correctionele kamer begon toe te spreken, merkte ik dat die magistraten, die toch op dezelfde stoelen zaten als die vanwaar de burgerlijke raadsleden mij blijkbaar goed hadden kunnen horen, duidelijke tekens gaven – ze gebaarden heftig en zetten hun hand aan hun oor – dat ze niets verstonden van wat ik op mijn gebruikelijke toon zei. Tot twee of drie keer toe verzocht de voorzitter mij luider te spreken en ten slotte zei hij: 'Meester, komt u alstublieft van achter de tafel dichterbij: in deze zaal is van hierboven geen woord te verstaan van wat u zegt.'

Ik kwam dichterbij en toen mij gevraagd werd om nog meer te naderen, schuifelde ik voetje voor voetje verder tot ik uiteindelijk vlak onder de neus van de voorzitter stond te spreken, terwijl de raadsleden, die uit hun stoelen waren opgestaan, zich om hem heen verzamelden om te horen wat ik zei.

Toen ik die correctionele zitting verliet, was dat met een prangende vraag. Waarom heeft geen enkele voorzitter, van alle keren dat ik in diezelfde zaal een burgerlijk beroep verdedigd heb, mij ooit gevraagd om harder te spreken? Er zijn twee mogelijkheden: of men gelooft dat magistraten in burgerlijke zaken van nature een veel fijner gehoor hebben dan die in strafzaken, of men gelooft dat het debat bij burgerlijke beroepen de waarde van een symbolische plechtigheid heeft, die advocaten een eind verderop onder elkaar kunnen voltrekken zonder daarmee de rechtvaardigheid te schaden.

Als men deze tweede veronderstelling aanneemt, dan moet gezegd dat deze zaal, waarin de magistraten gelukkig niets verstaan van de advocaten die zich daar beneden schor schreeuwen, voor burgerlijke zittingen beschouwd moet worden als een toonbeeld van perfecte akoestiek.

Het ideaal voor een gerechtsgebouw zou zijn zoals in de goede oude tijd: een eik met de rechter die in de schaduw daarvan luistert naar de argumenten van de beklaagde en het volk dat in een cirkel daaromheen zonder balie of barrière toekijkt. Rechtspraak onder de blote hemel, op klaarlichte dag, zonder gesloten deuren of geheime gangen.

Ik zou de minister van justitie willen vragen onder alle architecten van Italië een concours uit te schrijven voor een paleis van justitie zonder wachtkamers of gangen. Als men dat kon bouwen, zouden alle gerechtelijke problemen opgelost zijn.

Ik heb een bevriend magistraat over dit idee verteld. Hij zei tegen mij: 'Maar als er geen wachtkamers of gangen meer zijn, waar moeten al die advocaten die wij kennen, hun dag dan doorbrengen?'

Het lijkt zowaar alsof in de rechtszalen, zoals ze vandaag gebouwd en ingericht zijn (ik spreek in het bijzonder over die voor burgerlijke zittingen), alles piekfijn is uitgekiend om de advocaat de zin tot spreken te benemen: om hem met pesterijen zover te krijgen dat hij het woord bij voorbaat afstaat of, als hij dan toch wil spreken, er zo snel mogelijk de brui aan geeft.

Anders dan bij de klassieken wordt de spreektijd van de redenaars niet meer met een zandloper gemeten en al evenmin treft men altijd kordate voorzitters die de redenaars onderbreken om hen tot bondigheid aan te manen, maar de mechanismen tegen de welsprekendheid zijn, als preventieve veiligheidskleppen tegen spraakzame advocaten, vakkundig in de muren en de inrichting van de rechtszaal verstopt. Het publiek heeft niets in de gaten, maar zodra de advocaat begint te praten, wordt hij hun verborgen aanwezigheid gewaar.

De meest gebruikte techniek is die van de veel te grote rechtszalen. Onder het mom dat ze er statiger en monumentaler uit moeten zien, is hun grootte eigenlijk bedoeld om de tafel van de advocaten een paar tientallen meter van het meubel van de magistraten af te laten staan, zodat de verdediger, die niet van dichtbij kan zien of de rechters letten op wat hij zegt, de indruk heeft dat hij in het ijle praat en moedeloos weer gaat zitten.

Subtieler is de techniek van het verblindende licht. Het is mij in verscheidene rechtbanken opgevallen dat de rechtszaal in Italië meestal zo is ingericht dat de ramen zich in de muur tegenover de tafel van de verdedigers bevinden, zodat die de zon in de ogen hebben, terwijl de rechters in de strook tussen de twee ramen in de schaduw zitten, met hun rug naar het licht. Die oogverblinding is zo hinderlijk dat het een sterke aanzet tot bondigheid is. Sommige politieagenten gebruiken verblindend licht als dwangmiddel om iemand die wil zwijgen te doen spreken; in rechtszalen

wordt hetzelfde dwangmiddel gebruikt om iemand die wil spreken te doen zwijgen. Zonlicht in de ogen heeft op de redenaar dezelfde uitwerking als het verblindende flitsen van koplampen op de nietsvermoedende voetganger die 's nachts over straat slentert: hij raakt erdoor gedesoriënteerd en moet wel naar de stoep uitwijken.

(Maar ik heb zo'n vermoeden dat de plaatsing van deze ramen uitgekiend is, niet zozeer uit ongenoegen met de advocaten, als wel voor het gemak van de rechters. In schouwburgen worden tijdens sommige overgangen de schijnwerpers in de richting van de toeschouwers aangestoken om te beletten dat ze de decorwisselingen zouden zien; met dezelfde techniek – zoveel beter dan met een donkere zonnebril – beletten rechters dat advocaten de verschillende veranderingen in hun gezichtsuitdrukking in de gaten krijgen.)

Maar de wreedste kwelling is wel die van de dorst. Halverwege het pleidooi snoert die de advocaat de keel dicht en dreigt hem te verstikken als hij niet zwijgt.

Een parlementslid, een vriend van mij, maar geen advocaat, die nog nooit een burgerlijke zitting had bijgewoond, kwam op een keer in mijn gezelschap in de grote zaal van de verenigde kamer van cassatie en nadat hij lange tijd alle details in zich had opgenomen vroeg hij me: 'Hoe komt het toch dat er op de tafel van de advocaten geen spoor is van de traditionele fles water? Zodra een redenaar in de Kamer opstaat om te spreken, zet een opmerkzame bode meteen een fles water met een volgeschonken glas en suiker naast hem. Zijn de kelen van advocaten misschien beter gewapend tegen de dorst dan die van parlementsleden?'

'De reden voor het verschil ligt elders, en dat blijkt al uit de andere benaming. Het parlement is gemaakt om te parlementeren en het is dus maar logisch dat alles in dienst staat van het gemak van de sprekers, maar de hoorzitting is gemaakt om te horen en het is even logisch dat alles in dienst staat van de minste inspanning van de toehoorders. Op de hoorzitting zou de fles water op de tafel van de advocaten door de rechters beschouwd worden als een gevaarlijke aansporing om het pleidooi te laten aanslepen, terwijl zij de kurkdroge keel als een absolute waarborg voor bondigheid zien.'

De kelen droog houden is een gulden regel van de zittingpolitie. Ook als je op de zitting voor je beste vriend de rechter spreekt en hij je

met plezier ziet hijgen vanwege je verschroeide keel en je ten slotte in de vergeefse hoop op een slok water ziet opgeven.

Als hij je dan na afloop van de zitting in een café tegenkomt, wil hij je per se iets te drinken aanbieden en is hij op zijn tenen getrapt als je het kloeke glas dat hij je voorzet niet in één teug achterover slaat.

De filosoof zegt tegen de tiran: 'Sla, maar luister.' De rechter zegt tegen de advocaat: 'Drink, maar zwijg.'

Men zegt dat het publiek de redenaar maakt. Ik zou eerder zeggen dat de redenaar gemaakt wordt door de architectuur.

Hoe groter de afstand tussen de spreker en het publiek dat naar hem luistert, hoe meer de redenaar geneigd is zijn stem te verheffen en zijn gebaren breder te maken. Wanneer hij voor een groot plein staat, wordt zelfs de meest gematigde spreker een kanselredenaar of een marktschreeuwer. Wanneer hij zijn stem in een grote zaal hoort weerklinken, wordt de redenaar erop verliefd en riskeert hij een zanger te worden.

En de afstand beïnvloedt niet alleen de stem en de gebaren, maar ook de inhoud van het betoog. Het feit dat hij het gezicht van zijn gesprekspartner niet goed kan zien en van zijn gelaat niet kan aflezen welke indrukken zijn woorden teweegbrengen, dwingt de redenaar tot veralgemenende uitweidingen en vage woordenkramerij. De advocaat valt niets te verwijten als hij in veel te grote rechtszalen, waar hij de rechters niet in de ogen kan kijken, misschien weer loze praat staat te verkopen, omdat het hem niet opvalt dat zij aan het indommelen zijn. In Engeland, waar de rechtszalen wel bidkapellen lijken, spreken de advocaten zoals in de biecht met gedempte stem, vlak onder de neus van de rechter die op de preekstoel staat; aan de andere kant geven sommige theaterachtige rechtszalen, zoals die van de verenigde kamer van ons hof van cassatie, hoogdravende advocaten melodramatische tics in, alsof al die gewichtige versieringsmotieven op de muren hen aansporen tot groteske retorische capriolen.

De architecten zouden voor de justitie een soort rechtszaal vol licht en rust moeten ontwerpen, smaakvol maar niet overdadig, waarin de advocatentafel en de rechterstoelen niet meer dan twee meter van elkaar af staan, en waarin het licht altijd gelijkmatig van boven invalt; nog beter zou het zijn als advocaten en rechters even hoog zaten, aan weerszijden van

één enkele tafel. Het resultaat zou een eerlijk, beknopt betoog zijn, even eenvoudig en rechtlijnig als het gebouw.

De functionaliteit van het architectonische ontwerp spoort tijdens het spreken ook aan tot een heldere stijl en tot soberheid, die het tegenovergestelde is van pathos. Hoe kan een advocaat, die in bepaalde monumentale rechtszalen over huren en wisselbrieven spreekt en daar muurschilderingen en standbeelden van rechtsgeleerden of oude Romeinse keizers voor zich ziet, zich van de indruk ontdoen dat hij, zo niet een Cicero, dan toch tenminste een Papinianus is?

Het komt wel meer voor dat men aan architectuurinstituten als opdracht voor de praktijklessen een ontwerp voor een ziekenhuis of een school of een sportzaal moet maken, maar ik heb nog nooit horen spreken over een opdracht voor het ontwerp van een paleis van justitie. Voor ze met de bouw beginnen, berekenen de technici hoe de welvingen van de muren en de lichten moeten zijn om 'functioneel' te zijn of overeen te komen met de bestemming van het gebouw. Geen architect zou een schouwburg durven bouwen zonder eerst de problemen van de akoestiek of de zichtbaarheid te hebben bestudeerd, maar ik geloof niet dat voor de bouw van een rechtszaal ooit zo'n studie is uitgevoerd.

In zalen die dienen om te luisteren bestaat de grootste bekommernis van de bouwheer erin middelen te vinden om tegemoet te komen aan de verwachtingen van de toehoorders. In sommige steden wordt de concertzaal niet toevallig 'auditorium' genoemd. Het is onbegrijpelijk waarom hetzelfde niet zou gelden voor de rechtszalen, die in de wandeling ook 'gehoorzalen' worden genoemd.

Gehoorzaal: een plaats met de bedoeling (zou je zeggen) dat de rechters kunnen horen wat de advocaten zeggen. Maar als je de traditionele bouw van rechtszalen beschouwt, krijg je het vermoeden dat ze eerder ontworpen zijn om rechters de kans te geven waardig de ernstige houding aan te nemen van iemand die doet alsof hij luistert, maar niet het nadeel heeft dat hij ook hoort.

In sommige plechtige rechtszalen staat de tafel waarachter de advocaat spreekt op een paar tientallen meters van de stoelen van de rechters, die er van daar beneden uitzien als door een omgekeerde verrekijker. De zaal klinkt dof, en vaak, naarmate met de leeftijd ook de graad omhoog-

... die draad zal men nooit meer kwijtraken ...

gaat, overkomt rechters en advocaten hetzelfde: ze worden doof. Men kan echt niet zeggen dat dit soort 'gehoorzalen' de beste plaatsen zijn om het eens te worden. Een advocaat met een scherpe tong stelde ooit voor om in elke rechtszaal boven de rechters de spreuk te schrijven die in Florence in een vijftiende-eeuwse gevel uitgehouwen is: 'om niet te slapen'. Ik denk dat het dichter bij de waarheid zou zijn om te schrijven: 'om niet te horen'.

Aan de architect die bij de bouw van het paleis van justitie in Rome zo kwistig was met galerijen, gangen en trappen, had niemand uitgelegd dat de rechters in het Italiaanse rechtssysteem zich op het eind van de behandeling uit de rechtszaal in geheim overleg moeten terugtrekken. Het is dus niet helemaal zijn schuld als hij vergeten is achter de overbodige pracht en praal van die veel te grote rechtszalen rustige, aparte raadkamers te bouwen, waar het rechtscollege kan samenkomen om ongestoord te overleggen.

Als de leek zich het geheim van de raadkamer probeert voor te stellen denkt hij spontaan, bij wijze van symbool, aan een ronde tafel, waar de raadsleden in een kring omheen zitten. Midden op de tafel liggen de dossierbundels; de rapporteur van elke zaak licht beurtelings de belangrijkste documenten toe, legt zijn twijfels voor, geeft in eenvoudige mensentaal de gevraagde uitleg. Het theatrale ritueel is achter de rug, eindelijk is het moment aangebroken waarop de rechters, van hiëratische muurschilderingen tegen de achterwand van de tempel, weer veranderen in levende mensen, actieve scheppers van gerechtigheid. Nu ze hun toga hebben uitgetrokken, lijkt het alsof men hen een levendige discussie van mens tot mens ziet voeren, met de ellebogen op die tafel, waarrond de hele raad zich schaart op het verschrikkelijke moment waarop men over het lot van andere mensen moet beslissen.

Maar zo gaat het niet: het ronde tafeltje, symbool van deze samenzittende raad, bestaat niet. Er staan alleen stoelen in een halve cirkel, waarop de rechters in dezelfde houding zitten en in dezelfde richting kijken als een half uur eerder, toen ze onbewogen naar de pleidooien van de advocaten luisterden. Hun gezichten staren nog altijd in die grote, leeggelopen zaal, troosteloos en onmetelijk als een theaterzaal na afloop van de voorstelling. In sommige monumentale zalen van het hof van cassatie is de doorsnede van die halve cirkel zo groot dat de twee raadsleden aan

beide uiteinden soms wel meer dan tien meter van elkaar zitten. Als ze elkaar willen verstaan, zouden ze moeten schreeuwen, als ze elkaar willen aankijken, zouden ze er wel eens een stijve nek aan over kunnen houden. Alles zweert samen om deze oude magistraten, die vanwege hun leeftijd geen perfect werkende ogen en oren meer kunnen hebben, zover te krijgen dat ze zich niet meer uitsloven om over de kloof heen met elkaar te overleggen en het eens te worden.

Zo wordt de raadkamer, die een ontmoeting in dialoog zou moeten zijn waarin mensen elkaar willen helpen gerechtigheid te vinden, door haar eigen ondergeschiktheid aan het ceremonieel een opeenvolging van eenzijdige monologen. Deze 'disfunctionaliteit' van de bouw brengt elke rechter ertoe in zijn schulp te kruipen en voetstoots goed te keuren wat de rapporteur of de voorzitter voorstelt. Zelfs in het geheim van de raadkamer heeft de waardeloze architectuur afstandelijkheid en afzondering weten te zaaien: terwijl men rond de tafel op zoek zou moeten gaan naar concentratie, raakt de concentratie hier zoek.

Als ik zie dat de architect van het paleis van justitie van Rome, ondanks zijn kwistigheid met overbodige wandelgangen en bombastische ornamenten en ondanks het volkomen onbegrip voor de meest essentiële behoeften van de gerechtelijke procedure, vergeten is om naast elke zaal een afzonderlijke raadkamer te bouwen, krijg ik zin om deze monumentale kortzichtigheid te vergelijken met de bescheiden wijsheid van de oude vrederechter die vanwege zijn verlamde benen zitting hield in zijn slaapkamer, op zijn bed. Wanneer de advocaten klaar waren met het uiteenzetten van hun argumenten, kondigde hij gewichtig aan, zich wel bewust van de behoefte die elke rechter heeft om zich even in eenzaamheid af te zonderen voor hij oordeelt: 'De vrederechter trekt zich terug om te beraadslagen!'

En hij trok de lakens over zijn hoofd.

Ik heb horen zeggen dat iemand zou voorstellen om de gebrekkige akoestiek van sommige, veel te grote rechtszalen te verhelpen door de tafel van de advocaten met speciale microfoons uit te rusten, zoals ze die in het Parlement gebruiken, zodat hun uit de luidsprekers opklinkende stem de doven zou doen opschrikken en de slapenden wakker schudden.

Ik huiver van afschuw bij het idee dat men in gerechtelijke debatten, waarin het mondelinge verslag een levendige dialoog zou moeten zijn, deze vernederende, orthopedische verbastering van het levende woord zou invoeren die luidspreker heet: steriliseerapparaat, bedoeld om het woord elke menselijke toon te ontnemen.

Ik heb met eigen ogen gezien tot wat voor een vernederend mimespel luidsprekers de parlementaire redekunst verlagen. Om te spreken moet de volksvertegenwoordiger achter zijn tafel vandaan komen en plaats nemen achter een van die tafels waar op mondhoogte de microfoon is opgesteld, en daar probeert hij zijn pleidooi dan precies in de opening te mikken zonder zich om zijn publiek te bekommeren en zonder te bewegen om niet uit het bereik van de microfoon te verdwijnen. Het lijkt wel op spuwen bij de tandarts. Maar zodra hij zijn stem in die trechter heeft gestort (die een zekere gelijkenis vertoont met de trechter die de oplettende stewardess in het vliegtuig brengt als een passagier misselijk wordt) komt ze vertienvoudigd uit een luidspreker die vlak onder de tribune ophangt, misschien wel vijftig meter van de plaats waar de redenaar spreekt. Wie naar zijn betoog luistert en die krassende stem van bovenaf hoort komen, kan haar dan ook niet vereenzelvigen met het mannetje dat daar beneden voor eigen rekening staat te gebaren en krijgt de indruk dat het om een stomme marionet gaat, wiens lot het is met gedirigeerde gebaren een stem te begeleiden die niet de zijne is, maar toebehoort aan een onzichtbare poppenspeler die van bovenaf aan de touwtjes trekt.

Mocht men de luidspreker ook in rechtbanken invoeren, dan staat de advocaten hetzelfde lot te wachten; en elke valse hoop op een spontaan, persoonlijk gesprek tussen rechters en verdedigers zal voor altijd de kop ingedrukt worden door de meedogenloze techniek.

In dat geval zal er niets anders opzitten dan op de zittingen ook dat magnetische apparaat in te voeren waarmee men de pleidooien op band kan opnemen, en de magistraten niet lastig te vallen met het bijwonen van zittingen; misschien kunnen hun portretten dan symbolisch levensgroot op de muur van de rechtszaal geschilderd worden. Sprekend tegen die beeltenissen zullen de advocaten hun pleidooien in die bandopnemer gieten en ten slotte zal de griffier de tape komen ophalen, de spoel verzegelen en intekenen en die op haar plaats in het dossier stoppen.

Men zal de advocaat niet meer horen klagen omdat hij door de onderbrekingen van de voorzitter de draad van zijn betoog is kwijtgeraakt: die draad zal men nooit meer kwijtraken, want hij zal inmiddels bij de akten zitten en onder kruisband op de griffie bewaard worden. En als de magistraten toevallig zin zouden krijgen om in de raadkamer naar de opname te luisteren, zullen ze zich ertoe kunnen beperken een paar meters te beluisteren, waarna ze het toestel halverwege weer stop kunnen zetten, zonder dat iemand er nadeel van ondervindt.

Een rechter van een hof in New York kwam op een keer in Florence een voordracht houden over een Amerikaans rechtsonderwerp. Het was het begin van de zomer. De rechtszaal op de eerste verdieping leek wel een oven en doordat de spreker hijgend de trappen op liep, bleek dat hij onder de hitte leed.

Na de voordracht, die werd bijgewoond door een publiek van advocaten en magistraten, ving ik toevallig een vriendschappelijk gesprek tussen de Amerikaanse rechter en een van zijn Italiaanse collega's op.

De Amerikaanse rechter vroeg: 'Hebben jullie airconditioning in je rechtszalen?'

'Wij hebben geen airconditioning.'

'Hebben jullie een lift?'

'Wij hebben geen lift.'

'Hebben jullie een privésecretaris?'

'Wij hebben geen privésecretaris.'

'Maar jullie hebben wel een stenotypiste?'

'Wij hebben geen stenotypiste.'

'Een dicteerapparaat dan toch?'

'Geen dicteerapparaat.'

'Maar op zijn minst toch een schrijfmachine?'

'Geen schrijfmachine.'

'En hoe kunnen jullie dan rechtspreken?'

Toen vertelde zijn Italiaanse gesprekspartner hem niet dat veel Italiaanse rechters zelfs geen eigen kantoor hebben, of een gerechtssecretaris tot hun beschikking, en soms zelfs niet eens een bureau, maar hij antwoordde met spontane ernst: 'Ik heb mijn kantoor op de hoogste verdieping van een oud gebouw dat vroeger een klooster was. Elke morgen loop

ik tweehonderd treden op: een vorm van gymnastiek die de geest naar de hemelen van de gerechtigheid moet voeren. Daarboven vinden we in de zomer verkoeling in onze kille logica; in de winter warmen we ons aan de gloed van ons geweten. En de vonnissen schrijven we eigenhandig, met een ganzenpen. Het is hard werken, maar zo deed Bartolus het ook.'

(Ik had hem in mijn armen willen sluiten.)

XVII

Over verdriet en heroïek in het leven van rechters

In Plato's *Republiek* worden artsen en rechters met evenveel wantrouwen bejegend, alsof zij de symptomen zijn van de lichamelijke en morele ziekten waaraan de burgers lijden.

Deze psychologische verwantschap tussen beide beroepen is vandaag niet minder in het oog springend, vooral vanwege het gevoel van moedig gedragen melancholie dat de confrontatie met het lichamelijke of morele leed van anderen bezorgt aan wie het dagelijks moet bestuderen en verlichten. Net zoals artsen zien ook rechters niets dan verminkten en melaatsen om zich heen; net zoals artsen ademen ook rechters hun hele leven de duffe lucht uit de gangen van die grauwe ziekenhuizen van alle menselijke kwaad die de gerechtsgebouwen zijn.

Ik heb horen vertellen over een scheikundige die, als hij in zijn laboratorium gifstoffen distilleerde, 's nachts vaak met een schok wakker werd en vol ontzetting bedacht dat een milligram van dat goedje voldoende was om een mens te doden. Hoe kan een rechter dan rustig slapen als hij weet dat hij in een van zijn geheime kolven het sluipende vergif bewaart dat onrechtvaardigheid heet en waarvan een enkele, per ongeluk gemorste druppel niet alleen voldoende is om iemand het leven te benemen, maar wat veel erger is, om een heel leven te vergallen met een wrange smaak die geen zoetheid ooit kan verzachten?

Hoe triviaal ze ook zijn, de eerlijke rechter behandelt alle zaken even nauwgezet. Hij weet dat er geen grote of kleine zaken bestaan, want onrechtvaardigheid is niet zoals die giffen waarvan de geneeskunde beweert dat ze dodelijk zijn in grote doses, maar heilzaam in kleine. Onrechtvaardigheid vergiftigt ook in homeopathische doses.

Zoals de brave burgerman, die onalledaagse voorvallen nodig heeft om te ontsnappen aan de platte banaliteit van het alledaagse leven, op zoek gaat naar de gerechtelijke melodrama's in misdaadromans of detectivefilms, zo zou de rechter die in de schouwburg op zoek gaat naar uitzonderlijke stukken die hem aan zijn alledaagse realiteit kunnen helpen ontsnappen, tegen rozerode en hemelsblauwe decors graag voorstellingen willen zien van: echtgenoten die van elkaar houden, broers die hun erfenis zonder ruzie verdelen, handelaars die niet bankroet gaan en eigenaars van aangrenzende percelen die samen aan de scheidslijn zitten en elkaar met tranen van ontroering in de ogen hun wederzijdse vreugde betuigen dat ze zulke goede buren zijn.

Ook het uurtje van geestelijke ontspanning dat de vermoeide kan vinden als hij aan tafel gezelschap heeft van aangename gesprekspartners, is voor de rechter taboe, want een artikel van het wetboek geeft hem de raad – op straffe van wraking als blijkt dat hij een 'geregeld tafelgenoot' van een gedaagde is geweest – zijn maaltijden in ascetische eenzaamheid te eten.

Ook dit moet de jonge rechtsgeleerde weten wanneer hij, op het moment dat hij tot de rechterlijke gelederen toetreedt, bij zichzelf te rade gaat om zeker te zijn van zijn roeping: dat tijdens zijn proeftijd in dat provinciedorp, waar hij, misschien nog als vrijgezel, tot politierechter benoemd zal worden, zijn tafeltje in het enige restaurant van het dorp eenzaam en stil zal zijn. De enige tafelgenoot die bij zijn maaltijd toegelaten is – onzichtbaar maar toch aanwezig – is zijn onafhankelijkheid.

In sommige Nederlandse steden leven edelsteenslijpers, die in hun donkere ateliers de hele dag op hun precisieweegschalen juwelen wegen die zo zeldzaam zijn dat een enkele zou volstaan om hen voorgoed uit hun armoede te verlossen, en als zij ze dan 's avonds, fonkelend van het lange slijpen, hebben overhandigd aan wie er angstvallig op zit te wachten, bereiden zij op dezelfde werkbank waarop zij de schatten van anderen hebben gewogen, rustig hun karige maal en breken zonder afgunst met de handen die de diamanten van de rijken hebben doen schitteren, het brood van hun eerlijke armoede.

Zo leeft ook de rechter.

Ik ken geen ander ambt dat van zijn bekleder een sterker gevoel van onwrikbare eigenwaarde vraagt dan dat van rechter, dat gevoel waardoor je de rechtvaardiging van je eigen daden meer in het eigen geweten dan in de bevelen van anderen moet zoeken en er openlijk de volle verantwoordelijkheid voor moet opnemen.

De onafhankelijkheid van de rechters, meer bepaald dat wettelijke beginsel waardoor zij zich bij het rechtspreken vrij moeten voelen van elke hiërarchische ondergeschiktheid, is een lastig privilege dat van de bevoorrechte de moed vraagt een confrontatie met zichzelf aan te gaan, van aangezicht tot aangezicht, zonder zich te verschuilen achter de handige dekmantel van het bevel van hogerhand.

Daarom is het rechterlijk college, dat men gewoonlijk beschouwt als een waarborg voor gerechtigheid voor de rechtzoekenden, misschien in de eerste plaats in het leven geroepen ten behoeve van de rechters: om hun wat gezelschap te geven in de eenzaamheid van hun onafhankelijkheid.

Bij de nu en dan weer opflakkerende discussies tussen voorstanders van het rechterlijk college en voorstanders van de alleenzetelende rechter, heb ik een aanhanger van het collegesysteem eens de volgende redenering horen maken: 'Ik kan mij voorstellen dat de magistraten te vinden zijn voor het systeem van de alleenzetelende rechter, want het streelt hun eigenliefde en verlost hen van alle beslommeringen in de raadkamers; maar ik kan niet aannemen dat de advocaten ervoor te vinden zouden zijn, want zij kennen maar al te goed de gevaren van de persoonlijke indruk die niet getemperd wordt door de controle van het collegiale overleg.'

De omgekeerde redering lijkt mij een stuk redelijker: 'Ik kan mij voorstellen dat de advocaten te vinden zijn voor het systeem van de alleenzetelende rechter, want wanneer zijn cliënt gelijk heeft, weet de ervaren verdediger dat het hem gemakkelijker valt een enkele rechter op een beschaafde manier te overtuigen dan drie, maar ik kan niet aannemen dat de rechters er voor te vinden zijn, tenminste zij wier geweten nog wakker genoeg is om te voelen hoe verschrikkelijk het is om alleen te staan in de beklemming van het rechtspreken.'

Rechters hebben meer reden dan advocaten om de rechtspleging dankbaar te zijn voor haar ingewikkelde werkwijze, die kennelijk niet ontworpen is

... zijn tafeltje in het enige restaurant van het dorp eenzaam en stil ...

om hun werk te vertragen, zoals men vaak beweert, maar eerder om hun gemoedsrust veilig te stellen.

De vrees dat hij een onrechtvaardig vonnis heeft geveld zou voor een gewetensvol rechter zo kwellend kunnen zijn dat zij hem 's nachts uit zijn slaap houdt. Maar hij weet dat er nog hoger beroep mogelijk is en de troostende gedachte dat zijn dwaling niet onherstelbaar is, helpt hem zachtjes de slaap te vatten.

De rechter die zich op het moment van de beslissing nog geen onwankelbaar oordeel heeft weten te vormen, bevrijdt zich van die pijnlijke onzekerheid door een van de partijen de eed te laten zweren. Ook al is het niet uitgesloten dat deze een valse eed aflegt, toch weet de rechter zijn geweten gesust wanneer hij volgens die eed beslist, omdat de schuld voor de mogelijke onrechtvaardigheid is overgeschreven op rekening van de meinedige.

Ik krijg altijd een licht gevoel van onbehagen wanneer ik op de zitting de een of andere gewezen rechter tegenkom die, toen hij de leeftijdsgrens had bereikt, zich als advocaat is gaan vestigen en nu met zijn leren map onder de arm om uitstel komt vragen. Zeker, wij weten best wel, advocatuur en magistratuur staan moreel op hetzelfde niveau en men verlaagt zich niet als men de toga van rechter inruilt voor die van advocaat. Maar gisteren nog zagen wij hen streng en plechtig op hun stoel zitten, klaar om onze advocatenruzies te hekelen en wij hadden het gevoel dat zij beter waren dan wij, omdat zij, door hun hele leven lang onpartijdigheid te beoefenen, die onbezorgde gemoedsrust hadden verworven die oude mensen in staat stelt om van boven af neer te kijken op de lusten en hartstochten van de woelige jeugd als op onbenullige dingen die hen niet meer raken. Het is pijnlijk hen nu in ons midden terug te zien, drukdoenerig en venijnig, met dezelfde worstelingen als wij en hun stem, al wat beverig door de jaren, een toon van retorische verontwaardiging te horen aannemen in opdracht van de cliënten.

Er bestaat geen meelijwekkender schouwspel dan dat van sommige mensen op leeftijd die zich onnadenkend aan jeugdige uitspattingen wagen waarvoor ze, om niet onbeholpen te schijnen, de zorgeloze lenigheid van een twintigjarige nodig zouden hebben. Maar ook voor sommige advocatenstreken, voor sommige strubbelingen op de zitting is de onbe-

vangenheid van de jeugd nodig. Nooit ben ik mij meer bewust geweest van de vernederende zieligheid van sommige advocatenpraktijken dan wanneer ik ze toegepast zag door die oude beginnelingen, die met naïeve onhandigheid tegen het einde van hun nobele leven partijdigheid proberen te leren.

Het ware 'drama van de rechter' is niet wat af en toe onder die titel opduikt in romans of toneelstukken en wat bijna steeds neerkomt op een tragische botsing tussen de plichten van het ambt en de hartstochten van de mens, zoals het verhaal van de openbare aanklager die zonder het te weten zijn zoon moet beschuldigen of het nog buitenissiger verhaal van de onderzoeksrechter die tot de ontdekking komt dat hij zelf in slaapwandelende toestand de misdaad gepleegd heeft die hij onderzocht. Minder romanesk en minder spectaculair is de wrangheid die het dagelijkse drama van de rechter kenmerkt.

Het drama van de rechter is de eenzaamheid, want hij, die zich om recht te spreken ver moet houden van menselijke gevoelens en een trapje hoger moet staan dan zijn naasten, komt zelden de innige vriendschap tegen die enkel tussen zielsverwanten kan bestaan, en als hij haar ziet naderen, dan is het zijn plicht haar wantrouwig uit de weg te gaan, vóór hij moet vaststellen dat zij enkel uit was op de verwachting van zijn gunsten of zich hoort verwijten dat zij een verraad is aan zijn onpartijdigheid.

Het drama van de rechter is de dagelijkse confrontatie met het menselijke verdriet dat zijn hele wereld vult, waar de rustige, vriendelijke gezichten van gelukkigen die in vrede leven, geen plaats vinden, maar alleen verdrietige gezichten, vertrokken door de bitterheid van het conflict of door de vernedering van de schuld.

Maar boven alles is het drama van de rechter de gewoonte die hem als een sluipende ziekte verteert en ontmoedigt tot hij zonder tegenstribbelen gaat beseffen dat het beslissen over de eer en het leven van mensen voor hem een alledaagse administratieve aangelegenheid is geworden.

De rechter die went aan het rechtspreken, is als de priester die went aan het opdragen van de mis. Gelukkig is de oude dorpspastoor die tot de allerlaatste dag, als hij met de onvaste stap van een oude man naar het altaar gaat, de heilige ontroering voelt die hem als jonge priester al bij zijn eerst mis vervulde; gelukkig is die rechter die tot de allerlaatste dag voor

zijn pensioen bij het rechtspreken dat bijna religieuze gevoel van ontzetting voelt dat hem vijftig jaar geleden deed sidderen toen hij kort na zijn benoeming zijn eerste vonnis moest vellen.

Op zijn sterfbed bad een oude rechter sereen: 'Heer, bij mijn dood zou ik zeker willen weten dat alle mensen die ik veroordeeld heb, vóór mij gestorven zijn, want ik kan de gedachte niet verdragen dat ik in de gevangenissen van deze wereld diegenen zou achterlaten en menselijke straffen zou laten ondergaan die er op mijn bevel zijn opgesloten. Heer, wanneer ik voor Uw oordeel moet verschijnen, zou ik hun zielen daar in mijn nabijheid willen aantreffen om mij te vertellen dat zij weten dat ik over hen oordeelde volgens de gerechtigheid, volgens wat wij mensen gerechtigheid noemen; en mocht ik voor een van hen onopzettelijk niet rechtvaardig geweest zijn, dan zou ik zijn ziel nog meer dan de andere willen ontmoeten om vergiffenis te vragen en te zeggen dat ik bij het rechtspreken niet één keer heb vergeten dat ik maar een menselijk wezen was dat fouten maakt en bij het veroordelen niet één keer de onrust van mijn geweten heb kunnen onderdrukken, huiverend tegenover een ambt dat ten slotte alleen U toekomt, Heer.'

Magistraten in ruste die zich na hun zeventigste in de advocatuur storten, geven blijk van een imitatiedrang die steevast de slechtste keuze ingeeft en dus veel weg heeft van die van kinderen, die zoals iedereen weet precies hetzelfde doen en zeggen als de volwassenen en alleen de obscene gebaren en de scheldwoorden precies weten uit te kiezen en te herhalen.

Dat doen ex-magistraten wanneer ze op hun oude dag de gebaren en de tonen van advocaten gaan imiteren. Veertig jaar lang hebben ze de verdedigers van nabij meegemaakt, ze hebben hun gewoontes, goede en slechte, hun ondeugden en hun deugden kunnen inschatten. Maar de deugden zijn hun niet opgevallen of die zijn ze vergeten, ze herinneren zich alleen de ondeugden en die imiteren ze: de sluwheid, de onbeschoftheid, de opdringerigheid, de aanmatiging, de breedsprakigheid, allemaal versterkt door een bepaalde aanspraak op gezag, dat de ex-magistraat niet meer heeft, maar waaraan hij zich hardnekkig vastklampt alsof hij het nog bezat. *Imitatio in pejus*: de voorzitter die tot gisteren knarsetandde als de verdediger vóór hem het waagde langer dan tien minuten te spreken,

spreekt vandaag, nu hij zelf advocaat is, onvermoeibaar twee uur door en reageert verontwaardigd als de anderen geeuwen.

Toch heeft hij één excuus. Veertig jaar lang heeft hij vastgenageld achter zijn tafel moeten zitten zwijgen en luisteren (of doen alsof hij luisterde) naar andermans betogen: veertig jaar lijdzame stilte, die wegen als een grafsteen. Maar nu is eindelijk het uur van de wraak aangebroken, en met een staaltje van welsprekendheid wordt die steen de lucht in geblazen: nu spreek ik, laat de anderen maar leren zwijgen.

Wie heeft er weer gezegd 'die het vermogen om te spreken door een langdurig stilzwijgen verloren scheen te hebben'[39]? Mocht Dante gehoord hebben wat voor een mond een ex-magistraat na veertig jaar stilzwijgen opzet, dan had hij dat wellicht niet geschreven.

Een van de dierbaarste herinneringen uit mijn lange gerechtelijke carrière is die aan een inmiddels overleden voorzitter van de rechtbank, die mij na veertig jaar ononderbroken dienst in het rechterambt opbiechtte dat hij, telkens als hij op het punt stond een oordeel te vellen, nog steeds dat gevoel van angstige spanning en ontroering gewaar werd waarmee hij, vanaf het moment dat hij tot de magistratuur was toegelaten, zich had opgemaakt om zijn eerste vonnis te vellen. Veertig jaar gerechtelijke ervaring hadden hem gesterkt in de overtuiging dat rechtspraak niet gelijkstaat met ongevoeligheid: dat de rechter om rechtvaardig te zijn niet noodzakelijk meedogenloos hoeft te zijn. Rechtspraak wil zeggen begrip, maar de meest directe weg om de mensen te begrijpen is hen met gevoel te benaderen.

Op een keer zat deze magistraat een correctionele zaak voor in een hof van beroep. Het ging om een dienstmeisje dat er door haar huisbazin van werd beschuldigd een zilveren bestek te hebben gestolen. De rechtbank had haar vrijgesproken omdat ze het misdrijf niet had gepleegd, maar het openbaar ministerie had hoger beroep aangetekend. En nu, bij de behandeling in beroep, trok het openbaar ministerie in zijn requisitoir flink van leer tegen de beklaagde, die in stilte terneergeslagen in de beklaagdenbank zat te snikken. Op een gegeven moment, terwijl de openbare aanklager nog steeds bezig was met zijn donderpreek, zag men de voorzitter de gerechtsbode roepen en hem zachtjes iets toefluisteren. Toen stapte de gerechtsbode naar de beklaagde toe, alsof hij een officiële boodschap had, en blies haar iets in het oor; en het meisje droogde haar ogen en hield op met huilen.

Het publiek zag het gebeuren, maar begreep niet wat het wilde zeggen. Toen de behandeling afgelopen was en het hof zich voor overleg in raadkamer teruggetrokken had, ging een toehoorder naar de gerechtsbode en vroeg hem wat de voorzitter had gezegd. En de gerechtsbode antwoordde: 'Hij heeft tegen mij gezegd: ga die vrouw vertellen dat ze moet ophouden met huilen, want we zullen haar vrijspreken.'

Deze magistraat schond het geheim van de raadkamer, maar hij wist de wetten van de menselijkheid te respecteren. De menselijkheid gebiedt immers om het lijden van de onschuldige niet te rekken vanuit een hypocriet respect voor wrede rechtsvormen.

Ik heb horen vertellen over een voortreffelijk rechter, die befaamd was om zijn rechtskennis en zijn ijver, maar ook berucht om zijn onverbiddelijke strengheid: een van die rechters (die criminalisten 'zwarten' noemen) die onschuld beschouwen als een gebrek aan respect voor de magistratuur, en de 'krokodillentranen' waarmee de beklaagde, man of vrouw, hen probeert te vermurwen als een persoonlijke belediging.

Maar sinds zijn zoon met een zware ziekte in een sanatorium is opgenomen, herkennen de advocaten hem niet meer: hij lijkt wel een ander mens. Hij heeft beseft dat er ook verdriet bestaat op de wereld; hij is zich gaan afvragen of er, zolang er lijden is, onder de mensen rechtspraak kan zijn zonder mededogen.

Een politierechter die al meer dan tien jaar in een klein dorpje in de provincie zetelt, heeft de reputatie een rechtvaardig en onomkoopbaar man te zijn. Iedereen vertrouwt hem, vooral de armen, want ze weten dat hij bij het rechtspreken nooit iemand naar de ogen heeft gekeken.

Maar in het dorp ligt een vijand op de loer: een voormalige fascistische partijbonze en grootgrondbezitter, die ooit, in een zaak waarmee hij een boer probeerde te intimideren, dacht dat hij gewonnen spel had door een grote fles olijfolie bij het huis van de politierechter te laten bezorgen; maar hij kreeg die weer terug samen met het averechtse vonnis (en het scheelde niet veel of hij was de cel in gevlogen.)

... handen die de diamanten
van de rijken hebben doen schitteren ...

De jaren verstreken, maar de ex-partijbonze, die zich intussen dankzij de zwarte markt was blijven verrijken, had geen haast: hij wachtte zijn kans af. En wanneer hij in die tijden van schaarste op straat de almaar blekere politierechter met zijn drie almaar zwakkere kinderen tegenkwam, verscheen er op zijn blozende tronie een gemene glimlach.

Twee dagen geleden ving de ex-partijbonze in het dorpscafé toevallig het vertrouwelijke gesprek van een vriend van de politierechter op: 'Die stakker stortte vandaag met de tranen in de ogen zijn hart bij me uit. Hij zei tegen mij: "Tot nu toe heb ik het kunnen volhouden, maar hoe moet het morgen? Ik ben gewend aan de honger, maar die drie jongens zijn niet voor rede vatbaar. En vooral met de oudste zou het volgens de dokter wel eens slecht kunnen aflopen, als hij niet méér te eten krijgt..."

De partijbonze knipoogde en vandaag is hij triomfantelijk naar het café gekomen: 'Goed nieuws: ik heb vrede gesloten met de politierechter. Ik heb een zak meel naar hem thuis gestuurd en ik heb hem niet terug zien keren...'

Hij wreef in zijn handen: 'Eindelijk komt er ook voor ons een beetje gerechtigheid!'

Van alle heldendaden van de rechters zijn de meest wonderbaarlijke die stilzwijgende, onopgemerkte daden die aangeven dat zij geen wrok koesteren tegen de hoge ome die hen beledigd heeft, dat het hun lukt in eer en geweten rechtvaardig te zijn, zelfs tegenover wie gelooft dat rechters geen geweten hebben en dat met geld alles te koop is, zelfs het recht.

In de jaren vlak na de oorlog, toen het salaris van de magistraten lang niet toereikend was om de honger van hun kinderen te stillen, leerde ik een onderzoeksrechter kennen die bij zichzelf (tegenover mij heeft hij het nooit toegegeven, maar ik kon het me voorstellen) aldus redeneerde: Mijn zoontje heeft tering, de dokter zegt dat hij niet genoeg eet, dat hij meer zou moeten eten. Elke ochtend, voor ik naar de rechtbank ga, doe ik boodschappen voor hem. Ik ben al tevreden als ik een stukje vlees voor hem vind; mijn vrouw en ik komen wel toe met een beetje groente.

Daarna ga ik naar mijn kantoor en buig me over het proces van een schatrijke jongeman die op een avond met zijn sportwagen stomdronken aan het rondracen was en een arbeider doodreed die met zijn fiets van zijn werk op weg was naar huis.

Terwijl ik helemaal verdiept ben in de lectuur van het dossier, dient de gerechtsbode mij een heer aan die mij dringend wenst te spreken. Het is de heer Zus en Zo; hij heeft dezelfde achternaam als de aanrijder.

Hij stelt zich inderdaad voor als zijn vader. Hij is een belangrijk ondernemer, een *captain of industry*, een nonchalante, autoritaire man.

Hij zegt tegen mij: 'Meneer de rechter, ik zit ermee verveeld dat mijn zoon betrokken is geraakt bij een rechtszaak. Dit proces moet stoppen bij het vooronderzoek.'

'Mijnheer, we zullen de getuigen en de deskundigen horen; de justitie zal haar weg vinden.'

Mij uitdagend in de ogen kijkend antwoordt hij: 'Alstublieft, meneer de rechter, laten we het niet moeilijker maken dan het is. Ik ben een zakenman, ik weet hoe dit soort zaakjes geregeld wordt en het bedrag schrikt me niet af.'

Ik sta op, mezelf bedwingend om hem niet te lijf te gaan. Ik wijs hem de deur; ik roep de gerechtsbode om hem weg te jagen.

Daarna, als ik weer gekalmeerd ben (en dat duurt wel even) begin ik weer door het dossier te bladeren. En ik blijf zo goed als ik kan de feiten naar waarheid reconstrueren, zonder wraak of hoop, zonder te denken aan de honger van mijn kind, aan de poenige onbeschoftheid van die hufter.

Ondanks alle plichtplegingen die zich op de zitting tussen rechters en advocaten afspelen en die alle persoonlijke aangelegenheden met de waardigheid van het openbare ambt zouden moeten toedekken, gebeurt het soms dat van onder de toga van de magistraat eventjes zijn privéleven zichtbaar wordt, al is het maar door een onwillekeurig woord of gebaar. En dan kan het voorvallen, vooral wanneer dat in een kleine rechtbank in de provincie gebeurt, waar oude rechters zonder verwachtingen hun carrière gaan afmaken, dat men tijdens dat moment van onoplettendheid een blik kan werpen op de beperktheid van een miezerig bestaan en de troosteloosheid van een door armoede beknot gezinsleven.

Ik herinner mij drie voorvallen die me verteld werden door advocaten die er getuige van waren; en ik wil ze op mijn beurt vertellen omdat ze je, al kunnen ze aanvankelijk een komische indruk maken, uiteindelijk met een gevoel van diepe bitterheid achterlaten.

Een civilist maakte eens speciaal de reis van Florence naar een klein provinciestadje om voor de rechtbank daar een zaak te gaan bepleiten.

De zitting was nog maar goed en wel geopend of de voorzitter, een goedhartige oude man met een aartsvaderlijk gezicht, kondigde aan dat er niets anders opzat dan de behandeling te verdagen omdat hij eerst een andere dringende zaak moest behandelen die de hele ochtend in beslag zou nemen. Geïrriteerd omdat hij de reis voor niets had gemaakt, drong de advocaat aan om de verdaging te vermijden: 'Mijnheer de voorzitter, ik ben speciaal uit Florence gekomen. Als het vanochtend niet kan, laten we het dan verdagen tot vanmiddag.'

'Meester, het kán niet!'

De advocaat stak zijn ergernis niet onder stoelen of banken, en om hem te kalmeren zei de voorzitter toen glimlachend tegen hem: 'Gelooft u mij, het kan werkelijk niet. Vanmiddag moet ik thuis blijven: ik heb al afgesproken dat ze mijn bad klaar zullen zetten.'

De advocaat begon te lachen en gaf zich gewonnen (maar is dat wel om te lachen? Ach, het is geen rozengeur en maneschijn die achter die uitleg schuilgaat: het armzalige huurhuis zonder badkamer; de badtobbe die speciaal uit de trapkast is gehaald en naast het bed in de kamer gezeuld; de drukte met de ketels in de keuken om tijdig genoeg warm water klaar te hebben... Het hele gezin in rep en roer voor die uitzonderlijke ceremonie, die met lange tussenpozen wordt gevierd: de *pater familias* die een bad neemt).

Een advocaat vertelde me dat hij, in een zaak die hij verdedigde, waarin driehonderdduizend Zwitserse frank (om en bij de vijftig miljoen lire) op het spel stond, na de publicatie van het vonnis dat volledig in zijn voordeel uitviel, op straat per toeval de opstellende rechter tegen het lijf liep, die hem voor de grap verweet: 'Wat hebben jullie advocaten mij met al jullie conclusies en pleidooien doen lijden voor zo'n onbeduidend zaakje!'

'Onbeduidend zaakje? Het ging om driehonderdduizend Zwitserse frank...'

'Dat weet ik, dat weet ik, maar franken of lires, is dat niet ongeveer hetzelfde?'

(Het was niet tot die rechter doorgedrongen dat de Zwitserse frank ongeveer hetzelfde was als honderdvijftig keer onze lire. Gebrek aan kennis? Nee, gebrek aan ervaring. Want als je er goed over nadenkt, is ook dit een pijnlijk bewijs van de nijpende armoede waarin sommige magistraten leven. De rechter met een gezin ten laste heeft er nog niet eens van durven dromen een reisje naar Zwitserland te kunnen maken en zich zelf te vergewissen van de wisselkoers: het gezinsbudget van de magistraten laat geen ruimte om zich met valutaproblemen bezig te houden).

Een derde, soortgelijk tafereel werd mij verteld door een Sardisch strafpleiter. Hij verdedigde een beklaagde voor een kreeftendiefstal. Bij een rijke vangst bewaren de kreeftenvissers een deel van de gevangen kreeften in een soort reservoir, dat bestaat uit een kooi van metaalgaas die ze in zee laten zakken en dicht bij de kant verankeren; en elke dag gaan ze zich daar bevoorraden om ze vers naar de markt te brengen. Maar op een nacht waren een paar kruimeldieven naar het reservoir gevaren, hadden het gaas doorgeknipt en de kooi leeggeroofd.

De voorzitter van de rechtbank (die, toegegeven, geen Sard was) begon een van de beklaagden te ondervragen: 'Vertel mij nu eens hoe jullie het klaargespeeld hebben om die oesters te stelen.'

'Mijnheer de voorzitter,' zei de advocaat, 'het waren kreeften, geen oesters.'

'Nou ja,' antwoordde de voorzitter, 'kreeften, oesters, is dat niet hetzelfde?'

'Dat is absoluut niet hetzelfde...'

('Zie je,' zei mijn collega me toen hij me dit verhaal vertelde, 'hij wist zo weinig van dieren af dat hij niet eens het verschil tussen een oester en een kreeft kende...' En toen hij het me vertelde, proestte hij het nog uit van het lachen.

En toch valt ook hier niets te lachen. Het ging niet om dierkundige, maar om gastronomische onwetendheid. Oesters en kreeften zijn rijkeluiseten. Op die sobere gezinstafel, waar elke dag een talrijk kroost aanschoof, waren nooit oesters of kreeften verschenen; in zijn gezinsboekhouding had de oude magistraat oesters en kreeften onder dezelfde post ingeschreven: exotische dieren, die niet behoren tot de klasse van de 'betaalbaren'.)

XVIII

Over verdriet en heroïek in het leven van advocaten

Dat de arme, obscure beklaagde zelfs bij de felst bevochten en meest risicovolle processen een verdediger vindt die broederlijk aan zijn zijde staat, bewijst dat in het hart van advocaten niet alleen geldhonger en roemzucht leven, maar ook vaak christelijke naastenliefde, die zegt dat men de onschuldige niet alleen aan zijn verdriet of de schuldige aan zijn schande mag overlaten. Maar daar houdt het niet mee op. Als iemand rechtstreeks geconfronteerd wordt met geweld dat het recht bedreigt, en niet snel doorloopt en de andere kant opkijkt, maar verontwaardigd blijft staan om de bullebak op zijn nummer te zetten en zich met gevaar voor lijf en leden edelmoedig in de strijd werpt om het op te nemen voor de zwakke die gelijk heeft, dan heet dit burgermoed en die deugd is nog zeldzamer dan naastenliefde.

Dit even ter herinnering voor hen die nog altijd in achterhaalde spreuken de draak steken met de spreekwoordelijke inhaligheid van advocaten.

In het paleis van justitie zag ik bij de ingang van een rechtszaal eens een oude advocaat, met zijn toga al aan, staan wachten tot zijn zaak voorkwam. Vermoeid tegen de deurpost geleund leek hij helemaal verzonken in de extatische bewondering van zijn handen, die hij als voor een gebed op de borst had samengevouwen: een vreemde, door eenzaamheid omgeven eend in de luidruchtige bijt van zijn confraters. Maar toen ik hem van naderbij bekeek, zag ik dat hij niet aan het bidden was, maar met de ogen strak op zijn polshorloge de slagen van zijn hart telde.

Een tactloze collega kwam zijn afzondering verstoren en vroeg hem bij wijze van flauwe grap of hij soms koorts had, en alsof hij ontwaakte uit een droom, antwoordde hij met doffe stem: 'Als je de dokters mag geloven zouden hartlijders beter niet in processen optreden…'

Toen pas vielen mij de paarsige bleekheid van dat voorhoofd op en de wasachtige huid bij de slapen, met daaronder de opvallende kronkelingen van die kleine slagadertjes waarin volgens het volksgeloof de aankondiging van een plotselinge dood staat geschreven.

Maar de bode riep zijn zaak af en hij verdween in de rechtszaal, en toen ik daar even later ook binnenging, zag ik tot mijn verbijstering hoe de oude, kromgebogen, ziekelijke advocaat zich voor de tafel van de verdediging had ontpopt tot een stevige, levenskrachtige redenaar, die opging in zijn pleidooi en druk gebaarde met dezelfde pols waarop hij een ogenblik tevoren de stap van de naderende dood had bespied.

Nu de overwinning van zijn cliënt op het spel stond, kwam het niet eens bij hem op dat energieke gebaar in te houden of die vurige donderpreek af te zwakken, die op zich al voldoende konden zijn om in de broze barstjes van die fijne kronkelende slagadertjes de doorgang voor de dood vrij te maken.

De meest menselijke vorm van naastenliefde, waaruit het minst de haast blijkt waarmee de weldoener zich wil ontdoen van elke voeling met het leed van zijn begunstigde, bestaat niet in het halsoverkop verstrekken van wat materiële hulp om vervolgens zonder omkijken weer van dat leed weg te lopen, maar wel in het feit dat men geduldig luistert naar het relaas van andermans ellende, zodat de ongelukkige, die zijn hart uitstort, troost vindt in het feit dat hij zijn verdriet niet alleen hoeft te verwerken. De ongelukkige ervan overtuigen dat het verhaal van zijn tegenslagen voor een ander niet alleen voorwerp van medelijden maar ook van aandachtige overweging is, wil zeggen hem helpen dat wurgende gevoel van eenzaamheid in zijn verdriet te overwinnen, dat zieken proberen te bezweren door de dokter voor de tiende keer alle afgezaagde details van hun ziekte, hoe hard of naar ook, uit de doeken te doen.

Nu passen advocaten, net zoals dokters, dagelijks de vorm van menselijke solidariteit toe die erin bestaat degenen die met pijn geconfronteerd worden, een luisterend oor te bieden. Daarom heeft men de beroepen van advocaat en dokter in plaats van vrije beroepen terecht ook wel eens menslievende beroepen genoemd. Zoals de zieke zijn lot graag in handen van de dokters legt, ook al is alle hoop op genezing vervlogen, zo zoekt de cliënt, ook al is zijn hoop op de overwinning vervlogen, vol verwach-

ting de advocaat op, omdat hij weet dat hij nergens ter wereld iemand zal vinden die met zoveel geduld het relaas van zijn akelige persoonlijke lotgevallen onverkort wil aanhoren, die voor wie ze beleeft groot als de wereld zijn, maar voor elke andere toehoorder dan de advocaat een saaie opsomming van totaal onbelangrijke beuzelarijen.

Algemeen wordt aangenomen dat de specifieke opdracht van de advocaat erin bestaat te zorgen dat de rechters naar hem luisteren; in feite bestaat zijn meest menselijke taak erin naar zijn cliënten te luisteren of wie geen rust vindt de troost te bieden dat er op de wereld een onvermoeibare vertrouweling bestaat voor zijn muizenissen. Wanneer de cliënt weer weggaat na een lang onderhoud met deze lekenbiechtvader, die uit roeping meeleeft met de verborgen angsten die anderen aan zijn goede zorgen toevertrouwen, voelt hij zich opgelucht en bijna gelouterd. Nu hij hem in vertrouwen heeft genomen, merkt hij dat het pijnlijkste deel van zijn moeilijkheden gevangen en getemd is achtergebleven op die papieren waarop de advocaat, terwijl de cliënt sprak, diens verzuchtingen bij de passende wetsartikelen heeft ingedeeld. Zo heeft zich een soort weldadige chemische reactie voltrokken waardoor de rancune, dat subtiele gif dat eerst opgelost in het bloed circuleerde, is omgezet in een ongevaarlijke stof die de lippen niet meer schroeit en die men met koele objectiviteit kan waarnemen als een onoplosbaar geworden neerslag, goed zichtbaar in het heldere reageerbuisje van die farmacoloog van de hartstochten, de advocaat.

De cliënt die voor het eerst in mijn kantoor komt, is per definitie een lastpost en als hij na de eerste kennismaking in mijn gemoed kon lezen wat ik van hem dacht, zou hij verbouwereerd op de vlucht slaan. Maar als de eerste opwelling van verzet eenmaal bezworen is, nodig ik hem met een gelaten glimlachje uit om te gaan zitten en ondertussen zucht ik in mijn binnenste over het lot van de advocaat, aan wie de maatschappij het exclusieve voorrecht heeft toebedeeld om bliksemafleider voor lastpakken te spelen: hij heeft de opdracht ze naar zijn kantoor te lokken en ze in die aparte, met stoffige oude dossiers gecapitonneerde cel hun hart te laten uitstorten, zodat ze op hun weg door de wereld de rust van de gelukkige mensen niet met een spontane uitbarsting in gevaar brengen.

...vermoeid tegen de deurpost geleund...

De cliënt gaat dus tegenover mij zitten en met de berusting van een gewillig slachtoffer vraag ik hem zijn verhaal te doen. Maar de eerste momenten lukt het mij niet mijn aandacht bij zijn relaas te houden. Uitgerekend nu wil mijn geest, geprikkeld door de vreemde stem van die indringer, die praat over vervallen wissels en leveranties die niet beantwoorden aan het getoonde monster, afdwalen naar denkbeeldige kusten, waar geen wissels of leveranties bestaan en waar die vervelende kwast die mij zijn persoonlijke problemen komt vertellen (Wat heb ik daarmee te maken? Ik ken hem of zijn privébelangen niet eens!) op mij de indruk maakt van iemand die mij, net als ik de loopplank van de boot die het anker licht wil opgaan, bij mijn jas grijpt om mij die boot te laten missen.

Maar naarmate het gesprek vordert, begin ik ongemerkt op hem te letten. Eerst wekt vooral het voorkomen van mijn gesprekspartner mijn nieuwsgierigheid: zijn gezicht, zijn manier van kleden, zijn gebaren. Nog vóór de betekenis van de woorden vallen mij het accent, de rustpauzes en de zinswendingen in zijn manier van spreken op, die misschien aarzelingen of vreemde gedachtekronkels verraden; ik betrap mezelf erop dat ik bij elke zin die ik hoor in mijn hoofd zit te tellen hoe vaak hij 'dus' gebruikt en hoe veel keer 'aangezien'. Zo krijgt mijn beroep langzamerhand weer vat op mij. De betekenis van enkele zinnen op zich kan mij al een aanzet voor een eerste diagnose bieden: er zijn van oudsher maar zo weinig abstracte modellen waartoe je menselijke tegenslagen kunt herleiden dat een eerste indeling niet veel moeite kost. Maar naarmate de cliënt verder spreekt, begint het geval onder zijn algemene kenmerken stilaan een eigen, steeds scherper omlijnd karakter aan te nemen: ik merk dat een punt uit de geschiedenis verzwegen of nauwelijks aangeroerd is en dat de verteller eromheen draait als een kat om de hete brij; ik ontdek onder die aarzelende zinnen iets beschamends waarover hij niet durft te spreken, een verdriet dat hij zichzelf niet wil toegeven, zoiets als de angst om een litteken aan te raken dat nog pijn doet. En dan merk ik dat abstracte modellen tekortschieten. Ik zal moeten afstappen van de oppervlakkige beroepsonverschilligheid, die niet te lang bij de dingen stil wil staan, en het individuele geval dat met geen enkel ander te vergelijken is met een nederig verlangen naar begrip benaderen, omdat ieder menselijk wezen uniek en ieder verdriet nieuw is.

Hier moet ik de cliënt onderbreken. Ik voel nu de behoefte hem uit te horen, hem weer mee te nemen naar het beginpunt, hem uitleg te vragen over de leemten in zijn verhaal. Door mijn ondervraging gaan de verschillende onderdelen van zijn verhaal zich langzamerhand ordenen en aaneensluiten. De rollen zijn nu omgekeerd: eerst drong hij mij zijn verhaal op, nu achtervolg ik hem met mijn ondervraging. En wanneer hij van mij eindelijk mag zwijgen, heeft hij zijn hart uitgestort; zijn zaak is mijn zaak geworden. Nu weet ik er meer van dan hij; zijn wedervaren, keurig opgetekend in mijn geest, heeft er orde en helderheid gekregen en een logische rechtvaardiging die het tevoren miste. En als de cliënt wil weten hoe zijn zaak zich ontwikkeld heeft, zal hij voortaan mij om uitleg komen vragen.

Bij het vertrek van de cliënt is de wereld van de advocaat weer een nieuwe ervaring of een nieuwe last rijker, maar ook een extra reden om aan het leven gehecht te zijn. Er was een lastpost binnengekomen, maar dat bleek een zwakke die hij raad kon geven, een onschuldige die hij kon verdedigen, misschien een vriend die hij kon troosten. Zo blijft de advocaat alleen achter in zijn vertrek en streelt zijn vertrouwde wetboeken. De gedachte om het ruime sop te kiezen is vervlogen: hij moet aan land blijven, waar hem zoveel te doen staat.

Wie advocaten domweg blijft omschrijven als de vampiers van hun cliënten, heeft vast en zeker niet aan het sterfbed van een Florentijns advocaat gestaan, wiens onvergetelijke einde voor de collega's die hem in de volle kracht van zijn leven zagen sterven, voorbeeldig en bijna symbolisch leek.

Tijdens de eerste dagen van zijn ziekte wilde hij zichzelf niet eens toegeven dat hij zich koortsig voelde en zette hij koppig zijn gebruikelijke leven van volgehouden, nietsontziende arbeid voort: de uren van zijn dag een voor een ingepalmd door afmattende zittingen en cliënten, die van zijn nacht bijna tot in de vroege uurtjes gewijd aan het schrijven van conclusies, pagina na pagina, in de stilte van zijn bibliotheek. Maar toen werd hij plotseling geveld door de koorts, die onder zijn schijnbare kracht een door tientallen jaren van onafgebroken inspanning geknakt organisme aantrof. Met tegenzin en bijna met schaamte moest hij zich naar zijn bed slepen, nog steeds zwakjes tegenpruttelend dat het slechts om een voorbijgaande onpasselijkheid ging en dat hij de volgende dag beslist weer in

zijn kantoor zou zijn. Hij zou niet meer uit zijn bed opstaan. Hij stribbelde nog enkele dagen tegen, stond erop dat men hem van het kantoor de stukken van de dringendste zaken bracht en maakte zichzelf wijs dat hij die rechtop zittend tegen de kussens nog kon bestuderen. Maar later, toen hij ondervond dat zijn ogen en zijn hoofd het niet langer volhielden, begon hij tegen zijn gezinsleden als een kind te zeuren over het aanslepen van de ziekte, die hem van zijn werk hield, en het de dokter lastig te maken door hem wanhopig uiteen te zetten dat een advocaat zich de luxe niet kan veroorloven om ziek te zijn: 'Weg met die drankjes! De belangen van de cliënten en de vervaltermijnen staan hier op het spel!'

Naarmate de ziekte verergerde, werd de gedachte aan zijn processen een obsessie: op bepaalde momenten citeerde hij in een soort ijlkoorts onsamenhangende stukken van juridische betogen en hield hij toespraken tot de rechters, alsof zij daar aan het voeteneinde van zijn bed naar hem zaten te luisteren. Maar daarna concentreerde al zijn onrust zich op één enkele gedachte: op de behandeling van een welbepaalde cassatiezaak, die reeds voor een nabije zitting op de rol geplaatst was en waarvoor hij naar zijn mening geen uitstel kon vragen, want, zo zei hij, 'uitstel zou schande zijn', en hij herhaalde het hijgend, met de onverzettelijke hardnekkigheid van de zieke die zich aan één enkele gedachte vastklampt: '… schande'. Zo had hij die laatste dagen geen andere wens dan de dokter zover te krijgen (alsof het van hém afhing) dat hij vóór dat pleidooi weer beter zou zijn; in ieder geval moest hij die dag fit genoeg zijn om naar Rome te reizen en daar die zitting bij te wonen. In zijn koortsige geest kreeg die zitting een beslissende en bijna noodlottige betekenis, niet alleen voor de afloop van dat cassatieberoep, maar ook voor de afloop van zijn leven: 'Als ik die cassatiezaak niet kan bepleiten, is het met mij afgelopen; als het mij niet lukt die voorziening te winnen, wil dat zeggen dat ik niet beter kan worden…'

En aangezien alle hoop op genezing langzamerhand vervloog, zetten zijn vrienden toen een goed bedoeld complot op om hem te kalmeren. Zonder dat hij het wist, kregen zij gedaan dat de behandeling op de lange baan werd geschoven, maar om hem het bericht te besparen van dat uitstel, waarin hij een veeg teken had kunnen zien, lieten zij hem uit Rome een telegram sturen waarin stond dat de voorziening zonder verdere behandeling op elk punt ontvankelijk was verklaard.

Het telegram bereikte hem vlak voor de doodsstrijd begon, maar toen men het hem voorlas, deed hij zijn ogen even open en mompelde glimlachend: '…dus zal ik beter worden.' Dit waren zijn laatste woorden en wellicht zijn laatste gedachte. Om zijn bed stonden zijn vrouw en kinderen en enkele collega's van zijn kantoor, maar zijn laatste glimlach was voor dit bericht, deze boodschap van gerechtigheid, die in zijn allerlaatste gedachte gelijkstond met de boodschap van de genezing.

Hij stierf wellicht zonder het te beseffen, gerustgesteld omdat hij zijn plicht niet had verzuimd en door die ongelegen en onbetekenende tegenslag van zijn ziekte niet het enige in gevaar had gebracht wat voor zijn geweten telde: de overwinning van de cliënt, die de verdediging van zijn rechten in zijn handen had gelegd.

Hij was geen held of een heilige. Hij was gewoon een advocaat.

Een heel middelmatige strafpleiter, die geen zware criminelen voor het hof van assisen hoefde te verdedigen, maar zo goed en zo kwaad als het ging de kost verdiende door over kleine zaken van bekeuringen op de politierechtbank te pleiten, kwam van de ene dag op de andere zonder werk te zitten toen een amnestiemaatregel gepubliceerd werd waarvan al zijn cliënten profiteerden.

Aangezien een artikel uit het strafwetboek zegt dat amnestie het misdrijf 'tenietdoet', stuurde hij een zwart omrand visitekaartje rond als voor een rouwbericht:

Mr. N.N., advocaat
Tenietgedaan door amnestie

Advocaten werken gewoonlijk onvermoeibaar door tot de laatste zucht: 'om voor ze het weten bij de dood aan te komen', biechtte een oude advocaat mij op, die ik in mijn naïviteit vroeg waarom hij zich na zoveel werk niet een beetje rust gunde.

Maar soms kan het ook voorvallen dat een advocaat het zo lang uitzingt dat hij zijn beroep overleeft. Dat is misschien wel het meest meedogenloze van alle lotsbestemmingen die hem te beurt kunnen vallen: dat

verlaten kantoor, die boeken waarin niemand meer bladert, en hij die roerloos achter die tafel zit te wachten op cliënten die hem niet meer komen opzoeken.

Tijdens mijn eerste jaren als docent aan de universiteit van Siena liep ik dikwijls een gedistingeerde, flinke oude man tegen het lijf, steevast in het zwart, die altijd dezelfde straatjes op en neer wandelde, alsof hij wachtte op iemand die maar niet kwam. Op een dag wees een collega-professor, die de zestig al voorbij was, me hem aan: 'Dat is mijn vader, hij is bijna negentig. Hij was advocaat, en niet van de minste: hij had een massa cliënten. Maar nu heeft hij zijn praktijk moeten opdoeken omdat ze allemaal dood zijn.'

XIX

Over een zekere lotsverbondenheid van rechters en advocaten

De advocaat: Prijs uzelf gelukkig, rechter, dat uw arbeid het regelmatige ritme van de zittinguren kan volgen en dat u onder het werken de rustgevende eerbied van de rechtszaal of de geheime beslotenheid van de raadkamer om u heen voelt. Wanneer het hof binnenkomt, verstomt alle gemompel. Uw werk voltrekt zich ver van alle opwinding, zonder onvoorziene omstandigheden of gejaagdheid. U kent niet de spanning van het improviseren, de verrassingen van het laatste moment. U hoeft niet op argumenten te zitten broeden, want u hebt maar te kiezen uit die welke wij gevonden hebben, wij advocaten die voor u het zware graafwerk verrichten. Om uw keuze beter te kunnen overdenken bent u verplicht in uw comfortabele stoel weg te zakken, en uiteindelijk komt het erop neer dat, terwijl andere mensen gaan zitten om uit te rusten, het zwaarste deel van uw werk uitgerekend de 'zitting' heet. Maar de inspanning van de advocaat kent geen vaste uren of rustpozen; ieder proces opent een nieuwe weg, iedere cliënt stelt hem voor een nieuw raadsel. De advocaat moet op honderd plaatsen tegelijk zijn, zoals zijn geest tegelijkertijd ook honderd denksporen moet volgen. Van de cliënten, niet van hem zijn ook de avonduren, wanneer hij wellicht op de voor hen juist meest waardevolle argumenten zwoegt. Hij is in lichaam en geest de Proteus van de nooit aflatende waakzaamheid, terwijl u, rechter, de Olympische roerloosheid bent, die zonder ongeduld afwacht.

De rechter: Maar u weet niet, advocaat, hoe die zittende rechter onder zijn uiterlijke roerloosheid dikwijls gekweld wordt door vragen, heen en weer geslingerd tussen onzekerheden. Voor elke keer dat u 's avonds de onbeschaamde, lastige cliënt aan uw deur hoort kloppen, voel ik in mijn rusteloze hart tot de ochtend twee keer de angst van de twijfel hameren. Welke rechter zou in de nacht voor een doodvonnis de slaap kunnen vatten? En bovendien drukt de last van het gewezen vonnis met zijn volle gewicht op de rechter: de vrees voor een dwaling, de martelen-

de gedachte dat hij misschien de onschuld in de boeien heeft geslagen blijft hem kwellen en beklemmen. Rechters kunnen niet meer lachen, want met de jaren tekent zich op hun gezicht als op een masker de verbetenheid af van de strijd tussen mededogen en strengheid. Wanneer u, advocaat, met uw pleidooi uw taak volbracht hebt, kunt u rustig de gebeurtenissen afwachten, maar ook al lukt het de rechter uiterlijk onverstoorbaar te zijn, onbekommerd kan hij niet meer zijn.

De advocaat: De advocaat onbekommerd, denkt u dat? Valt het u vanaf uw hoge zitplaats dan niet op dat advocaten vroeg grijs worden en sneller uitgeleefd zijn dan u? De advocaat leidt honderd levens in één: hij worstelt met de zorgen van honderd verschillende lotsbestemmingen tegelijk. Ook al lukt het hem zich een week per jaar terug te trekken op een bergtop of aan boord van een zeilboot, onverbiddelijk vergezellen hem de lasten, de lusten en de verwachtingen van hen die hem meedogenloos met hun leed hebben besmet om er zelf van verlost te zijn. Ook al is hij zelf onverschillig voor geld, hij moet vechten voor dat van zijn cliënten; ook al is hij een keurig man, hij moet zijn slaap laten voor de oneerlijkheid van anderen; ook al is hij een vredelievende natuur, die zich liever door zijn knecht laat bestelen dan de moeite te doen diens rekeningen na te zien, hij moet zijn bestaan vergiftigen door de bedienden van anderen op elke penning te controleren.

En dan spreekt u over de angstige spanning van het rechtspreken; maar hebt u zich ooit de kwelling van de advocaat voorgesteld die weet of meent te weten dat de uitkomst van uw vonnis in de eerste plaats van zijn bekwaamheid afhangt? Hij moet het argument vinden dat u weet te overtuigen en als u zich vergist, ligt de schuld bij de advocaat, die er niet in geslaagd is u tijdig tegen te houden op de rand van de dwaling. Niemand kan het gevoel van beklemming beschrijven van de advocaat die weet dat zijn cliënt onschuldig is maar het niet kan bewijzen, die zich zwak en machteloos voelt tegenover het meesterschap of de listen van de advocaat van de tegenpartij, of die na de onherroepelijke nederlaag eindelijk maar te laat het argument vindt dat hem een rechtvaardige overwinning zou hebben verzekerd.

De rechter: Ik begrijp het, maar toch, wat voor een beloning betekent de overwinning aan het eind van sommige processen voor de advocaat! Tijdens het hele proces is hij, de verdediger, het middelpunt van alle

belangstelling en sympathie; het publiek leeft elke hartenklop mee en laat zich meeslepen door zijn welsprekendheid. De rechter zit achter in de zaal, stilzwijgend en werkeloos als een overbodig toneelrekwisiet, en als ten slotte de waarheid zegeviert, zijn het applaus en de opwinding niet bestemd voor de rechter, die haar uit zijn onrustige hart heeft weten te puren, maar voor de advocaat, die steeds als overwinnaar van de rechtspraak uit de bus komt, die als beloning voor de verborgen kwellingen van de rechters met de roem en de rijkdom gaat strijken.

De advocaat: Spreek niet van rijkdom; u weet dat de ware advocaat, die zijn hele leven aan de rechtsbescherming wijdt, arm sterft. Rijk worden alleen zij die onder de titel van advocaat eigenlijk kooplieden of makelaars zijn of zelfs – zoals sommige echtscheidingsspecialisten – schaamteloze kamerverhuurders. Wat de roem en de erkentelijkheid van de cliënten betreft, wees de advocaat dankbaar, rechter, die zich als een bemiddelaar tussen u en zijn cliënten plaatst en het u bespaart hen naar de ogen te hoeven zien. U ziet de wereld door het woord van de advocaat, die het geval op een beschaafde manier en in fraaie rechtstaal voor u uit de doeken doet, ontdaan van de ongerechtigheden van de rauwe werkelijkheid en reeds vertaald in verstaanbare juridische termen. Maar voor ze de rechtszalen bereiken, stromen alle kapsones van de gedingvoerenden, al hun domme en onbeschofte streken het kantoor van de advocaat binnen, die de eerste klap opvangt en de eerste schifting doorvoert, niet alleen wat de eisen van het wetboek, maar ook wat die van de spraakkunst en van het goede fatsoen betreft. Hij reinigt en polijst voor u de ruwe werkelijkheid; hij ontdoet de feiten van de modder die er onvermijdelijk aan kleeft om ze keurig, met een bloempje en een buiging, op uw tafel te brengen.

Maar denk maar niet dat de advocaat bij dit lastige karwei van schaven en ontsmetten op de dankbaarheid mag rekenen van hen die een beroep doen op zijn werk; als hij het waagt de cliënt beleefd aan het verstand te brengen dat de advocaat niet als dekmantel voor zijn leugens dient, wordt de cliënt boos; als hij hem afraadt een lichtvaardig proces te beginnen, vindt de cliënt hem een bangerik; als hij hem waarschuwt dat hij om de rechters niet te vervelen maat moet houden in het schrijven en het spreken, beschouwt de cliënt hem als een luilak. Als de advocaat het klaarspeelt ten koste van wie weet hoeveel inspanning een zaak te winnen die uitzichtloos scheen, geeft de cliënt hem te verstaan dat de overwinning

niet zozeer te danken is aan de voortreffelijke verdediging als wel aan de voorspraak van een vriend van de familie, die buiten het medeweten van de verdediger om precies op tijd een handje heeft geholpen; als hij de zaak verliest, is de cliënt ervan overtuigd dat zijn advocaat zich door de tegenpartij heeft laten omkopen; als het proces wordt uitgesteld omdat de rechter met vakantie gaat, is dat de schuld van de advocaat, die de zaak wil rekken om meer te verdienen.

En dan hebben we het nog niet over de bikkelharde onverschilligheid waarmee de cliënt vergeet dat er ook aan de krachten van de advocaat grenzen zijn, dat ook hij een mens is die vatbaar is voor vermoeidheid en ziekte. Als u met een flauwe glimlach tegen de cliënt, die u voor de tiende keer zijn geval uiteenzet, zegt dat u koorts hebt, zal hij u verbaasd en onbegrijpend aankijken en meteen de draad van zijn betoog weer opnemen: terwijl de advocaat verplicht is belang te stellen in de persoonlijke aangelegenheden van de cliënt, is deze laatste immers niet verplicht zich te interesseren voor de persoonlijke aangelegenheden van de advocaat.

De rechter: Maar ook het ambt van de rechter is onbarmhartig en ook u, advocaat, bent vaak onbarmhartig jegens de rechters. Soms wordt het hart van de man die daar in zijn rechterstoga zetelt, gepijnigd door de hartstochten van de lijdende mensheid: verdriet om een bedrogen liefde, angst om een stervend kind. Maar die stemmen moet hij op de zitting tot zwijgen brengen: het hart van de rechter moet vrij blijven, ook al staan zijn intiemste gevoelens te dringen. Hij, die als mens voelt dat de kwestie waarover hij moet beslissen honderdmaal minder belangrijk is dan zijn leed, moet dat verdriet toch beschouwen als een verwaarloosbare bijkomstigheid, vergeleken bij zelfs de onbeduidendste zaak die hem wordt voorgelegd. En terwijl hij als mens huilt bij de gedachte aan zijn zoon die hem gisteren ontvallen is, moet hij als rechter aandacht schenken aan de verdediger die al drie uur meedogenloos staat uit te weiden over de reden waarom de bewoner de huur niet betaald heeft.

De advocaat: U beschuldigt de advocaat ervan dat hij geen medelijden heeft met u die naar hem luistert, alsof hij daar voor zijn eigen plezier staat te spreken, maar hebt u nooit stilgestaan bij de kwelling van iemand die, in de overtuiging dat hij een rechtvaardige zaak verdedigt, spreekt om die overtuiging op de rechters over te brengen en merkt dat het hem niet lukt, maar die toch, al begeven zijn krachten het, hardnekkig blijft door-

spreken met het beklemmende gevoel dat hij, al kost het hem zijn leven, nog iets moet toevoegen om de waarheid te doen zegevieren? Hebt u de verdediger vanaf uw stoel nooit onder het spreken zien verbleken en even de hand naar zijn hart zien brengen in een snelle pijnreflex, die onmiddellijk weer door de vloed van zijn woorden wordt weggespoeld?

En als de dood hem niet halverwege zijn pleidooi verrast, dan komt met het ouder worden wel langzaam maar zeker de troosteloze eenzaamheid. Ook de cliënten van advocaten volgen de mode en verkiezen de zelfverzekerde durf van jongeren boven de beverige wijsheid van grijsaards. En de ouden blijven alleen achter in hun stoffige kantoren, die niemand meer bezoekt. In de lange, ledige uren kijken ze mistroostig naar de rekken waarin ze al vijftig jaar de nutteloze paperassen bewaren die hun kleinkinderen zonder ze ook maar in te kijken naar de papiermolen zullen brengen.

De rechter: Maar nog eenzamer blijven oude rechters in ruste achter. Zonder hun goud en hermelijn worden zij tengere werkeloze grijsaards, die wat zon zoeken op de banken in het stadspark en hun dagen slijten met terugdenken aan de toegewijde vrienden die zich om hen heen verdrongen toen ze nog actief waren en die toen het moment van hun pensioen aanbrak, plotseling in alle richtingen uitgezwermd zijn. En wanneer zij, om boven op hun pensioen nog iets bij te verdienen en om niet al te ver van de vertrouwde rechtszalen te blijven, zich aan de advocatuur wagen, is de eenzaamheid van die oude beginnelingen, onzichtbaar te midden van de bende jonge advocaten, nog dieper en triester.

De advocaat: Zo is ons leven, rechter, zo zal ten slotte ons lot zijn, als we het geluk hebben oud te worden. En toch voel ik dat ik dit lot voor geen geld ter wereld zou willen ruilen.

De rechter: Ik ook niet, want mij lijkt het dat van alle beroepen die stervelingen kunnen uitoefenen, geen enkel meer kan bijdragen om de vrede onder de mensen te handhaven dan dat van de rechter, die weet dat hij voor elke wonde de balsem kan verschaffen die gerechtigheid heet. Daarom kan ik mij gerust verzoenen met mijn levensavond, al is die dan eenzaam. Ik weet immers dat het besef het beste van mijzelf te hebben gegeven voor het verdiende geluk van anderen mij vrede en hoop zal schenken bij mijn laatste ademtocht.

In deze hoop, advocaat, zullen ons beider lotsbestemmingen elkaar ten langen leste raken. Met dit gemeenschappelijke eindpunt voor ogen kunnen wij elkaar als broeders de hand reiken.

Noten

1 Rechtszaken staan in de sterren geschreven.
2 Alles is zuiver voor de zuiveren. Pater Cristoforo is een personage uit Alessandro Manzoni's *De verloofden*.
3 Francesco Guicciardini (1483-1540): Florentijns advocaat, politicus en geschiedschrijver. Zijn *Ricordi* zijn een bundeling van politiek-historische overwegingen.
4 Een gewezen vonnis maakt zwart wat wit is en rond wat vierkant is.
5 Het hof kent het recht.
6 Het advies van een geleerde.
7 Sigismondo Scaccia (16e-17e eeuw): Italiaans rechtsgeleerde, met *Tractatus de commerciis et cambio* (1618) een van de grondleggers van het handelsrecht.
8 Ik zei tot iemand tegen wiens standpunt de mening van een groot rechtsgeleerde uit de Oudheid werd toegevoegd: 'Vriend, als de andere van de destijds gedingvoerende partijen eerder met geld bij die jurist was gekomen, dan zou zijn mening nu in het voordeel zijn van jouw zaak.'
9 Advocaten worden geboren, rechters gevormd.
10 Geen rechter zonder aanklager.
11 Zich vergissen is menselijk.
12 Niemand wordt geacht rechter te zijn in zijn eigen zaak.
13 Ruzie maken dient de waarheid niet.
14 Een rechtschapen man en een bekwame spreker.
15 Een rechtschapen man en een bekwame zwijger.
16 In de waarneembare wereld.
17 Nooit zal ik mijn cliënt aldus de veren uitplukken,
Blij ben ik, als hij mij niet laffelijk van de mijne berooft.
18 Vrijwel onsterfelijk.
19 Uit de feiten ontstaat het recht.
20 Uit het recht ontstaan de feiten.
21 Op een minderwaardig lichaam.
22 Ik zie het betere en sta erachter, maar doe toch het slechtere.
23 Over de hoogste rechtsprincipes.
24 Het hof kent het recht
25 Het hof kent de zeden
26 Het gezag van de gewezen zaken bepaalt altijd dat van de nog hangende.
27 Vasthouden aan wat al beslist is.
28 Zweren bij het woord van de meester.
29 Papier bloost niet.
30 Buiten de rechtszaal met haar rumoerige procesvoering.

[31] Het Tribunale speciale per la difesa dello Stato (letterlijk: Bijzondere rechtbank voor de verdediging van de staat) werd in 1926 door het fascistische regime in het leven geroepen om politieke misdrijven te berechten.

[32] De Milizia Volontaria Sicurezza Nazionale (letterlijk: Vrijwilligersmilitie voor de Nationale Veiligheid): korps waarbinnen vanaf 1923 de voormalige fascistische knokploegen een officieel statuut kregen.

[33] Heb in de rechtspraak geen medelijden met de armen.

[34] Heb in de rechtspraak geen medelijden met de rijken.

[35] Van wit zwart maakt.

[36] Via officiële stukken.

[37] Vittorio Scialoja (1856-1933) was wellicht de belangrijkste Italiaanse rechtsgeleerde van zijn tijd. De Accademia dei Lincei, opgericht in 1603, is de Italiaanse academie voor wetenschappen.

[38] Majesteitsschennis.

[39] Dante, Hel, I,63. Met deze woorden introduceert Dante de dichter Vergilius.

INHOUD

Voorwoord		5
I.	Over het vertrouwen in de rechter, eerste vereiste voor de advocaat	9
II.	Over goede manieren (ofwel gematigdheid) in de rechtszaal	27
III.	Over bepaalde gelijkenissen en verschillen tussen rechters en advocaten	37
IV.	Over de zogenaamde baliewelsprekendheid	51
V.	Over een bepaald soort onbeweeglijkheid van de rechters tijdens de zitting	71
VI.	Over de verhouding van advocaten tot de waarheid ofwel over de verplichte partijdigheid van de verdediger	77
VII.	Over bepaalde hebbelijkheden van cliënten die rechters advocaten niet mogen aanrekenen	85
VIII.	Beschouwingen over de zogenaamde proceslust	93
IX.	Over de voorkeur van advocaten en rechters voor juridische of voor feitelijke kwesties	103
X.	Over gevoel en logica in vonnissen	109
XI.	Over de liefde van advocaten voor rechters en omgekeerd	121
XII.	Over de (goede of slechte) verstandhouding tussen justitie en politiek, zoals ze vroeger waren en zoals ze nu zijn	133
XIII.	Over verantwoordelijkheidszin en gemoedsrust ofwel over de rechterlijke orde die geen tak van de bureaucratie is maar een religieuze orde	153
XIV.	Over onafhankelijkheid of conformisme en in het algemeen over het karakter van rechters	165
XV.	Over bepaalde lichamelijke ongemakken, eigen aan alle stervelingen, waaraan ook magistraten niet ontkomen	185
XVI.	Over de bouw en inrichting van rechtszalen	193
XVII.	Over verdriet en heroïek in het leven van rechters	207
XVIII.	Over verdriet en heroïek in het leven van advocaten	221
XIX.	Over een zekere lotsverbondenheid van rechters en advocaten	231
Noten		237

COLOFON

Deze originele vertaling in het Nederlands
van *Elogio dei giudici, scritto da un avvocato* van Piero Calamandrei
werd in het voorjaar 2004 aangemaakt en gebonden
exclusief voor de abonnees van het Tijdschrift voor Privaatrecht
ter gelegenheid van het veertigjarig bestaan van dit tijdschrift,
waarvan het eerste nummer van de eerste jaargang verscheen op 13 maart 1964.

Het idee voor deze uitgave kwam van Marcel Storme,
directeur van het tijdschrift,
die hiertoe opdracht gaf,
na goedkeuring door de redactie- en adviesraad,
bestaande uit Gustaaf Baeteman, Voorzitter,
Hubert Bocken, Ludo Cornelis, Yves-Henri Leleu,
Mieken Puelinckx-Coene, Matthias Storme,
Walter van Gerven, Alain Verbeke, Annelies Wylleman,
C. Brunner, E. Du Perron, W.L. Haardt, T. Hartlief,
E.H. Hondius, J.M.M. Maeijer, J.H. Nieuwenhuis,
J.M. Polak, M.V. Polak, C.H. Sieburgh, J.C. Sonnekus,
Dominique De Marez, redactiesecretaris.

De vertaling uit het Italiaans werd verzorgd door
Frans Denissen en Tom De Keyzer
en kwam mede tot stand dankzij een werkbeurs
van het Vlaams Fonds voor de Letteren.
De tekeningen zijn van de hand van Nicole Halsberghe.

De uitvoering werd toevertrouwd aan
drukkerij-boekbinderij Scheerders van Kerchove
te Sint-Niklaas.
De tekst werd gedrukt op crème papier
en de band werd vervaardigd in Brilliantalinnen
De teksten werden gezet in Times.

Deze uitgave is niet in de handel verkrijgbaar.
Naast de exemplaren uitsluitend bestemd voor de abonnees,
werden nog 26 exemplaren geïndividualiseerd met de letters A tot Z,
ten behoeve van voormelde bij het ontwerp betrokken personen.

Dit is exemplaar S

Gandavi Die XXVII mensis Martii anno Domini MMIV
D/2004/10125/1